ÚJ FOLYAM IX. 7–8. SZÁM BUDAPEST, 2000. AUGUSZTUS ÁRA: 288 FT

MAGYAR SZEMLE

A MAGYAR AGYKUTATÁSRÓL: *HÁMORI JÓZSEF, GULYÁS BALÁZS* – BESZÉLGETÉS A BOLYAI-DÍJAS FREUND TAMÁSSAL *MOUSSONG-KOVÁCS ERZSÉBET:* A KÓR HÁZA – A KOR KÉPE *GRANASZTÓI GYÖRGY:* AZ EU, A MOZGÓ CÉLPONT – *HAAS GYÖRGY:* A SZLÁV KORRIDOR TERVE – KÖRKÉP: DOMOKOS MÁTYÁS, ESTERHÁZY PÉTER, HELLER ÁGNES KÖNYVEIRŐL – ESSZÉ: *DÁVID KATALIN, KODOLÁNYI GYULA, SZEPESI ATTILA*

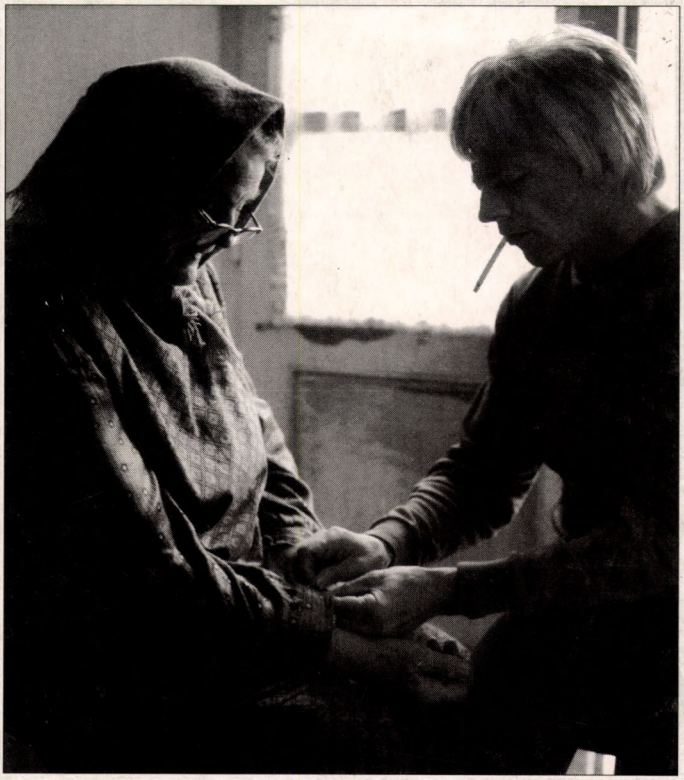

HÍREK. A Magyar Szemle szerkesztősége új irodába, a VI., Csengery utca 82.-be költözött. A költözködés irodánk működésében egyhetes szünetet okozott júniusban. Ezért elnézést kérünk szerzőinktől, olvasóinktól.

Postacímünk és telefonszámunk, valamint szerkesztőségi fogadóóránk ideje változatlan maradt.

A Magyar Szemle 40 perces művészeti magazinja, a Színkép, a nyári szünet után szeptemberben ismét jelentkezik adásaival a TV2-ben, hétfőn a késő esti órákban.

A Magyar Szemle új és régi előfizetőinek kedvezményeket ajánlunk. Régi számainkat féláron, saját kiadású könyveinket 75%-os áron rendelhetik meg. Továbbá 20% árkedvezménnyel és díjtalan postázással rendelhetik meg szerkesztőségünk útján a következő kiadók könyveit: Kortárs, Nap, Orpheusz, Széphalom. A könyv ára magában foglalja a postázás költségét is. A megrendelhető könyvek listáját a 206–209. oldalon közöljük. Lapunkra előfizethet banki átutalással vagy drótpostán. Ha postai utalványt kér, küldje vissza a 210. oldalon található előfizetési szelvényt.

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN:

http://www.hungary.com/magyarszemle

http://www.net.hu/magyarszemle

DRÓTPOSTACÍMÜNK: msza@mail.datanet.hu

FOGADÓÓRÁK: Kedden és pénteken 11–13 óráig, illetve megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A megjelenést a Batthyány Lajos Alapítvány támogatja. E számunk további támogatói: Nemzeti Kulturális Alapprogram, Westel 900 GSM.

A MAGYAR SZEMLE ALAPÍTVÁNY igazgatósága: Antall György András, dr. Balogh János, Bod Péter Ákos, dr. Borostyánkői Mátyás, Entz Géza, Granasztói György (elnök), Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula, Szabados György.

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Kodolányi Gyula*

Szerkesztőbizottság: *Borbándi Gyula, Czakó Gábor, Cseh-Szombathy László, Mellár Tamás, Molnár Gusztáv, Szabados György, Szőcs Géza, dr. Varga Csaba*

Szerkesztőség: *Bácsi István, Csejdy Virág, Cselényi Béláné, Gróh Gáspár, Izinger Anna, Kiss István, Mátis Lívia, Tóth Klára*

Szerkesztőségi titkár: *Blahó Erika*

ÚJ FOLYAM IX. 7–8. SZÁM 2000. AUGUSZTUS

Gróh Gáspár	*A tékozló atyák*	3
Hámori József	*A magyar agykutatás száz éve 1870–1970*	6
Gulyás Balázs	*Szentágothai János emlékezete*	23
Kodolányi Gyula	*Agyhullámok és az együttműködő szellem ereje Beszélgetés Freund Tamással*	35
Moussong-Kovács Erzsébet	*A kór háza – a kor képe*	63
Haas György	*A szláv folyosó tervei*	82
Mező Ferenc	*A Kaukázus a Szovjetunió összeomlása után I.*	93
Adonyi Sztancs János	*Kettős hátrányban: magyar építőcégek itthon. Beszélgetés dr. Borostyánkői Mátyással és Éhn Józseffel*	106
Szepesi Attila	*Az éjszakai Tisza*	116

Dávid Katalin	*Molnár Edit képeiről*	*127*
Kodolányi Gyula	*Múzsa, modell, közeg*	*130*
1% metafizika	*Sík Sándor: Szent István tanítása*	*135*
	KÖRKÉP	
Gróh Gáspár	*Írósors-kérdések*	*139*
Sturm László	*A veszteség harmóniája*	*145*
Sneé Péter	*Harmónia, diszharmónia*	*150*
Takács Géza	*Hazaválasztás, hazatérés*	*157*
Brenner János	*Habent sua fata libelli*	*163*
Tóth Klára	*Ami érték, az nem vész el*	*165*
Metz katalin	*Vitorlák hátán – illúziók nélkül*	*167*
Kubinszky Mihály	*Reneszánszát éli a városi villamos?*	*170*
Callmeyer Ferenc	*Piramis vagy sátor?*	*177*
Gáspár G. János	*A magától értetődő meglepetés*	*183*
Granasztói György	*A mozgó célpont*	*189*

A borítón: Nagy László édesanyjával, 1975 (Molnár Edit felvétele)
E számunkban Molnár Edit Vigadó Galériában Emléktöredékek címmel rendezett fotókiállításának portréanyagából válogattunk képeket.

K: Gróh Gáspár

A tékozló fiú példája

A TÉKOZLÓ ATYÁK

Ha máshonnan nem, Rembrandt remekművéről bárki ismerheti a tékozló fiú történetét. A festő azt a pillanatot ábrázolja, amikor a testi-lelki nyomorúságba jutott fiú hazatérvén az apja előtt térdelve kér bocsánatot. Otthon van már, de még nem tudja, miként alakul a sorsa, talán e bizonytalanságra utal, hogy bal lábáról már levette, de a jobbon még ott van a saru.

A történet forrása Jézus egy példabeszéde. Egy fiú kikérte atyai örökségét, majd eltávozott a szülői háztól, s vagyonát elpazarolta. Ínségében arra kényszerült, hogy disznókat őrizzen, vallásának tanítása szerint tisztátalan állatokat tehát. Éhségében pedig már-már arra vetemedett, hogy azok takarmányát egye. A megalázottságnak ebben a mélységében döntött úgy, hogy visszatér atyjához, aki talán megbocsát neki, és befogadja – legalább béresnek. Apja azonban többet tett ennél: mindent elfelejtve öleli-emeli magához, s örömünnepre készül, elveszett fia újjászületik számára.

A hívők szemében Isten megbocsátó szeretetéről szól ez a tanítás. Szekularizált korunk a példabeszédet mint mítoszt értelmezi, és olyasmit is lát benne, amit az egykori hallgatók nem gondolhattak. Feltűnhet, hogy a történetből hiányzik az anya, a női nemet csak azok a paráznák képviselik, akikkel a fiú eltékozolta vagyonát. A szó eredeti értelmében vett patriarchális, apa-jogú világ ez. Középpontjában az Atya áll, és még valami. Az az értékrend, amelyben a nemzedékek egymás nyomába lépése már-már a termé-

szeti törvény kiszámíthatóságával biztosítja az élet folytonosságát. Nemcsak örökös és örökség van, hanem örökhagyó is.

Ez az Atya nemcsak gondoskodik, hanem meg is bocsát, nem a veszteségét nézi, hanem fia visszanyert életét, saját folytatását. Ebben a világban az élet törvénye uralkodik, a generációk követik egymást, a szülők gondoskodnak az előttük járókról és saját utódaikról. Mindez egyszerre természetes és kétségbevonhatatlan. Külső és belső törvény, legalábbis annak kellene lennie. A tékozló fiú kiáll a sorból, de aztán visszakényszerül. A törvény, ha ésszerűségen, tapasztalaton alapul, nem hágható át. Szigorát belátható igazsága jelenti. A törvény még kijátszható lenne, az igazság elől nem lehet elbujdokolni.

Ezért lehet megbocsátó az apa. Nem kell büntetnie, a fiú hazatérése már maga a kegyelem. A büntetés a vagyon eltékozlása utáni nyomor, testi és lelki kínjaival. Annak fölismerése, hogy a választott úton nincs tovább.

Ebben a világban éles határ húzódik az önmegvalósítás és a jövőt fenyegető önzés között. Mert ahogyan az egyéni szabadság határát a másik ember szabadsága jelöli ki, úgy az önmegvalósítás korlátja is a mások, esetünkben a más nemzedékek önmegvalósítási esélye. Az örökség eltékozlása ezt a törvényt sérti. Ennek fölismerése és korrekciója jelenik meg a Fiú bűnbánatában és az Atya megbocsátásában.

Ha a történetet mítoszként értelmezzük, látnunk kell átfogó, kortalan, egyetemes aktualitását. A ma embere korlátlanul és felelőtlenül tékozol. A ma emberisége: a tékozló fiú. Helyzetét azzal súlyosbítja, hogy nemcsak a saját örökrészét, hanem atyjáét és bátyjáét is elpazarolja. És ezzel lehetséges utódaiét is. Nemcsak a saját jövőjét, hanem a Jövőt.

Nem gondol arra, hogy a Föld kincsei végesek, hogy amit örökül kapott, örökül is kell hagynia. Nyersanyago-

kat, környezetet, ökoszisztémákat pazarol, pusztít. Maga egyelőre még nem szorul a disznók eledelére, de nem gondol arra, hogy ilyen sorsra kárhoztathatja utódait. Eszébe sem jut, hogy visszatérjen az Atyához: ahogyan a tékozló fiú sem gondolt erre, amíg tartott a kincseiből. A ma tékozló fiúja nemcsak mint Fiú tékozol, hanem mint virtuális Atya is. Megfelejtkezik arról, hogy örökségével nem atyjának, hanem utódainak kell elszámolnia. A tékozló fiúnak volt hova hazamennie, nem pusztította el az atyai házat. Volt, aki visszafogadta.

De ki bocsát meg a tékozló atyáknak?
És mi lesz a jövőjüktől megfosztott, eltékozolt fiúkkal?

Gróh Gáspár

A MAGYAR AGYKUTATÁS SZÁZ ÉVE
1870–1970

Sir John Eccles, ausztrál Nobel-díjas idegélettan-tudós, az idegrendszer-kutatás 20. századi kiemelkedő személyisége szerint az embert elsősorban agya emelte ki az állatvilágból. Véleménye szerint a Homo sapiens agya az univerzum legbonyolultabb, ugyanakkor legcsodálatosabb produktuma, szerkezete, amelynek legalább megközelítő megértése a tudományos kutatások egyik legnagyobb, ugyanakkor gyönyörű feladata. Mai (még mindig eléggé hézagos) tudásunk az agyról mindenben alátámasztja Eccles vélekedését; hiszen ehhez a 200 milliárd idegsejtből álló, mintegy 1400 grammos állományhoz köthető az emberi gondolkodás, a fejlett látás és kommunikáció, a túlélés számára teljesen „irreleváns" művészeti tevékenység (és élvezete), az alkotóképesség, a humorérzék, a fejlett érzelmi élet, hogy csak néhányat említsünk az emberre jellemző, agyhoz köthető tulajdonságokból, – egyszóval, az emberi kultúra, civilizáció kialakítása (de reményeink szerint *nem* elpusztítása.). A „szerkezet" Eccles által is jelzett komplexitására, bonyolultságára jellemző, hogy a 200 milliárd idegsejtet egymással összekötő kapcsolatok (*szinapszisok*, görög szóból) száma hihetetlenül magas, már az 1000-2000 billió nagyságrendhez tartozik – s ezt tovább „bonyolítja" az, hogy a fantasztikus hálózatos szerkezet alkotóelemei, az idegsejtek maguk is milliónyi, a működéshez szükséges fehérje, fehérje-cukor, nukleinsav-molekulát tartalmaznak, amelyek az egyes idegsejtek jellegzetességeit is meghatározzák. Sok mindent *kezdünk* érteni az emberi agy működéséből,

köszönhetően az elmúlt évtizedek rendkívül gyors fejlődésének a kutatásokban.

E fejlődés eredményezte az 1990 és 2000 közötti időre, Bush elnök által meghirdetett, Decade of the Brain globálissá váló kutatási programot is, melyhez – már csak tradícióink miatt is – Európában először, s kormányszinten hazánk csatlakozott. A hagyományok ugyanis erőteljesen határozhatják meg a jelen tudományos aktivitását – s ebben, vagyis az idegrendszer kutatásában Magyarország valóban erős gyökerekkel rendelkezik. Olyan nemzetközileg is jelentős tradíciókkal, amelyek tudományos iskolák kialakításán keresztül tették, teszik lehetővé, hogy a mai magyar neurobiológia – „határainkon belül és kívül" – produkcióját tekintve az élcsoportba tartozik. Ez pedig a magyar tudományosság jövője szempontjából is lényeges, hiszen a következő (tudás alapú) évszázad valószínűsíthetően vezető tudományterületei többek között az idegrendszeri kutatástól sem független információs technológia mellett éppen a biológia – biotechnológia – és neurobiológia lesznek.

A közelmúltat, a jelent, de még inkább a jövőt tehát a múlt eseményei, értékei határozzák meg. Így van ez a magyar tudományosság egyik kiemelhető területével, az agykutatással is.

Tekintsük át tehát, ha csak vázlatosan is, a magyar agykutatás történetét, azokkal a kiváló tudósokkal, akik ezt a történelmet az 1870 és 1970 közötti száz esztendőben hazánkban írták, s akik meghatározták e tudományterület magyarországi jelenét, s reményeink szerint jövőjét is.

Az agykutatásnak, az egész idegrendszer kutatásának gazdag történelmi hagyományai vannak Magyarországon, amelyek visszanyúlnak a 19. század második feléig. Ekkor, szinte egy időben működött Magyarország különböző egyetemein négy Európa-hírű idegrendszerkutató: Apáthy István, Hőgyes Endre, Lenhossék Mihály és Schaffer Károly. Apáthy és Lenhossék idegmorfológu-

sok, közelebbről ideghisztológusok voltak, akik a múlt század végi és a 20. század első négy évtizedére is átterjedő, a neurobiológia alapkérdését érintő vitában homlokegyenest ellenkező álláspontot képviseltek. A vita – amelynek kimenetele a jelen neurobiológiáját, agykutatását is jelentősen befolyásolta – akörül forgott, hogy milyen az idegrendszer elemi felépítése. A korabeli európai agykutató laboratóriumokban, így Magyarországon is két koncepció alakult ki. Az egyik szerint az idegrendszert alkotó idegsejtek nyúlványaik révén folytonos hálózatot alkotnak (kontinuitástan). Apáthy élete végéig (az 1920-as évek elején halt meg) e tábornak volt prominens képviselője. Bár ma már tudjuk, hogy e koncepció téves volt, Apáthy vizsgálatai, elsősorban az úgynevezett neurofibrillák, vagyis az idegnyúlványokban található fehérje természetű mikrofonalak tekintetében sok lényeges és ma is felhasználható adatot szolgáltatnak. (Apáthy a Trianon előtti Magyarország utolsó éveiben nagyon bátor közéleti szerepet is vállalt: 1918-ban ő lett – rövid időre – Erdély kormányzója, az erdélyi kulturális, tudományos értékek, az akkori fejlett erdélyi civilizáció önkéntes védelmezője, bár sajnálatosan rövid ideig). Lenhossék Mihály a Ramón y Cajal spanyol Nobel-díjas tudós által kifejlesztett neurontan jeles magyarországi képviselője volt. A neurontan az idegrendszert mint egymással csak megszakított összeköttetések útján érintkező, egyedi idegsejtek hálózatát írja le (kontiguitástan), ahol a speciális összeköttetések, a szinapszisok kiemelt fontosságúak az egész agyi-idegi működés szempontjából. Ma már – nem utolsósorban az elektronmikroszkóp 1950 utáni bevezetésének köszönhetően – tudjuk, hogy a neurontan elképzelése az idegrendszer felépítéséről, s közvetve működéséről is, helyes. Mégis, Lenhossék jóval az elektronmikroszkópos korszak előtt (ő maga 1934-ben halt meg) néhány alapvető morfológiai megfigyeléssel hozzájárult ahhoz, hogy a neurontan konzekvenciái

az idegélettanban, idegkórtanban egyaránt, jóval e tan végleges elismerése előtt érvényesülhessenek.

Apáthynak, illetve az általa képviselt koncepciónak folytatói Magyarországon nem voltak. Lenhossék azonban meghatározó szerepet játszott a ma különösen is virágzó magyar neuromorfológiai iskola kialakításában. A folytonosságot az iskola egyik kései tanítványa, Szentágothai János biztosította. A magyar neuroanatómus iskola aktivitására még visszatérünk, annál is inkább, mert ez a magyar idegrendszer-kutatás egyik olyan irányzata, amely a kis ország lehetőségeinek figyelembevételével többé-kevésbé sikeresen képes lépést tartani a ma különösen gyorsuló tudományfejlődéssel.

Hőgyes Endre tulajdonképpen talán a legeredetibb hazai idegélettanásznak tekinthető. A labirintusreflexszel kapcsolatos vizsgálatai és eredményei 1875–1880 között évtizedekkel megelőzték korát, és jelentősen befolyásolták például Békéssy György (a hallás elméletének 1961-ben Nobel-díjjal kitüntetettje) hazai munkásságát az 1930-as években, vagy Szentágothainak az 1940–50-es években folytatott vizsgálatait a labirintusreflex és a szemmozgások közötti kapcsolatról. (E tudományterület különösen fontos lett az űrrepülések, űrkutatás korszakában, s nem véletlen, hogy gyümölcsöző együttműködés alakult ki – alapkutatási szinten – külföldi és magyar laboratóriumok között.) – Hőgyes sajnos megfelelő korabeli reflexiók híján e vizsgálatait abbahagyta, iskolát nem hagyott hátra. Ez magyarázza részben azt a furcsa tényt, hogy a magyar idegélettani kutatások csak az 1930-as, még inkább az 1940-es években indultak fejlődésnek.

Schaffer Károly, ideggyógyász professzor az idegkórtan világhírű kutatója volt, aki elsőként elemezte és magyarázta az úgynevezett Tay-Sachs-kórt, az idegrendszer egyik, szerencsére nem gyakori, súlyos anyagcsere-megbetegedését, s igen fontos, ma is aktívan működő neuro-

patológiai iskolát teremtett, s hagyott hátra. A tanítványok – Miskolczy Dezső, aki 1945 után még hosszú ideig a marosvásárhelyi orvostudományi egyetem meghatározó személyisége volt, Sántha Kálmán (Debreceni Orvostudományi Egyetem) és Környei István (Pécsi Orvostudományi Egyetem) – maguk is különböző neuropatológiai irányzatokat hoztak létre, mint arról még szó lesz.

Az agykutatás három irányzatának, a neuromorfológiának, neuropatológiának és részben az idegélettannak tehát nemzetközi szintű előfutárai voltak Magyarországon a múlt század végén, illetve e század elején. Részben ez tette lehetővé az agykutatás gyorsuló fejlődését, valamint újabb irányzatok (neurofarmakológia, neurokémia, neuroendokrinológia, neurogenetika, stb.) későbbi kialakulását az 1930-40-es évektől kezdve. Különösen fontos volt a további fejlődés, és a Magyarországon ma is működő irányzatok gyümölcsöző működése szempontjából a 40-es években történt, néhány alapvető változás. Ezek közül is talán legfontosabb a Magyar Tudományos Akadémia 1945 után bekövetkezett demokratizálása és modernizálása, minthogy ez tette lehetővé az agykutatás igen gyors fejlődését mind alapkutatás, mind alkalmazott (klinikai) kutatás szinten. Ma az agykutató laboratóriumok többsége az Akadémia, az Egészségügyi, valamint Oktatási Minisztérium és az OTKA jelentős anyagi támogatásával működik – a háború előtt ez a támogatás viszonylag csekély mértékű volt. Tekintsük át az 1940-es és 1970-es évek között végbement fejlődést a neurobiológia különböző ágazataiban.

Ideganatómia

A klasszikus értelemben vett neuroanatómiai kutatások a felszabadulás után elsősorban a pécsi, kisebb mértékben a szegedi és budapesti egyetemek Anatómiai, illetve Állat-

tani Intézetében folytatódtak. A Szegedi Állattani Intézetben dolgozott, egészen 1965-ben történt nyugdíjazásáig Ábrahám Ambrus akadémikus, maga is a neurontan egyik jeles hazai képviselője. Ő a gerinctelen és gerinces állatok perifériás idegrendszerének, receptorainak, illetve vegetatív idegrendszerének fénymikroszkópos elemzésében végzett maradandót. Új ezüstnitrát-impregnációs módszert dolgozott ki, amellyel a legfinomabb idegrostok és végződéseik előtűnnek.

A lenhosséki hagyományok egyenes folytatását a pécsi Anatómiai Intézetben találhatjuk meg, ahol Szentágothai János akadémikus vezetése mellett fiatalokból álló gárda, elsősorban kísérletes ideganatómiai vizsgálatokat folytatott. Ezek közé tartozott a másodlagos axondegeneráció segítségével különböző gerincvelői és agytörzsi pályák azonosítása. E kísérletes módszer lehetővé tette, hogy az anatómiát funkcionális tudományként kezeljék. Szentágothai Pécsett végezte a 40-es évek végén és az 50-es évek elején a rágóizom-reflexre, a labirintus és a szemmozgások közötti pontos kapcsolatokra, egyes gerincvelői reflexekre vonatkozó alapvető kutatásait – akkoriban még műszerrel alig rendelkező laboratóriumában. Később, az 1950-es évek végén jelentős fordulatot jelentett a kutatásokban is az elektronmikroszkópos technika bevezetése. Ennek és a hagyományos, de ma is nélkülözhetetlen Golgi-impregnációs, fénymikroszkópos technika megfelelő kombinációjával sikerült Szentágothainak és munkatársainak a kisagykéreg belső kapcsolatait, funkcionális struktúráját olyan szinten vizsgálni, amely lehetővé tette az első, részben még ma is elfogadott kisagykérgi működési modell Szentágothai által történt kidolgozását. Ezt a modellt vette át a 60-as években a már a bevezetésben is említett Sir John Eccles, Nobel-díjas neurofiziológus is. A két iskola (Szentágothai: neuromorfológia, Eccles: neurofiziológia) gyümölcsöző együttműködésének lett az

eredménye – Ito japán kutató közreműködésével – az a világhírre szert tett összefoglaló könyv, amely sok részletében még ma is érvényes, teljes képet adott egyik legkülönösebb agyrészletünk, a kisagy valószínű működéséről. (Csak mellesleg jegyzem meg, hogy a „kisagy" nem is olyan kicsi, ha figyelembe vesszük, hogy összes idegsejtjeink fele, körülbelül 100 milliárd neuron itt található!) Ugyancsak Pécsett, majd Szentágothai Budapestre kerülésével (1963) az itteni Anatómiai Intézetben indult meg a nagyagykéreg funkcionális szerkezetének, a talamusz, s elsősorban a látás kéregalatti központjának, belső és külső kapcsolatainak úgynevezett szinaptológiai vizsgálata. A nagyagykéreg vizsgálatából fejlesztette ki ezután Szentágothai a multimodális, neuronhálózati koncepcióját, amely a neurofiziológiai, s részben magatartás-fiziológiai eredményekkel is jó összhangban áll.

A kéregalatti látórendszer szisztematikus, kísérletes fény- és elektronmikroszkópos vizsgálata ugyancsak megfelelő működési modell kialakításához vezetett. Hasonlóképpen a gerincvelő belső, szinaptológiai vizsgálata is jelentősen bővítette a gerincvelő működéséről ma vallott nézeteinket.

Az 1960-as évektől mind nagyobb súlyt kapott a neuroanatómiai vizsgálatokban a kvantitatív és sztereológiai megközelítés, valamint új, modern módszerek (autoradiográfia, tormaperoxidázos és más, anterográd és retrográd jelzőmódszer rostok és kapcsolatok, szinapszisok azonosítására) bevezetése, amely lehetővé tette mindezen komplex módszerek (részben matematikai-elméleti aspektussal is kiegészítve) igénybevételével egyes specifikus neuronhálózatok (nagyagykéreg, kéregalatti központok, halló-látórendszer, kisagy, agytörzs) funkciós morfológiai vizsgálatát. A Szentágothai-iskolában nevelődött tanítványok ma több hazai intézetben, de a világ más régióiban is működnek, részben maguk is új iskolát létrehozva.

Ugyancsak a budapesti orvosegyetemen, a II. sz. Anatómiai Intézetben nemzetközi szintű kutatások folytak már a 60-as évek óta a látóreceptor sejtek molekuláris morfológiája körében.

Neurohisztokémia

Ez részben a neuromorfológia egyik speciális, az 50-es évektől kifejlődő modern ágazatának tekinthető. Az idegsejtek és kapcsolataik kémiai, biokémiai, enzimkémiai összetételét kutatja: metszeteken, fény- vagy elektronmikroszkóppal, azaz végeredményben strukturális módszerekkel. E specializált neuromorfológiának kiemelkedő képviselője az az iskola, amely a szegedi Anatómiai Intézetben működött az elmúlt évtizedekben. A kutatások a kémiai szinaptikus ingerületátvitel szerkezeti alapjainak feltárására irányultak. Jelentős eredmény volt az egyik legismertebb kémiai ingerületátvivő anyag, az acetilkolin szintézisének lokalizálása az idegvégződésekben, valamint egyes fehérjebontó enzimek elektronmikroszkópos szintű lokalizálása a szinapszisok környékén. Adataik arra utalnak, hogy a fehérjéknek, polipeptideknek és az őket bontó enzimeknek nagy fontosságuk van az ingerületátviteli folyamatokban.

Neurokémia

Ez a biokémia egy speciális ágazata, amely az idegsejtek, idegszövet tisztán kémiai módszerekkel történő vizsgálatát végzi. Két szegedi laboratóriumban (nem véletlen: Szentgyörgyi Albert itt működött a 30-as és korai 40-es években!) kezdődtek neurokémiai kutatások. A Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Biológiai Központjának Biokémiai Inté-

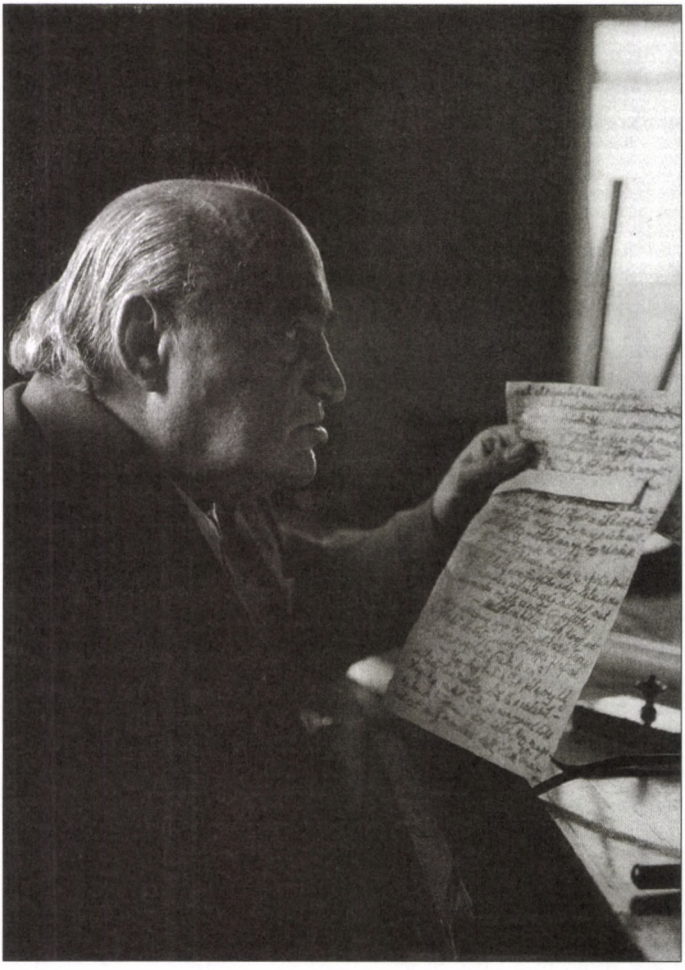

FÜST MILÁN, 1960

zetében egy kisebb csoport katecholamin (egyike a fontos ingerületátvivő anyagoknak) és hasonló (pl. opiát) vegyületek, valamint az őket felvevő, úgynevezett receptor fehérjék anyagcseréjével foglalkozott. (Egyébként a Szegedi Biológiai Központ négy nagy intézetével – Biofizikai, Biokémiai, Növényélettani és Genetikai – egyike Közép-Európa legjobban, legmodernebbül felszerelt biológiai kutatóintézeteinek. Több mint száz kutató dolgozik ott, s lehetőség van 20-30 vendég kutató állandó foglalkoztatására is.) – A másik szegedi intézet, ahol neurokémiai kutatások folytak, az Orvosegyetem Neurológiai Klinikája volt (prof. Huszár István). Itt elsősorban a kóros idegrendszer és agy kémiai sajátosságait vizsgálták, mint az ideg-izom összeköttetések szénhidrát-anyagcseréjének zavarai, az idegrostokat felhüvelyező velőshüvelyek kóros leépülésének mechanizmusa, valamint a schizophrenia kémiai patológiája.

Neuroembriológia

Az idegrendszer, agy, illetve idegsejthálózatok kifejlődésének törvényszerűségeit kutatja. Egyetlen, de igen jelentős bázisa alakult ki Magyarországon: az 50-es években a pécsi egyetem anatómiai tanszékén. Különböző agytelepek, szem- és végtagtelepek korai transzplantációjával (elsősorban kétéltűeken és madarakon) azt igazolták, hogy a gerincvelői (s valószínűen sok más agyi) mechanizmus genetikusan be van építve az idegsejtek hálózatába, és ezek kifejlődése gyakorlatilag független a perifériáról, vagy éppen a központból folyamatosan érkező behatásoktól.

Neuroendokrinológia

Az agy bizonyos területei, elsősorban az agyalapi hipotalamusz és az agyalapi mirigyek, valamint más belső elválasztású mirigyek (például pajzsmirigy, mellékvese) között igen szoros kooperáció van, ami egy egységes rendszer, a neuroendokrin szabályozási rendszer működésében valósul meg. Ez a részben agykutatási ágazat Magyarországon csak 1945 után fejlődött ki, mindjárt legalább három iskola kialakulásával. Az egyik, inkább morfológiai irányzatú a Szentágothai vezette pécsi Anatómiai Intézetben, ahol a hipotalamusz szerepét kutatták az agyalapi mirigy hormontermelésének szabályozásában, illetve a mirigy által termelt hormonok „visszajelentő" „feed-back" hatását vizsgálták a hipotalamuszban található idegi szerkezetekre. Az irányzat ma már modern eszközökkel (izotóppal jelölt hormonok, illetve immunhisztológia) továbbra is a két rendszer (hipotalamusz és belső elválasztású mirigyek) közötti kölcsönhatások vizsgálatát folytatja. A pécsi Élettani Intézetben ugyancsak a 40-es évektől kezdve a neuroendokrin rendszernek a magatartási és általános alkalmazkodási reakciókra gyakorolt hatását tanulmányozták, ennek megfelelően elsősorban elektrofiziológiai és magatartás-vizsgálati technikákkal. Ugyanezen intézetben egyes hormonok hipotalamikus receptorait, valamint a hormonoknak az idegrendszer fejlődésére gyakorolt hatását is tanulmányozták.

Ugyancsak jelentős iskola alakult ki a Korpássy professzor által vezetett szegedi Kórbonctani Intézetben, ahol az agyfüggelékmirigy hátsó lebenyének hormonjaival foglalkoztak – nemzetközileg is elismert szinten.

A budapesti II. sz. Anatómiai Intézet egyik régebbi (1958-ban kezdett) témája a gerinctelenek idegrendszerében igen gyakori, úgynevezett neuroszekréciós idegsejtek tanulmányozása volt. (A neuroszekréciós idegsejtek

hormonszerű anyagokat termelnek, amelyek közvetlenül az érpályába jutnak.) Ugyanitt 1970 óta, kiterjedt kutatások folynak a hipotalamusz belső idegi kapcsolatainak, összeköttetéseinek felderítésére.

Idegélettan

Az agykutatás ezen kiemelt fontosságú ágazata főként a második világháború után indult fejlődésnek Magyarországon. Hőgyes múlt századi kezdeményezésének – amint említettük – nem volt egyenes folytatása. Így tulajdonképpen az első idegélettani irányzat hazánkban csak a 30-as évek végén alakult ki, elsősorban azáltal, hogy Lissák Kálmán professzor két évet töltött Amerikában W. Cannon intézetében, főként az akkor újonnanfelfedezett acetilkolin átvivőanyag tanulmányozásával. Lissák pécsi Élettani Intézetében az 50-es évektől mindazonáltal nem annyira elemi idegjelenségekkel, hanem komplexebb idegi tevékenységek vizsgálatával foglalkozó kutatócsoport (Grastyán Endre vezetésével) alakult ki. Nemzetközi szintű eredményeket értek el az orientáció, a motiváció-megerősítés, illetve ezeknek a tanulással való szoros kapcsolata vizsgálatában. Grastyán eredményei új tanuláskoncepció kialakításához vezettek, amelynek egyik fontos eleme az a megállapítás, hogy a tanulás folyamata mindig valamilyen gátlás ideiglenes felfüggesztésével, illetve egy pozitívvisszajelentés megjelenésével kapcsolatos. Grastyán tanuláselmélete, amelyet kiterjesztett a játék szerepére az agy normális működésében (akadémiai székfoglalójának címe: *A játék neurobiológiája* volt!) – szinte közvetlenül alkalmazható a pedagógia egyes elméleti és gyakorlati problémáira.

Az 50-es évek közepétől a budapesti egyetem Összehasonlító Élettani Intézetében alakult ki jelentős idegélettani kutatóbázis. Két fő vonalon folytak a kutatások; rész-

ben a kondicionálás és tanulás elemi (kémiai, szinaptikus, sejtszintű és elemi neuronhálózati) mechanizmusait kutatták, másrészt a zsigerek különböző reflexeinek és a központi idegrendszerrel és magatartással való kapcsolatainak elemző vizsgálatát végezték.

A tihanyi Biológiai Intézetben a 60-as évek óta puhatestűek és rovarok idegrendszerét vizsgálják. A vizsgálatok kiterjednek a puhatestű (és rovar) idegsejtek elemi tevékenységének biofizikai és elektrofiziológiai, biokémiai, valamint szerkezeti, morfológiai elemzésére, többek között a szerotonin–katecholamin antagonizmus szerepére a szezonális aktivitások, életritmusok kialakításában. (A két vegyület magasabb rendű gerincesekben is fontos szerepet játszik egyes ritmusok, mint az alvás-ébrenlét szabályozásában). A gerinctelen idegsejtek és hálózatok funkcionális morfológiai vizsgálata ugyancsak nemzetközi szinten folyik. Idegélettani kutatócsoport működött a 60-as évektől a szegedi egyetem Összehasonlító Élettani Intézetében is, ahol a kiváltott agykérgi potenciálokat, azok keletkezési mechanizmusát vizsgálták a hallókéregben, valamint az acetilkolin ingerületátvivő anyag receptorainak szerepét az úgynevezett kúszó depresszió kialakulásában.

Neurofarmakológia

A két háború között Issekutz Béla, szegedi professzor foglalkozott gyógyszerkutatással (egyben az eredmények hasznosítására is gondolt!), és jelentős iskolát alapított, amely főképpen Budapesten működött tovább. Az agy, illetve idegrendszer működésére ható gyógyszerek gyakorlati célokat szolgáló kutatása éppen ezért a 40-50-es évektől elsősorban a nagy budapesti gyógyszergyárakban folyt – a privatizáció előtt, azaz 1990-ig. Az ezekhez kapcsolódó Gyógyszerkutató Intézetben számos olyan idegnyugtatót,

illetve idegrendszeri megbetegedések kezelésére alkalmas gyógyszert állítottak elő, amelyek jelentős mértékben járultak hozzá a magyargyógyszeripar kivívott nemzetközi hírnevéhez (például No-spa). Elméleti kutatások (de mindig a gyakorlathoz kapcsolódóan) folytak ezen kívül a budapesti orvosegyetem Gyógyszertani Intézetében, ahol az úgynevezett biogén aminok anyagcseréjének, illetve az anyagcsere bizonyos gyógyszerekkel való befolyásolhatóságának vizsgálata kezdődött a 60-as évek elején. Ennek közvetlen gyógyászati jelentősége is volt (s ma is van!) az antidepresszáns, illetve a Parkinson-kór megelőzésében világhírre szert tett anyag (Deprenyl) előállításában.

Neuropatológia és agykeringés

A pécsi Neurológiai Klinikán (eredetileg Környei István akadémikus vezetése alatt) a velőhüvely elvesztésének kóros folyamatait tanulmányozták az 50-es évektől. Másutt is foglalkoztak az agyi vérkeringés szabályozásának problematikájával, például a debreceni Neurológiai Klinikán, vagy a budapesti Neurológiai Klinikán. E vizsgálatok központi magva az a felismerés, hogy az agyi keringés, szöveti anyagcsere és a speciális idegi tevékenység egymástól elválaszthatatlanok, és csak együttesen értékelhetők mind az alapkutatásban, mind a klinikai gyakorlatban. A pécsi Kórélettani Intézetben (prof. Donhoffer Szilárd) a központi idegrendszernek a testhőmérséklet szabályozásában játszott szerepét vizsgálták.

Elméleti neurobiológia

Egyik legfiatalabb ága az agykutatásnak, amely a 60-as évek vége óta indult fejlődésnek Magyarországon. A budapesti Anatómiai Intézetben (Szentágothai János vezeté-

sével) a kisagykéreg számítógépes modellezését végezték el. Ugyanitt, kizárólag matematikai apparátus segítségével értelmezték kéregalatti központok információfeldolgozó működését, valamint új elméletet fejlesztettek ki elemi idegsejthálózatok működésére és egy idegsejt sokféle működésének értelmezésére. (Nem véletlen, hogy az 50-es évek végén éppen Szentágothai János és a matematikus Rényi Alfréd próbálkoztak együttesen az idegrendszer működésének matematikai megközelítésével. E kooperáció kezdeti eredményeit – amelynek Rényi Alfréd sajnálatosan fiatalon bekövetkezett halála vetett véget – közös közlemény foglalta össze.)

Az automata-elmélet egy továbbfejlesztett változatát alkalmazták (pécsi Anatómiai Intézet) egyes gerincvelői működések magyarázatára.

Mint a fentiekből látható Magyarországon az agy-, illetve idegrendszer-kutatás régebben is, de különösen a 40-es évektől jelentős, nemzetközi mércével mérhető eredményeket produkált. Magyarország kis ország. Ennek tudható be, hogy az agykutatás teljes spektrumának átfogó kutatására az összes lehetőségek eo ipso nem lehetnek meg. Már jóval a II. világháború előtt csak a neurobiológia néhány alapágazatában alakultak ki kutatások. (Elsősorban neuromorfológia, neuropatológia). A gazdagabb nemzetközi kapcsolatok kialakulásaa 30-as évektől azonban jelentős inspirációt jelentettek olyan újabb ágazatok kialakítására, mint a modern idegélettan, vagy neuroembriológia. Látható azonban, hogy elsősorban az alapkutatás jellegű irányzatok fejlődtek különösképpen, míg komolyabb tradíciók hiányában a klinikai idegrendszer-kutatás nem, vagy csak sokkal később indult fejlődésnek. Azt is mondhatnánk, hogy a kis országoknál nem szokatlan, bizonyos értelemben szerényebb műszerezettség mellett elsősorban az „agyi"-kutatói kapacitás kihasználása és hasznosítása került előtérbe. Ennek egyenes következménye volt a viszonylag sze-

rényebb műszerezettséggel (bár elektronmikroszkóp nélkül modern struktúrakutatás már a 60-70-es években is elképzelhetetlen volt) is megfelelőképpen operáló neuromorfológia – tradícióktól is támogatott – kifejlődése Magyarországon. Jóllehet az idegélettan csak 1945 után indult fejlődésnek, jobban felszerelt laboratóriumokban már komoly, s ugyancsak nemzetközi szintű kutatómunka vált lehetségessé. Látható, hogy más ágazatok (neurofarmakológia, neuroembriológia, elméleti neurobiológia, stb.) amelyek ugyancsak 1945 után (egyes esetekben csak a 60-as évek végétől) nyertek polgárjogot Magyarországon, jelentős, gyakran gyakorlati célokra is könnyen felhasználható eredményeket produkáltak. Végeredményben a 70-es évekre kialakulófélben volt Magyarországon egy egységes, interdiszciplináris jellegű neurobiológia, elsősorban alapkutatás jelleggel, de mindig bevallottan azzal a gondolattal, hogy eredményei átültethetők lesznek a gyakorlatba.

A magyar neurobiológiai agykutató közösség gazdag kapcsolatokkal rendelkezett Európa és Amerika számos országának kutatólaboratóriumaival, még a „szocializmus" 1956 utáni egyébként inkább sötét színekkel jellemezhető, vasfüggönnyel elzárt periódusában is. A magyar agykutatásra egyébként – mint az az előzőekből is kitűnik – mindig jellemző volt nagy tudós egyéniségek szerencsés befolyása, ráhatása. Ez mindig, s részben ma is meghatározza a magyar neurobiológiai kutatások „agy-kapacitást" különösen értékelő értékrendjét. Természetesen, ma már megfelelő műszerezettség nélkül illuzórikus modern neurobiológia kutatásokba akár belekezdeni. Mégis, azt hisszük, hogy az egyéni képességek, képzelő- és alkotóerő ma legalább olyan fontos tényezői az eredményes agykutatásnak, mint 50 évvel ezelőtt, amikor műszerek hiányában gyakran csak az agyunkra voltunk utalva.

A 70-es évektől napjainkig tartó gyorsulás, a magyar agykutatás jelenlegi helyzete, a kutatási trendek moderni-

zálódása, változása, az „új generáció" nemzetközi kapcsolatokban is gazdagodó kiváló tevékenysége – beleértve jelentős kutatóexportunkat is – külön dolgozat témája lehetne. Annál is inkább, mert az 1870 és 1970 közötti száz évben, a „gyökereken", úgy tűnik, mára egészséges fa nőtt ki, öregbítve a magyar agykutatás, a magyar tudomány hírét a világban.

Hámori József

SZENTÁGOTHAI JÁNOS EMLÉKEZETE

Szentágothai János professzor, mentorom, akit második, szellemi apámként tiszteltem, 1994. szeptember 8-ának reggelén, 82 esztendős korában váratlanul hunyt el.

A sors különös kegyének tartom, hogy feleségén kívül én voltam az utolsó, aki együtt lehettem vele, mielőtt eltávozott közülünk. A professzor fizikai és szellemi képességeinek teljes birtokában volt; jót beszélgettünk. Mint sok más alkalommal is, élénk, hosszú diskurzust folytattunk – életről, tudományról, meg sok minden egyébről. Politizáltunk, filozofáltunk. Szentágothai nagy lelkesedéssel készülődött a Pápai Akadémia 1994. októberi ülésszakára. De mintha csak sejtette volna, hogy már nem jöhet el közénk, jó tanácsokkal látott el, egyúttal pedig érzékletes képet festett a plenáris ülések légköréről, és az itt a jelen levők jó részéről részletes – s mint volt alkalmam tapasztalni, hű – jellemzéssel szolgált.

Szentágothai János a neurológiai tudományok kiemelkedő alakja, a modern neuroanatómia megteremtője volt. Mint Rita Levi-Montalcini professzor asszony mondotta az októberi ülésszakon, Szentágothainak meghatározó szerepe volt abban, hogy a ma embere sokkal többet tud az idegrendszerről, mint elődei. Sir John Eccles, aki a professzornak egy életen át barátja, munkatársa és gyakori vitapartnere volt, s akinek szűkszavú, ám lényegre törő jellemzésével keveseké vetélkedhet, ezt mondotta róla: „Ramon y Cajal nagy neuroanatómus volt. Öröksége Szentágothai János kezében méltó helyre került."

Szentágothai azonban nem csak tehetséges kutató volt. De nem szeretnék én itt tudományos pályaképet adni róla; ehelyett inkább föl szeretném idézni Szentágothai János nagyszerű személyiségének három vetületét: a reneszánsz iskolateremtőét, a *homo ethico-politicus*ét, s végül, de nem utolsósorban a mélyen vallásos keresztyénét.

Szentágothai János, az iskolateremtő reneszánsz személyiség

Szentágothainak, az iskolateremtő tudósnak indíttatása mélyen a családi háttérben és a történelmi körülményekben gyökerezik. 1912-ben született Budapesten, eredeti neve Schimert János. Apja, Schimert Gusztáv köztiszteletben álló orvos, anyja Antal Margit; szüleinek ő volt a második gyermekük. A család hű tükre volt a Magyar Királyság gazdagságának, sokszínűségének; ez az államalakulat az ő születése után örökre megszűnt. A családtörténet lapjai orvosok és tanárok, nemesek és professzorok, katonák és papok nemzedékeiről mesélnek. Apai ágon erdélyi szászok vére csorgott ereiben, anyai ágon magyar és székely nemesek voltak az ősei. Apja meglehetősen visszahúzódó, befelé élő ember, akinek erős késztetései voltak a vallási pietizmus iránt. Anyja kiegyensúlyozott, jó kedélyű, nagy munkabírású, két lábon álló „nagyasszony", akinek arisztokratikus modora meleg szívvel társult. A házaspárnak hat fia született, közülük öten érték meg a serdülőkort. A fiúk valamennyien apjuk hivatását követték: szülővárosukban, Budapesten, a Pázmány Péter Egyetem orvosi karán végezték tanulmányaikat.

János a budapesti német gimnáziumban érettségizett, és 1930-ban kezdte meg orvosi tanulmányait. Ifjúkora éveiben, a húszas–harmincas években az országban uralkodó hangulatot az határozta meg, amit ő „a magyar karthágói

tragédia"-ként szokott emlegetni: a világháborút követő trianoni béke területének kétharmadától és magyar ajkú lakosainak egyharmadától fosztotta meg az országot. Az értelmiség legjobbjai egyetlen valamirevaló kiutat láttak a tragédia mindenkit letaglózó sokkjából: meg kell sokszorozniuk erőfeszítéseiket, hogy a megcsonkított, megalázott haza romjain kulturális nagyhatalmat építsenek föl. Ez a kor adta a világnak Bartók Bélát és Kodály Zoltánt, s ekkor tűnt föl többek közt a fizikusok és matematikusok egész serege, köztük Neumann János, Szilárd Leó, Wigner Jenő (1963-ban kapott Nobel-díjat), Teller Ede, Lánczos Kornél, Gábor Dénes (1971-ben kapott Nobel-díjat), Kármán Tódor (a Pápai Akadémia tagja), a kémikus Hevesy György (1943-as Nobel-díjas, a Pápai Akadémia tagja), Selye János fiziológus, Polányi Mihály kémikus és filozófus (fia, János Nobel-díjas és a Pápai Akadémia tagja), Moholy-Nagy László iparművész és Victor Vasarely festő. A karizmatikus kultuszminiszter, gróf Klebelsberg Kunó hivatala idején új egyetemek alakultak, a meglévő, elsőrangú tudományos műhelyek tovább erősödtek, és friss, energikus tehetségek vezetésével új iskolák jöttek létre. Ekkor kezdte hallásmechanikai kísérleteit Budapesten egy Békésy György nevű fiatal mérnök, aki hamarosan a kísérleti fizika professzora lett (1961-ben kapott Nobel-díjat); Szondi Lipót ekkor állította föl a pszichológiai mélyanalízis laboratóriumát; Bródy Imre megtervezte az első kriptonégőt, Jendrassik György megépítette az első gázturbinát. Debrecenben Verzár Frigyes kutatásai egyengették a talajt az orvostudományok új ága számára, melyet gerontológiának neveztek el, Szegeden pedig a világjáró fizikus és kémikus, Szent-Györgyi Albert felfedezte a C-vitamint (1937-ben kapott Nobel-díjat, a Pápai Akadémia tagja volt).

Az ország legjobb „régi iskoláinak" egyikét az idő tájt Lenhossék Mihály anatómiaprofesszor vezette a budapesti Orvostudományi Egyetemen. Lenhossék nagyszerű peda-

gógus és ragyogó tudós, a neuronelmélet egyik megalkotója és világhírű szaktekintélye volt. A fiatal Szentágothai nem sokkal az első anatómiavizsga után az Anatómia Tanszék tagja lett – először, még hallgató korában demonstrátorként, aztán oktató, majd docens lett. Nagy hatást tett rá az intézet termékenyítő tudományos légköre és Lenhossék lenyűgöző személyisége. Követte professzora útmutatásait, s nem telt bele sok idő, máris a nemzetközi tudományos vitafórumok kellős közepén találta magát: ebben az időben csapott össze a neuronelmélet a retikuláris elmélettel. Szentágothainak sikerült új degenerációs technikákat kidolgoznia és alkalmaznia, így a neuroanatómiában hamarosan a világ legjobb szakértői között tartották számon.

A második világháború erkölcsi és fizikai katasztrófáját követően, 1946-ban Szentágothait a dél-magyarországi Pécs városának egyetemére nevezték ki anatómiaprofesszornak. A Pécsre érkező tudós jól felszerelt tanszéket talált – ám személyzet nélkül. A valahai kart elsöpörték a háború borzalmai. Mindent elölről kellett kezdenie. Első kollégáit saját tanítványai közül választotta ki. Az ország lakat alá került, a határokat lezárták. A fiatal tanszékvezető sorsa jobban már nem is különbözhetett volna nyugati kollégáiétól: nem volt módja publikálni vezető tudományos folyóiratokban, nem tudott munkatársakat verbuválni a világ legjobb jelöltjei közül. Ám pár évvel a megérkezése után Szentágothai János olyan virágzó neuroanatómiai, neuroendokrinológiai és neuroembriológiai iskolát épített föl ott, Pécsett, melyet a világ minden neurobiológiai intézetében ismertek és nagyra becsültek.

A professzor páratlan ítélőképesség birtokában volt: az álmodozó, félénk hallgatóban meglátta a jövendő tudóst, és úgy tudta irányítani a fiatalokat, hogy tehetségük legjavát nyújtsák. Minden fiatalabb kollégája számára megtalálta a legmegfelelőbb, testre szabott kutatási területet, a helyes kérdéseket és a megfelelő hozzáállást. Munkatár-

sai megítélésében és hallgatók generációinak nevelésében ugyanazok az irányelvek vezették, mint saját kutatómunkájában. A tanár, a nevelő, a kutató Szentágothai olyan volt, mint a reneszánsz szobrász, mint Michelangelo (44. szonett), aki úgy fedi fel a szobrot, hogy mintegy „lehántja róla a mezét", s aki megmutatja a személyiség belső gazdagságát vagy a természet belső szépségét:

A legjobb művészben se támad eszme,
tömbjébe mit ne rejtne már a márvány,
a kéz csak eszközünk mezét lehántván
a szellemünk parancsszavát követve.

Szentágothai azonban más tekintetben is páratlan pedagógus volt. Hatalmas tudása kiterjedt a humán tudományokra, nyelvekre, a művészetekre és más tudományágakra is, és egyetlen alkalmat se mulasztott el, hogy eszmét cseréljen olyan kérdésekről, melyek izgatták, vagy csak véletlenül fölmerültek, legyenek bár művészeti vagy filozófiai, tudományos vagy teológiai, zenei vagy irodalmi természetűek. Nincs kollégája, aki felejteni tudná azokat a régi vasárnapi kirándulásokat, amikor munkatársaival, diákjaival és családjával a Mecsek lejtőin barangolt, s mint a klasszikus görögök peripatetikus iskoláiban, hosszú eszmecseréket folytatott természetről, művészetről, történelemről és a humán tudományokról. Magánbeszélgetéseiben csakúgy, mint a katedrán, mindig sokoldalúságról, élénk, lüktető észjárásról tett tanúbizonyságot – mintha mindig ugrásra kész lett volna. Ahogy visszatekintek, és eszembe jutnak a vele folytatott beszélgetések, most látom csak, céltudatos pedagógusi mivolta mennyire megnyilvánult még a társalgásban is – szómágus volt, aki mindig pontosan tudta, kinek mit mondjon, s aki tudatosan megválogatta, milyen témákat vitasson meg ifjabb társaival, hogy elgondolkodjanak rajtuk, és tudta azt is, hogy ha a pontos

megfogalmazást elfelejtik is, szavainak értelme megfogan és továbbél.

1963-ban annak az intézetnek az élére került, amelyben pályája elkezdődött: ő lett a budapesti Anatómiai Tanszék vezetője. A kedves, régi falak közt ismét fellángolt iskolateremtő kedve. Új kutatási irányokat szabott ki, és fiatal tudósok tucatjait nyűgözte le, akiknek a neurológiai tudományokban utat mutatott. Ám Szentágothai nem csak specialistákat oktatott. Áldásos nevelői tevékenységét hallgatók teljes nemzedékei, orvosok ezrei élvezték. Anatómiai előadásai szenzációszámba mentek. Nem volt a világon még egy ember, aki olyan lenyűgöző előadásokat tudott volna tartani az orvosi képzés lehető legszárazabb tárgyáról. Amikor Szentágothai János állott az orvosegyetem anatómiai előadótermének katedráján, nemcsak a padokban, de még a lépcsőkön sem akadt szabad hely. Nemcsak kivételes szónok volt, hanem képzett rajzművész is: saját maga tervezte híres anatómiai atlasza az elmúlt évtizedekben tizenhárom nyelven, több mint 80 kiadást ért meg.

Előadásait is, anatómiai tankönyveit is bőven ellátta illusztrációkkal, ezeket pedig kiegészítette további történelmi tényekkel, versekkel, műalkotásokkal, példázatokkal és történetekkel, s mellékük a filozófiától kezdve a lélektanon át a teológiáig terjedően más tudományágakból vett elméleteket is feltálalt. Azokban az időkben, amikor nem létezett szólásszabadság az országban, amikor bizonyos elméleteket „indexre tettek", s róluk még beszélni is közveszélyesnek, főben járó bűnnek számított, Szentágothai gyakorta csempészett az előadásaiba és tankönyveibe olyan tényeket és történeteket, melyek segítségével hallgatóságát az idő tájt nehezen megszerezhető vagy tiltott ismeretekhez juttatta. Ki tudná elfelejteni azt az előadását a tanulás pszichológiájáról és neurofiziológiájáról, melyben Loyolai Szent Ignác spirituális élményeit taglalta, és az emberi elme tanulási

képességei kiaknázásának legmagasabb és legoptimálisabb formájaként elemezte őket? Sohase felejtem el, milyen tágra nyílt szemekkel hallgatták őt a társaim, akiknek többsége életében akkor, azon az előadáson hallott először Szent Ignácról is, meg „spirituális" élményről is.

Szentágothai János, a „homo ethico-politicus"

Szentágothai János személyiségét csak akkor tudjuk megérteni és értékelni, ha nem feledjük el, hogy aktív életének nagyobbik felét diktatórikus rendszerben élte le. Fiatalkorában megtapasztalta a második világháború terrorhullámát, hazája tragikus sorsát, amikor lelketlen nagyhatalmak szorításában Magyarország a saját geopolitikai helyzetének áldozata lett, és megélte honfitársai, magyarok és zsidók háború alatti, magyarok és németek háború utáni tragikus sorsát is. Átélte Magyarország megszállását – először a németek által, aztán az oroszok által, s a mindkettőt követő diktatúrát, melyek közül az utóbbi kétségbeejtően hosszú ideig tartott.

Szentágothai János olyan életet élt, melyben minden egyes tett etikai és politikai vonatkozásokat hordozott. „Legjobb tudásom szerint igyekszem szolgálni a hazámat" – írta egy rövid életrajzi jegyzetében, és ez volt az egyik vezérelve. Olykor azt mondták róla, hogy egyik rezsimet sem ítélte el kellőképpen, és nem állt ki nyíltan bírálatával olyankor, amikor kellett volna. Egyesek szerint gyáva és megalkuvó volt.

Akik közelebbről ismerték, tudták, hogy erkölcsileg kikezdhetetlen volt, és élete utolsó két évtizedében hazájában nem sokan tettek többet a szabadságért és a felszabadulásért. Apjától befelé forduló természetet örökölt, s mint ilyen, naponta gondosan mérlegelte, miként tud „megmaradni becsületes embernek a fennálló történelmi körülmények között". Pontosan tudta, mikor kell olyan eszközöket

igénybe vennie, amelyekkel nyíltan kimutathatja hozzáállását, és mikor tudja kihasználni hírnevét és befolyását olyan ügyek érdekében, melyek szívének kedvesek voltak, hazájának és népének pedig fontosak.

Schimert János, az ifjú, de már nemzetközileg ismert kutató, akinek neve jól csengett tudományos körökben, nevet változtatott. Régi, erdélyi szász családnevét 1941-ben azért magyarosította meg, hogy ezzel is tiltakozzon a szülőhazájában érvényesülő német politikai befolyás ellen. Egyik ősének, Szentágothai Láng Kálmán grófnak a nevét vette föl, aki az erdélyi Szentágota falu földesura volt. Élete során számtalan alkalommal ugyanilyen világosan és egyértelműen adta hovatartozásának jelét.

Sosem felejtem el, amikor szigorúan bizalmasan elmesélte, hogyan ütközött meg nemegyszer a politikai bizottság könyörtelen és nagy hatalmú kommunista fejeseivel. 1977 és 1985 között ő töltötte be a Magyar Tudományos Akadémia elnöki tisztét, s e minőségében az ország urai gyakran magukhoz szólították, hogy különféle dolgokról, nemegyszer aktuális társadalmi ügyekről nyilvánítson véleményt. E rémisztő incidensek során, melyek jócskán hozzájárultak ahhoz, hogy a hetvenes évek végén szívinfarktust kapott, Szentágothai sosem mulasztotta el kifejezésre juttatni valódi véleményét. Az egyik utolsó ilyen alkalommal keserűen kifakadt az országban tapasztalható bűnös népesedési politika miatt. Ez a politika vezetett az abortuszok lehetetlenül magas arányához és az átlagéletkor csökkenéshez. A halálozási arányszám messze fölülmúlta a születésekét, a demográfiai egyensúly hiánya pedig rohamos népességfogyásban nyilvánult meg. Bírálatát természetesen nem nézték jó szemmel, és kíméletlenül támadták. A találkozó után félelmek és aggodalmak gyötörték, s bár az emlék fokozatosan elhalványult, még évekig kísértette.

Utolsó éveiben céltudatosan kereste a helyét a politikában, és a nyolcvanas évek végén parlamenti képviselő

TERSÁNSZKY JÓZSI JENŐ, 1962

lett. Sok egyéb, mindig merész kezdeményezése között találjuk azt is, amikor az Országgyűlésben elsőként vetette föl a bős–nagymarosi vízi erőmű problémáját. A környezeti katasztrófát okozó, haszontalan tervet a lehető legkeményebb szavakkal ítélte el, s minden lehetséges módon tiltakozott ellene. 1990-ben Antall Józsefnek, a későbbi miniszterelnöknek személyes fölkérésére belépett a Magyar Demokrata Fórumba, és a több mint negyven év után tartott, első demokratikus választásokon a párt második számú képviselőjelöltje lett. Hallgatott lelkiismerete szavára, s 1990 és 1994 között a kormánypárti koalíció színeiben kötelességtudóan kitöltötte parlamenti megbízatását. Országgyűlési tevékenysége során, valamint a Magyar Páneurópai Unió elnökeként Szentágothai János mindig az európai kereszténység értékrendjét tartotta szem előtt mint aranymértéket.

Hírnevét, tisztségeit, nemzetközi kapcsolatait és minden más, rendelkezésére álló eszközt arra használt föl,

hogy jó ügyeket támogasson, legyenek azok oktatással, az ifjabb kollégák képzésével, vagy számára ismeretlen páciensek kezelésével kapcsolatosak. Ekképpen igyekezett begyógyítani a történelmi igazságtalanságok ejtette sebeket, s rendbe tenni evangélikus egyháza ügyeit, vagy ellátni az üldözött kisebbségek védelmét. Fiatalabb kollégái közül száz és száz az ő ajánlólevele révén kapott meghívást nyugati laboratóriumokba. Sokak megtapasztalhatták nagylelkűségét, amikor nyugati országokba tett látogatásaiból hazatérve, személyesen hozott nekik különféle műszereket, vegyi anyagokat és egyéb felszerelési tárgyakat, melyeket saját napidíjából vásárolt meg, vagy könyvei honoráriumát áldozta rájuk. Számára ismeretlen emberek ezrei kaptak tőle tanácsot, akár személyesen, a laikus hallgatóságnak tartott számtalan tudományos előadásai valamelyikén, akár levélben. Sose mulasztott el válaszolni a levelekre, pedig népszerű lévén a hazájában, mindennap több tucat levelet kapott.

Szentágothai János, a mélyen hívő keresztyén ember

Végül, de nem utolsósorban fontosnak érzem, hogy személyiségének egyik legsugárzóbb és legmeggyőzőbb vonására utaljak: mély keresztyén meggyőződésére. Magánbeszélgetései során gyakran célzott a családi háttérre, mint a lelki értékek egyik fő forrására. Apja mélyen elkötelezett, hívő evangélikus ember volt, aki hajlott a fundamentalizmusra. A családban a maga racionalizmusával és pragmatizmusával a mama ellensúlyozta az apa vallásos hajlamait. Ami őt magát illeti, Szentágothai Jánosnak ragyogó tehetsége volt arra, hogy egészséges egyensúlyt teremtsen a vallásos áhítat és a gyakorlati élet követelményei között. Bensőséges, mély vallásos meggyőződését sosem tévesztette össze azzal a racionális és pragmatikus megközelítés-

sel, melyet tudományos kutatásaiban egy életen át képviselt. Mindig képes volt a lehető legmeggyőzőbb módon összhangba hozni a valóság különféle vetületeit.

A vallási tolerancia és megbékélés kérdésköre mindig is izgatta, és személyesen kivette belőlük a részét. Hathatósan támogatta az ökumenizmust és a keresztények és „idősebb testvéreik", a zsidók közti szoros testvériséget. Utolsó éveiben a Keresztény–Zsidó Párbeszéd elnökeként szolgált, és e fórumot is fölhasználta arra, hogy fölemelje szavát a vallási megkülönböztetés és türelmetlenség, s szülőhazájában az antiszemita és keresztényellenes tendenciák megjelenése ellen.

Szentágothai János remekül össze tudta egyeztetni a tudományos pályát vallásos meggyőződésével, s ez nemcsak mély benyomást tett rám, hanem példaként is szolgál. Mindig emlékezetes marad számomra, ami pár éve, egy interdiszciplináris konferencia során esett meg Brüsszelben, ahol Szentágothai csodálatos előadást tartott az agy elméletéről. Amikor befejezte a mondandóját, egy brit filozófus odament hozzá, és nekiszegezte a kérdést: „Professzor úr, most úgy beszélt az agyról, mint fizikai-biológiai rendszerről, emberi lényegünk legfőbb parancsközpontjáról. De egyszer valamennyien meghalunk, s megszűnik az agyműködésünk. Agyunk alkotóelemei, a sejtek szétesnek, s a szerkezet, mely valaha személyiségjegyeink, gondolataink, vágyaink hordozója volt, eltűnik. Azt mondják önről, hogy hívő keresztény. Hogyan tudja összeegyeztetni vallásos meggyőződését a kutatásai tudományos eredményeivel? Mi történik velünk, amikor meghalunk? Hiszi-e ön, hogy mi, emberi lények, valamiképp túléljük saját agyunk végességét? És ha igen, vajon mi módon?" Szentágothai János ezt a választ adta neki: „Én az apostoli hitvallás minden szavát valósnak hiszem, és azt vallom, hogy a halálunkkal nem szűnik meg az életünk. Ám gyarló tudósként úgy hiszem, nem feladatom a »miként« részletei-

nek kutatása." A brit filozófus azonban tovább erősködött: „De vajon hisz-e a professzor úr az apostoli hitvallásnak a halál utáni feltámadást illető tételében is? És ha igen, hogyan képzeli el ezt a gyönyörű szerkezetet, a mi agyunkat, mely a halálban megsemmisül, s melynek atomjai és molekulái szétszóródnak a természetben, és más élőlények használják föl őket – vajon tudjuk-e ezeket rekonstruálni oly módon, hogy feltámadásunk után ismét a mieink lehessenek? Ön valóban hisz is ebben?" – „Kedves barátom – felelte Szentágothai –, én hiszek a Mindenhatóban. És ha az Isten mindenható, amint én azt kétség nélkül hiszem, akkor semmi okom kételkedni abban, hogy megvan a hatalma rá, hogy engem bármely módon, amelyen jónak látja, fölemeljen."

Én hiszek abban, hogy egyszer még találkozhatom vele.

Gulyás Balázs
(Fordította Vajda Tünde)

AGYHULLÁMOK ÉS AZ EGYÜTTMŰKÖDŐ SZELLEM EREJE

Beszélgetés Freund Tamással

Somody Imre, a Pharmavit alapítója, valamint vállalkozó barátai Bolyai-díjat hoztak létre arra, hogy évente egyszer kitüntessék vele a magyar természettudomány egy kiemelkedő alkotóját. A díjat és a vele járó tízezer dollárt első alkalommal április 2-án Freund Tamás agykutató, a Kísérleti Orvostudományi Intézet helyettes igazgatója vehette át, egy tekintélyes tudós személyiségekből kiválasztott zsűri döntéseként. A díjkiosztó ünnepségen, amelyre a rendezők meghívták a tudományokban kitűnt legtehetségesebb magyar középiskolásokat a határon innen s túlról, felszólalt Orbán Viktor miniszterelnök is. Néhány héttel később fogtunk egy olyan beszélgetés lejegyzési és szerkesztési munkájába, amelyben Freund Tamás a Magyar Szemle olvasói számára részletesebben szól a maga és műhelye munkásságáról, valamint egyéb gondolatairól.

– Nem tudom, számítottál-e arra, hogy ekkora lesz a Bolyai-díj visszhangja, hogy ennyi figyelmet kapsz a sajtótól?

– Ekkora figyelemre nem számítottam. Gondoltam, egy hétig tart majd az újdonság, s aztán kikerülök a hírekből. De most már hetek teltek el, és még mindig járnak hozzám a televíziósok, újságírók.

– Belefáradtál?

– Elfáradtam egy kicsit, de nem baj. Úgy gondolom, hogy ez is része és célja a díjnak – hírverést csinálni a magyar természettudománynak. Olyan, mintha most több előadást tartanék az egyetemen. Azt is szívesen teszem. Fárasztó, de öröm.

– Az érdeklődésnek nyilván oka, hogy ki vagyunk éhezve magyar sikerekre. A Bolyai-díjnak óriási jelentősége, hogy ese-

ménnyé avat olyan nemzetközi tudományos sikereket, amelyekről nem hallunk eleget. Az is oka lehet a nagy figyelemnek, hogy esetedben olyan tudósról van szó, aki itthon ér el világraszóló eredményt, jobban mondva egy sikeres karrier elején hazajön, hogy itthon alapítson tudományos műhelyt. Ez manapság elég ritka. Ezenkívül, mindenkit érdekelnek az agy működésének titkai, nemcsak a hogyan, hanem pusztán a merő sejtetése is annak a szinte elképzelhetetlen gazdagságnak, a természet utánozhatatlan kreativitásának, amit az agy szerkezete és működése mutat. Talán idetartozik, hogy a közelmúltban röppent fel egy újabb tudományos apokalipszis-forgatókönyv az informatika amerikai hetilapjában, a Wiredben, *a komputermérnök Bill Joy tollából. Eszerint a géntechnológia, a nanotechnika és a robotika szövetsége huszonöt éven belül az emberi agynál tökéletesebb biológiai számítógépeket hozna létre, amelyeket robotokba építenének. Ezek a robotok pedig majd átveszik az uralmat az emberek felett, mert egyre több fontos döntést hárítunk át rájuk. Végül tényszerűen leigáznak bennünket. Mit szólsz ehhez a vízióhoz?*

– Kutatásaink alapján és filozófiai meggyőződésem szerint kizárt, hogy az emberi agy kapcsolatrendszerének gazdagságát a benne rejlő plaszticitással együtt mesterségesen reprodukálhatnák. Minél többet tudunk az agyról, annál kevésbé hihetünk ilyesmit. Ezenkívül a fizikailag létező emberi agy működését tudatos elménk irányítja, én-tudatunkban keletkező kreatív gondolataink meghatározzák cselekvéseinket, viselkedésünket. Nehéz lenne elhinni, hogy a majom agyától csupán az agykéreg-felszín méretében különböző agyunk képes lenne kitermelni egy olyan entitást, az én-tudatot, ami irányítólag hat vissza rá. Ha ezt elhinnénk, akkor az sem tűnhetne elképzelhetetlennek, hogy még néhány ezer vagy akár millió mikrochipet hozzátesznek a robotot működtető számítógéphez, és erre az „kitermel" egy önmagát irányító tudatot. Ez pedig az emberi programozástól független „kreatív" új gondolatokra teszi majd alkalmassá a robotot, mint például az

emberiség kipusztítása. Ebben én nem hiszek, mint ahogy abban sem, hogy elménk, öntudatunk, szabad akaratunk, lelkünk tisztán az anyag evolúciójának terméke lenne.

– Kutatásaid középpontjában elmondásod szerint az agy két jellegzetes hullámtevékenysége áll.

– Kutatási érdeklődésemet mestereimtől, Somogyi Péter és Szentágothai János professzoroktól örököltem. Ez nem más, mint az agykéreg szerkezete és működése. Az agykéreg legmagasabb rendű idegműködéseink központja. A tanulás- és a memóriafolyamatok, a tudatos érzékelés, a cselekvések tervezése és egyéb mentális jelenségek az agykéregben játszódnak le, és talán ez az a terület, ami a laikusokat is, az utca emberét is a legjobban izgatja az agykutatás témakörében, különösen, hogyha felvetődik annak a lehetősége, hogy egyes tudati folyamatokat strukturális szinten az idegsejthálózatok szerkezetével, működésével meg lehet magyarázni.

Az elektrofiziológiai kutatások két nagyon fontos hullámtípusnak a létezésére világítottak rá, ezek közül a téta-oszcilláció, amely egy 8–10 Hz-es agyhullám, már több mint ötven éve ismert, de keletkezési mechanizmusát és funkcióját a mi munkánk előtt nem sikerült megfejteni. Ez műhelyünk egyik fő eredménye az elmúlt néhány évben. A másik a gamma-oszcilláció, egy 40 Hz-es hullámtevékenység, ezt jóval később figyelték meg először az agykérgen.

– Ez utóbbinak a leírása roppant érdekes. Úgy látszik, miként bonyolult szerszámaink legtöbbjének az emberi test az előképe, a teremtés – vagy természet – a radarelvben is megelőzte az ember feltalálótevékenységét.

– A gamma-oszcilláció a teljes agykéreg felszínén szinkron módon jelentkező oszcilláció, aminek a funkciójára vonatkozóan még csak hipotézisek léteznek, de ezek a hipotézisek rendkívül izgalmasak, hiszen ezzel magyaráznánk azt, hogyan lehetséges, hogy az agykéreg különböző pontjain, térben távol eső területeken tudatosuló különböző ér-

zékszervi információk – mint a látás a nyakszirti lebenyben, a hallás a temporális lebenyben, a tapintásérzet, és így tovább – egységes érzetet keltenek. Hogyha például sétálunk a ligetben, hallgatjuk, ahogy csicseregnek a madarak, érezzük a virágok illatát, látjuk a színüket stb., ezek mindmind külön érzékszerveken keresztül külön agyterületre jutnak el, de mégis egy egységes érzetet képeznek. Hogy miként áll össze mégis egy egységes érzékleti kép, ez az úgynevezett kapcsolási probléma. A korai adatok alapján ennek magyarázatára azt tételezték fel, hogy létezik az agyban egy olyan központi vetítőernyő, amire az összes érzékszervi információt feldolgozó agykéregből egy-egy vetítőgép egyszerre sugároz. Ez egy térbeli megoldást kínálna a kapcsolási problémára. Nos kiderült, hogy az agyban ilyen központi ernyő nincsen, és nincs is, aki azt nézze, úgyhogy valami más megoldást kellett kitalálni. Ha nem térben hozzuk össze ezeket az érzékletkomponenseket, akkor csak egy megoldás adódik, az idő. S ezt szolgálná a 40 Hz-es oszcilláció, a gamma-tevékenység, ami képes lenne arra, hogy 2-3 milliszekundum pontossággal időben összehangolná azoknak az idegsejteknek a működését, amelyek az adott pillanatban specifikus információtartalommal rendelkeznek. Tehát ezt úgy lehet elképzelni, mintha egy radar szkennelné az agykéreg teljes felszínét, és azon minden egyes szkennelésnél, ami ugye negyvenszer történik meg egy másodpercen belül, azok a sejtek villannának fel, amelyek abban a pillanatban éppen információt hordoznak. Így adódna tehát a kapcsolási problémára az időbeli megoldás.

– Tehát itt a kétféle hullámmozgás, az agy két elektromos vezérlőtevékenysége tulajdonképpen már ismert volt. Azonban ti mind a kettőnek a működéséhez hozzátettetek valamit. Mit tettetek hozzá a téta-oszcilláció ismeretéhez?

– A téta-tevékenységről annyi volt ismert, hogy létezik, ezt a 8–10 Hz-es oszcillációt már több mint ötven éve

észlelték a hippocampusban. A hippocampus az agykéreg egy ősi területe, amely a memórianyomok beégetésében játszik szerepet. Innen lehet elvezetni ezeket a hullámokat, kizárólag explorációs viselkedés során, amikor az állat szabadon mozog, felderíti a környezetét, illetve az alvás gyors szemmozgásos fázisában. Éber nyugalmi állapotban nem folyik téta-oszcilláció, akkor egy egész más jellegű elektroencefalografikus tevékenység folyik az agyban. Nekünk sikerült igazolni azt, hogy az agykérgen kívül, a septum területén lévő pacemaker sejtek szelektíven, ritmikusan gátolják a hippocampus gátló idegsejtjeit, ezek a gátló idegsejtek pedig arra specializálódtak, hogy a hippocampus serkentősejtjeit, az úgynevezett piramissejtek nagy populációit képesek szinkronban tartani. Egy-egy ilyen gátlósejt több mint ezer piramissejtet képes szinkronizálni és azok a működését egyszerre vezérelni. Ezek a gátlósejtek fogadják tehát az ő működésüket szinkronizáló szelektív pacemaker bemenetet a szeptumból. Itt meghatároztuk az ingerületátvivő anyagot, a pacemaker sejtekét és a fogadósejtekét is, ez a gamma-aminovajsav, a legelterjedtebb gátló ingerületátvivő anyag. Így képes tehát – kutatásaink szerint – egy viszonylag kis számú pacemaker sejt egy több millió sejtet tartalmazó nagy struktúra valamennyi sejtjének a működését szinkronizálni a gátlás gátlása, azaz gátlástalanítás (diszinhibició) útján. Ez a szinkron oszcilláció pedig elvezethető akár egy kéregfelszíni EEG elektródával is. 1988-ban publikáltuk a Nature-ben a téta-aktivitás anatómiai, szerkezeti hátterét, de ehhez hozzá kellett tenni az elektrofiziológiai bizonyítékot is. Erre kilenc évet kellett várni. 1997-ben sikerült a fiziológiai bizonyítékot is szolgáltatnunk Tóth Katalin és Richard Miles munkatársaimmal. Addig számos amerikai, nyugat-európai laboratórium is próbálkozott ezzel, de nem tudták létrehozni a szükséges kísérleti felállást. Az volt a lényeg, hogy élő állatban ez nem volt vizsgálható, hiszen hiába ingereljük a szeptális terüle-

tet, ahol a pacemakersejtek vannak, ott még egy csomó más pálya is átmegy, és nem lehetett volna kiválogatni a hatásból azt, hogy mi az, ami konkrétan ezeknek a pacemaker sejteknek a hatása.

– *Hogyan tudtátok megkerülni ezt a nehézséget?*

– Olyan *in vitro* szelet-preparátumot kell készíteni, amiben benne van a pacemakerrégió, a hippocampus, és még az őket összekötő pálya is. Antagonistákkal pedig mindent blokkolni tudunk, amit nem akarunk vizsgálni. Viszont ilyen szeletpreparátumot előttünk senki nem tudott készíteni, mert ez a két régió és az őket összekötő pálya még véletlenül sem estek egy metszési síkba az agyban. Én találtam ki egy olyan módszert, amivel egy kis szögletet ki lehetett vágni az agyból, és annak mentén ezt az „s" alakban meghajlott „szeletet" kiegyenesítettük. Egy ilyen eltorzított síkú agymetszeten ez tökéletesen vizsgálható volt. Hihetetlenül jól működő preparátumnak bizonyult, azóta a világon már több helyen is használják. Ezzel a módszerrel sikerült bizonyítani, hogy valóban az a pacemakerrégió, amire mi gondoltunk, és ennek az ingerlésével szinkronizálni lehet a szelet másik részében, a hippocampusban lévő piramissejtek nagy populációinak a működését. És minden más ingerületátvivő rendszer le lett blokkolva, tehát a szelektivitás is bizonyítást nyert ezzel. Ezt 1997-ben közöltük a Journal of Physiologyban, ami az egyik legnevesebb folyóirat, és a főszerkesztője annyira megörült ennek a közleménynek, hogy mindjárt a kötet elejére egy vezércikket is íratott, ami csak a mi cikkünkről szólt, mondván, hogy végre, ennyi idő után megfejtették a téta-oszcilláció keletkezési mechanizmusát. Úgyhogy ezzel az egész világ előtt nyilvánvalóvá és elfogadottá vált, hogy ennek a mechanizmusnak a megfejtése a mi laboratóriumunk nevéhez fűződik.

– *Ha laikusként jól értem, amit mondtál, akkor a téta-tevékenység azért rendkívül fontos, mert sok milliárd agysejtnek*

tulajdonképpen a többségét blokkolni kell minden pillanatban. Hiszen a másik hullámtevékenység egy olyan tömkelegét szkennelné egy adott pillanatban a működő agysejteknek, ami inkoherenciához, a tudat teljes káoszához vezetne.

– A sejtésed nagyon jó, tehát arról van szó, hogy az aktív és inaktív állapotok között folyamatos átmenetet kell biztosítani, és valóban, az eddigi eredményeink azt bizonyítják, hogy ennek a megoldása pontosan egy „zajszűrési" funkció révén lehetséges. Az agyban is, mint minden biológiai rendszerben, „zaj" van – üzemzaj –, és az idegrendszerre ez különösen jellemző, hiszen nagyon gyorsan kell reagálni a külső környezet változásaira. Tehát az idegsejtek nagyon közel tartózkodnak a kisülési, tehát a szignáltovábbítási küszöbükhöz. Hogyha bármilyen kis belső környezeti változás történik, akkor az már átlendítheti egy ilyen belső zaj folytán a kisülési küszöbön az idegsejtet. Azt viszont tudjuk, hogy ha két összekötött sejt egyszerre sül ki, akkor közöttük a kapcsolat tartósan megerősödik, hiszen éppen ez a memórianyomok keletkezésének sejtszintű mechanizmusa. Ezt a két sejten vett példát kell általánosítani a sok milliárd sejt sok milliárd a nem tudom én hányadikon kapcsolatán.

– „Sok milliárd sejt sok milliárd a nem tudom én hányadikon kapcsolata" – mondod. Ha ekkora az agy bonyolultsága, akkor már értem, hogy miért nem veszed komolyan a Wired idézett szerzőjének apokalipszis-vízióját. Engem ez a kapcsolati bonyolultság „filozófiailag" nem lep meg, de ennek számszerű, vagyis tudományos kifejezését hallani mégis más a ma embere számára. De térjünk vissza két agysejt kapcsolatára.

– Ha két összekötött sejt egyszerre sül ki, akkor megerősödik köztük a kapcsolat. Viszont ha bármelyik sejt pusztán „zaj" folytán sült ki, és az ilyen kapcsolat ugyanúgy megerősödik, akkor az agy pillanatok alatt teleírná a teljes memóriakapacitását szeméttel. Az agynak valahogy ki kell találnia azt, hogy hogyan lehet megkülönböz-

tetni a szignált a zajtól, s erre fejlődött ki véleményünk szerint a téta-oszcilláció. Ugyanis amikor a téta-hullám pozitív csúcsa következik – az összes idegsejtet egyszerre éri el ez a pozitív csúcs –, ez egy olyan depolarizáló löket, ami a zaj folytán a küszöbhöz közel tanyázó sejteket átlöki a „kisülési" küszöbön, azok akkor „kitüzelik" magukat, zajszerű kisüléseket produkálnak. Ezután következik a negatív, a gátolt fázis, tehát a téta-oszcilláció hullámvölgye. Ekkor viszont már csak azok a sejtek lesznek képesek kisülni, amelyek sok extraserkentéssel rendelkeznek, tehát abban a pillanatban éppen specifikus információt hordoznak. Tehát a téta-hullám nem tesz mást, mint időben szétválasztja a szignáltranszmissziót a zajfázistól. Minden egyes másodpercben van körülbelül nyolc zajfázis, olyan 50 millisecundum körüli, és ugyanannyi hasonló hosszúságú szignáltranszmissziós fázis.

– *Tehát, ha jól értem, ez azt jelenti, hogy minden egyes agysejtünk másodpercenként nyolc alkalommal juthat el a kisülési állapotba, amikor át tudná lépni azt a küszöböt, amihez létrejöhet már egy gondolat, vagy egy benyomás.*

– Nyolcszor lökődik át a küszöbön a „zaj" folytán, és ugyancsak nyolcszor kapja meg a lehetőséget arra, hogy egy teljesen zajmentes környezetben egy erős szignált jelentő bemenet folytán leadjon egy-egy jelet. Amint mondtam, a téta-oszcilláció szétválasztja időben a szignált a zajtól. Ennek csak akkor van értelme, ha a zajfázisban meg tudjuk gátolni a tanulást. Nekünk sikerült leírni egy olyan gátló idegsejtet, ami erre lett „kitalálva", erre fejlődött ki az evolúció során. Működésének az a lényege, hogy csak akkor képes kisülni, hogyha elég nagy számú serkentősejt sül ki a környezetében, amelyeket ő aztán legátol, visszacsatolásos gátlás révén megakadályozza, hogy a sejtek „tanuljanak". Ennek legnagyobb valószínűsége a téta csúcsi fázisában van, amit mi zajfázisként azonosítottunk. Viszont a hullámvölgyben, a szignáltranszmissziós fázisban

csak néhány idegsejt aktív, azok, amelyek specifikus információtartalommal rendelkeznek abban a pillanatban, ez a néhány azonban nem elég ahhoz, hogy begyújtsa ezt a visszacsatolásos gátlórendszert. Ha ebben a szignáltranszmissziós fázisban sül ki egy idegsejt, és a kisülése egybeesik egy ráérkező, külső környezeti információt szállító bemenettel, akkor az a bemenet, az a „szinapszis" tartósan meg fog erősödni, tanulás játszódik le. A téta tehát időben szétválasztja a szignált a zajtól, míg a visszacsatolásos gátlás biztosítja, hogy az idegsejtek közötti kapcsolatok csak a jelátviteli fázisban erősödhessenek meg, a zajfázisban ne történhessen tanulás.

Van egy kedvenc hasonlatom erre a zajszűrésre. Úgy lehet elképzelni az agy állapotát, mint egy zsongó egyetemi előadást, amikor is a hallgatóknak „sürgős közlendőjük" van a szomszédjuk számára. Ha ezt teljesen összehangolatlanul, összevissza minden hallgató egyfolytában megteszi, akkor nyilvánvalóan akkora lesz a zaj, hogy senki nem ért semmit abból, amit az előadó mond. Ha viszont megegyezünk abban, hogy minden perc első húsz másodpercében lehet a szomszéddal beszélgetni, de a maradék negyven másodpercében pedig csak az előadót figyeljük, akkor mindenki közölheti a sürgős mondandóját, de ugyanakkor az előadó mondandója sem fog elveszni. Ezt csinálja a tétaaktivitás is, időben szétválasztja a szignált a zajtól. Persze ezzel a példával annyi baj van, hogy én azt mondtam, megegyezünk az egyes percek felosztásában. Na de hogyan egyeznek meg az idegsejtek, hogy mindegyiknek ugyanakkor kezdődjön a perc? Ehhez kell a pacemaker tevékenység, az a gátlással szinkronizáló mechanizmus, amit már említettem. Hogyan lehet gátlással szinkronizálni? Képzeljük el, hogy az egész hallgatóság egy hatalmas medencében ül, nyakig a vízben. A légzésük nyilván nem összehangolt az embereknek, teljesen máskor, más sűrűséggel veszik a levegőt. Ha a lélegzetvételt szinkronizálni akarjuk,

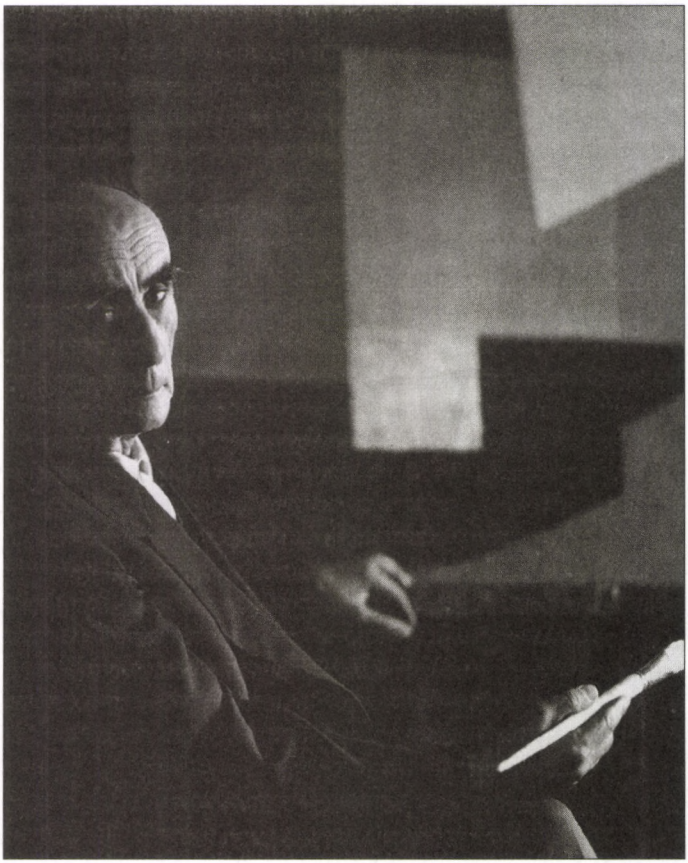

KASSÁK LAJOS, 1962

nem kell mást tennünk, mint mindenkinek a fejét a víz alá nyomjuk, és jó egy perc múlva egyszerre felengedjük. Akkor garantált, hogy az első egy-két lélegzetvétel egyszerre fog történni. Az idegsejtekkel is ugyanez történik, hiszen ez a gátlórendszer másodpercenként 8-10-szer legátolja az összes sejtet, majd a gátlásból egyszerre fölengedi őket.

– Lényegében zajszint tevékenység volt eddig, és kell egy másik hullámmozgás, ami azt észleli, hogy a téta-tevékenység kiket enged az adott pillanatban működni, mely sejteket. Most jön a kérdés, hogy mi végzi az összekapcsolást. Gondolom, itt visszatérünk a gamma-hullámhoz.

– A fenti gátló tevékenység eredményeként a jelátviteli fázisban az adott pillanatban valamilyen információtartalommal rendelkező sejtek teljesen zajmentes környezetben fognak kisülni. Viszont ahhoz, hogy a különböző érzékszervi információk összekapcsolódhassanak, az szükséges, hogy nagyon nagy agykéregterületeken két-három millisecundum pontossággal összehangolva süljenek ki azok a megfelelő idegsejtek. Ezt szolgálja a gamma-oszcilláció, a 40 Hz-es hullámzás, ami jóval nagyobb frekvenciája révén sokkal kisebb időablakokra tudja időzíteni a piramissejteknek a kisülését óriási nagy területeken. Arra vonatkozóan, hogy ennek mi lehet a keletkezési mechanizmusa, csak elképzelések vannak, de bizonyított hipotézisekkel még nem rendelkezünk. Van viszont egy olyan eredményünk, amit két éve publikáltunk, s aminek alapján egy új hipotézist állítottunk fel. Ez azon alapszik, hogy létezik egy olyan gátló idegsejt típus az agykéregben, amelyik, ellentétben az összes eddig ismerttel, nem a serkentősejtek működését koordinálja, nem azokat idegzi be, hanem kizárólag más gátlósejteket. Ezek egymást is gátolják és plusz még olyan gátlósejteket is gátolnak, amelyek ugye a serkentősejtek működését kontrollálják. És ezek a gátlósejteket gátló idegsejtek – mivel egymással is össze vannak kötve – hatalmas agykéregterületeken képeznek egyfajta összekötött

hálózatot. Így valósulhatna meg az a szinkronitás, amire szükség van egy 40 Hz-es precizitású oszcillációnak a kialakításához. Itt azt hiszem, nem érdemes részletekbe belemenni.

– *Közismert tény, hogy érzelmeink, motivációink igen hatékonyan befolyásolják tanulási és memória-folyamatainkat. Ezt a Bolyai-díj átadási ünnepségén belső világunk hatásainak nevezted. Mennyiben járultak hozzá saját kutatásaitok ennek a mechanizmusnak a feltárásához?*

– Érzelmeinkről, motivációinkról, általános fiziológiai állapotunkról kis kéregalatti idegmagvak hordoznak információt, és továbbítják az agykéregbe. Nagy jelentősége volt annak a Nature-ben megjelent cikkünknek, amelyben leírtuk ezen pályák hatékonyságának a mechanizmusát. Hiszen senki nem tudta elképzelni, hogy ezek a kis sejtcsoportok – melyeket kéregalattinak hívunk, mert az agykéregnél jóval mélyebben ülnek és sokkal ősibb struktúrák – csak néhány ezer idegsejtet tartalmaznak, s mégis az agykéreg több milliárd sejtjének működését képesek modulálni. Ezek szabályozzák az alvás-ébrenlét fázisait, ezek irányítják a szelektív figyelmet különböző tevékenységeinkre vagy érzékszerveinkre, és a teljes agykérget egy pillanat alatt egyik oszcillációs frekvenciáról átállítják egy másikra. Hogy képes erre néhány ezer idegsejt, mikor több milliárdnak a működését kell befolyásolja? Mint a Nature-cikkben elmondjuk, ezt úgy érik el, hogy fantasztikus szelektivitással képesek megtalálni a gátló idegsejteket, melyek mindegyike közel ezer serkentősejtet kontrollál. A gátlósejtek az agykéregben az idegsejteknek legfeljebb tíz-húsz százalékát teszik ki, az összes többi serkentő. A serkentők azok, amelyek tulajdonképpen az információt hordozzák, kódolják, tárolják, továbbítják. Ezeknek a működését, mint láttuk, össze kell hangolni, ezt végzik a gátlósejtek. Ezeket a gátlósejteket idegzik be a kéreg alatti pályák, amelyek igaz, hogy csak néhány ezren vannak, de hatásukat az

ezerszeresére fokozzák azáltal, hogy azokat a gátlósejteket találják meg, amelyeknek mindegyike óriási piramissejt-populációkat idegez be. Tehát ez egyfajta strukturális magyarázata annak, hogy a különböző érzelmek, a motiváció és fiziológiás állapotunk hogyan képes a tanulási és memóriafolyamatokat ennyire hatékonyan befolyásolni.

– A kísérleti pszichológusok a passzív periódusoknak, az alvásnak és a kikapcsolódásnak, a pihenésnek nagy jelentőséget tulajdonítanak. A nem kísérleti jellegű mélylélektan megalapítója, Carl Gustav Jung is megfigyelte, hogy vannak extrovertált és introvertált emberek. Valószínű, hogy minden embernek vannak extrovertált és introvertált fázisai, tehát vannak időszakok, amikor kinyílunk a világ felé, és vannak időszakok, amikor becsukódunk. Bizonyára azért csukódunk be, mert be kell csukódnunk, mert valami olyasmi történik odabent, amire jobban oda kell figyelnünk. Vagy mert „a világ túl sok" nekünk. A díjátadási ünnepségkor éppen ennek a gondolatnak rövid változatát jegyezted be a Bolyai-díj emlékkönyvébe. Ha jól emlékszem, arról szóltál, hogy befelé éppannyira kell figyelnünk, mint kifelé. A lélekre, amint te magad fogalmaztál, és ez egy természettudós szájából különösképpen figyelemre méltó mondat, tehát a lélekre éppúgy kell figyelni, mint a külvilágra. És ha jól emlékszem ezt azért mondtad, mert foglalkoztat téged ez a probléma, lévén, hogy a legkorszerűbb eszközökkel dolgozol és lévén, hogy ismered a legkorszerűbb avantgárdját a tudománynak és az egész mai nyugati életformának, az aggodalom igen erős benned, hogy olyan információáradatban élünk, amit nem tud földolgozni az agyunk. Hogyan látod, mennyire van ellátva – kutatásaitok szerint – az agy olyan berendezésekkel, olyan működésekkel, amelyek megvédik őt a túlburjánzott információ ellen? Ki tud-e kapcsolni önvédelemből, az idegrendszerünk, tud-e felejteni önvédelemből és mennyire szükséges, hogy tudatosan végezzük ezt a tevékenységet? Mennyire kell segítenünk a pszichénknek és a szervezetünknek abban, hogy ezt az információáradatot kiszűrhesse? Erről eszembe jut édesapám egy mondása, aki az elektronikus hullámterjedésnek volt a specialistá-

ja. Mérnök létére azt hangoztatta nekem finom iróniával többször is, hogy a rádiónak az a legnagyobb erénye, hogy le lehet zárni. Mellesleg éppen e bölcsesség ellenében terjesztették aztán el Rákosi Mátyásék a vezetékes rádiót, aminek hangját, mint tudjuk, minden faluban, minden munkahelyen hangszóróval kierősítették, s amin csak a „népi demokrácia" adásait lehetett fogni... Nos hát ez egy kicsit bonyolult kérdéscsomag, de talán találsz benne valami kohéziót. Le tudod szkennelni.

– Nagyon sok kérdést tettél fel, és felvetettél egy nagyon nagy lélegzetű problémát, amit valóban én is említettem a díjátadási ünnepségen. De ez nem konkrét kutatási eredményeken alapul, nem kimondottan kutatási tapasztalataimon, hanem agykutatói intuíción. A kommunikáció hihetetlen fejlődésével felborult agyunkban a külső információ és a belső világunkból származó impulzusok közötti egyensúly. Ez amiatt van, hogy agyunk biológiai fejlődése igen lassú folyamat, és az ősközösségi társadalom kialakulásától fogva egy olyan ötvenezer éven keresztül ez körülbelül párhuzamosan fejlődött a befogadandó és feldolgozandó információ mennyiségével.

– Hadd vágjak itt egy percre közbe, mert ez a vélekedésed már máskor is elgondolkodtatott, és rá szeretnék kérdezni. Úgy gondolod, hogy ötvenezer év annyira nagy idő, ami alatt történtek változások az agyban?

– Hátha ötvenezer év alatt nem is jelentősen, de pár százezer év alatt biztos, hogy súlyában, méretében, az idegsejtek számában, az agykérgi idegsejtek egymással alkotott kapcsolatainak a komplexitásában – ami sokkal fontosabb követelmény – nyilvánvalóan történtek előrelépések. De ez a folyamat nagyon-nagyon lassú, évezredekben, sőt évmilliókban érdemes csak mérni. Ez a tempója az agy biológiai fejlődésének, ezt semmilyen módszerrel mai tudásunk szerint gyorsítani nem lehet. De ez a fejlődés ötvenezer éven át lépést tartott a befogadandó, feldolgozandó információk növekedésével. Az elmúlt ötven évben viszont

a kommunikáció, rádió, televízió, mobil telefon, majd az internet megjelenésével a külső információ mennyisége, amit az agyunknak be kellene fogadni, hihetetlen radikális módon megnövekedett. A probléma abból fakad, hogy az ember természeténél fogva egyre több külső információt próbál benyelni és magáévá tenni, ez viszont automatikusan ahhoz vezet, hogy visszaszorul a belső világunkból származó impulzusokkal való társítás. Optimális esetben a belső világ pecsétet üt minden külső környezeti információra, mielőtt ezt tartósan beírjuk a tudatunkba. A belső világunkat két részből képzelem el. Az egyik, amiről már beszéltem, ősi agykéreg alatti struktúrák által hordozott információk, mint az érzelmek, a motivációk, általános élettani állapotunk érzékelése. A belső világunknak egy másik része az évezredes kulturális hagyományainkból jött létre. Ezek azok a belső információk, amik mindenképpen bele kell, hogy szóljanak abba, hogy egy eltárolt emléknyom milyen színezetet kap. Talán azt is egy példával tudnám illusztrálni a legjobban, hogy miért is van alapvetően szükség arra, hogy az úgynevezett lélek hangjaira odafigyeljünk. A „fogoly dilemma" a matematikusok játékelméletéből közismert példája annak, hogy miért nem működik együtt az ember, hogyha kizárólag a logikus agyára hallgat. Ez egy olyan játékelméleti kérdés, amivel Neumann János is nagyon sokat foglalkozott.

A példa szerint két fogoly ül a cellában, és mindegyiknek megadják a lehetőséget, ha terhelő vallomást tesz a másikra, akkor szabadon engedik, de nyilván ennek következtében a másik rab akkor hosszú időre be lesz zárva. Nos, az egyik fogoly elgondolkodik: hogyha a másik engem elárul, akkor jobb, ha én is elárulom, hiszen akkor legalább bosszút álltam és együtt ülünk. Mi van akkor, ha a másik nem árul el, hanem együttműködik velem. Nekem akkor is jobb, ha elárulom, hiszen akkor én megszabadulok. Tehát akármit csinál a másik, nekem az a jobb, hogyha elárulom. Mivel

a másik rab ugyanígy gondolkodik, ezért a száraz nyers logika szerint egymást el fogják árulni, és mind a ketten hosszú ideig fognak ülni a börtönben. Ez a helyzet egy nyilvánvaló paradoxon, hiszen az emberek általában együttműködnek egymással közös érdekeik alapján.

A matematikusok és pszichológusok ezt úgy fogalmazták át, hogy egy kísérletben mindkét játékosnak két kártyát adnak, egy együttműködő és egy önző kártyát. Hogyha mind a ketten az együttműködő kártyát játsszák meg, akkor kapnak 3-3 pontot, ha mind a ketten az önző kártyát játsszák meg, akkor 1-1 pontot kapnak csak, de ha az egyik az együttműködő kártyát, a másik az önző kártyát játssza meg, akkor az önző 5 pontot kap, ez a kísértés az elárulásra, ilyenkor viszont a másik 0 pontot kap, tehát még kevesebbet, mint amikor mind a ketten önzők voltak. Nos mi következik ebből? Ugyanúgy, mint a fogolydilemmában, az egyik játékos belegondol abba, hogy mit fog játszani a másik, mint a snóbliban, hogy mennyit dugott. Hogyha a másik az önző kártyát játssza meg, akkor jobb, ha én is az önzőt játszom meg, mert akkor legalább 1 pontot kapok. Hogyha a másik az együttműködő kártyát játssza meg, nekem akkor is jobb, ha én az önző kártyát játszom meg, mert akkor 5 pontot kapok és nem csak hármat. Tehát akármit játszik a másik, nekem jobb, ha az önző kártyát játszom meg. Mivel a másik ugyanígy gondolkodik, ez nyilván ahhoz vezet, hogy mind a ketten csak 1-1 pontot fognak kapni, és nem hármat, ha együttműködnének.

Köztudott, hogy az ember kultúrtörténete során azért csak kialakult az együttműködés, hiszen ellenkező esetben társadalmi fejlődésben sehova nem jutottunk volna. Ha ezt a kártyajátékot játsszuk, akkor az a dilemma megoldása, hogy rengeteg lejátszás után kialakul az együttműködés, mert a felek rájönnek arra, hogy mégiscsak jobb 3-3 pontot kapni, mint egyet-egyet. Jobb tehát az együttműködés, mint a feltétlen előnyszerzés. Nap mint nap játszunk egy-

mással ilyen játékokat, kultúrtörténetünk során pedig több milliárdszor játszottak az emberek egymással ilyen „játékokat", ez az a tapasztalat, ami beleíródott maradandóan az embereknek a kulturális memóriájába, és több ezer éves kulturális örökségként ott van az agykérgünkben az együttműködés parancsa, más hasonló, „nem logikus" parancsokkal együtt.

– Korunk jellegzetessége – szeretjük, nem szeretjük –, hogy ha egy új gondolat általános érvényre tör, akkor tudományosan kell magát kifejezze, a tudomány köntösében kell felbukkanjon. Darwin munkájából nem maga Darwin, hanem azt hiszem, hogy elsősorban egyes tanítványai és aztán társadalomtudósok azt a következtetést vonták le, hogy a természetben folytonos harc folyik, harc a fajon belül és harc a fajok között. Ez tökéletesen beleillett a 19. századi kapitalizmus világképébe. Azt hiszem, hogy a 20. század elején történt, hogy a biológusok is elkezdték átértékelni ezt a gondolatot. A 20. század első harmadában fordulat történt – ismereteim szerint a gondolkodók közül Lewis Mumford hívta fel rá a figyelmet – amikor a biológusok kétséget kizáróan bizonyították, hogy a fajokon belüli együttműködés, sőt ami sokkal érdekesebb, populációk, fajok közötti együttműködés ugyanolyan fontos része a biológiai létezésnek, mint a harc. S hogy ennek példáit Darwin is leírta útinaplóiban. Hogy egy ilyen gondolat, egy ilyen érték mikor kerül a gondolkodás előterébe, nem puszta véletlen. Hiszen magad is mondtad azt, hogy már az előző gondolat is nemcsak a kutatásaid eredménye, hanem „az agykutató intuíciója". De az, hogy az agykutató intuíciója ma ilyen irányba működik, és nem olyan irányba, mint mondjuk 120 évvel ezelőtt, az jelez valamit. A 20. század első felében talán az atomfizikusok voltak azok, akik közül a legtöbben kiléptek a filozófia és a közgondolkodás terére. Úgy látom, hogy talán ma az agykutatók azok, akik egy ponton a pályájukon úgy érzik, hogy ki kell lépniük és általánosítaniuk kell, nem pusztán a kutatási eredményeiket, hanem ahogy te mondod, az intuícióikat is. Tudjuk, hogy Szentágothai János közéletiségének nagyon nehéz világban, igen

kicsi mozgástérben micsoda óriási jelentősége volt. Láthatunk más példákat magunk körül, látjuk például, hogy Vizi Szilveszterben milyen nagy közéleti érdeklődés van, és hogyan igyekszik általánosabb érvénnyel megfogalmazni egy olyan emberképet, ami a kutatásaiból és az intuícióiból kibontakozott. Nem véletlen az sem, hogy Hámori József, akinek a munkássága szintén hatással volt rád, közéleti szereplést vállalt többször is. Hiszen az vállal közéleti szereplést, aki úgy érzi, hogy a tudományos munkássága során olyan eredményekre és olyan intuíciókra jutott, amik az egész társadalom részére hasznosíthatók lehetnek.

– Ezzel egyet tudok érteni. De hadd térjek vissza a kérdésed első részében felvetett problémára – együttműködés vagy pedig önző harc, mi az, ami előreviszi a biológiai fejlődést, evolúciót? Továbbra is fenntartom és vallom Darwin szelekciós elméletét, hiszen ez arra is kivetíthető, hogy az együttműködést hordozó gének vagy pedig az együtt nem működő, önző gének kerülnek-e a szelekció folytán kedvezményezett állapotba. Erre nagyon jó példát ad Matt Ridley *The Origins of Virtue* (Az erény eredetei) című kitűnő könyvében. Ez a vérszívó denevérek példája, amelyek 30-50 fős kolóniákban élnek, szomszédos fák odúiban tartózkodnak. Éjszaka vadászatra indulnak, de mindig csak egy kis hányaduk talál egy nagyobb emlősállatot, amelynek jól tud lakni a véréből. A többiek éhen maradnak, viszont tudják, hogy melyik társaik laktak jól. Hiszen napközben társas tevékenység folyik, jobbára egymást vakarásszák. Elsősorban a köldök környékét szokták vakarászni, és ebből megtudják, hogy melyikük evett és melyikük nem, és amelyik evett, attól kérnek. Ilyenkor amelyik evett, adni is szokott, képes felöklendezni valamennyi vért és szájból szájba táplálni tudja a többieket. A biológusok bizonyították, hogy ezeken a denevérkolóniákon belül az egyes egyedek tökéletesen tisztában vannak azzal, hogy melyik az a fajtársuk, amelyiktől ők korábban kaptak, és annak ők is fognak adni. Azok viszont egyszerűen kiszelek-

tálódnak a populációból, amelyek nem képesek az együttműködésre. A fogolydilemma szerint az a denevér járna legjobban, aki ha kér, kap, ő viszont soha senkinek nem ad. Ez a típus viszont kiszorul a populációból, aminek feltétele az, hogy képesek legyenek nyilvántartani, melyik egyed volt ilyen önző. Ehhez olyan fejlett agykéreg kell, hogy 40-50 fajtárs több hónapos, éves viselkedését képes legyen megjegyezni. A kulcs tehát a kölcsönösség folyamatos monitorozása. Nyilvánvalóan egy ilyen együttműködő denevérkolónia sokkal életképesebb, mint egy önző egyedekből álló kolónia, ahol nem alakult ki az ilyen együttműködés. Nyilván a generációváltások hosszú sorozata vezetett ahhoz, hogy a denevérek együttműködő változata maradt fönn, és az önző viselkedést kódoló géneket hordozó változatok kipusztultak. Tehát a darwini szelekció igenis működik, és előnyben részesíti az együttműködést. A mi agyunk jóval fejlettebb, mint a denevéreké, de 100-200 fősnél nagyobb közösségekben mégsem tudja folyamatosan nyilvántartani, kivel hányadán áll.

Fontos tehát a közösség mérete. Mint Matt Ridley írja, az ősközösségi társadalmakban a hordák 100-200 fősek voltak. Manapság a természeti népeket Dél-Amerikában, Afrikában is 100-200 fős törzsi közösségekben élnek. A civilizált társadalmakban egy-egy egyházközség 100-200 fős. Egy-egy optimálisan működő középüzem 100-200 fős. Ha megnézzük egy városi ember telefonos noteszét, abban kb. 100-200 ember neve van benne. Tehát ez az a méretű közösség, amelyiken belül az emberi agy mai fejlettségi szintjén képes folyamatosan monitorozni a szociális kapcsolatrendszerét, egyes emberekkel fenntartott kapcsolatainak szintjét, minőségét. Ilyen méretű közösségeken belül biztosítható az együttműködés a viszonosság monitorozásán keresztül. Viszont a probléma akkor keletkezik, ha nagyobb közösségen belül kell együttműködni. Egy nemzeti közösség jóval meghaladja a monitorozási képessé-

geinket. Így nyilvánvalóan képtelenség kiszűrni azokat, akik nem működnek együtt. Ez olyan embertípus kifejlődéséhez vezet, amely kisközösségekben esetleg együttműködik, de nagy közösségekben, mint egy ország nemzetközössége, kihasználja mások jóhiszeműségét, altruizmusát, és így speciális előnyökhöz jut.

– Ez a gondolat a te szádból igen fontos pillanatban hangzik el, és nagyon szerencsés, hogy ezt a Bolyai Díj folytán olyan helyeken mondhattad el, olyan orgánumokban, amelyek naponta, hetente jelennek meg, tehát nagyon sokan olvashatták, hallhatták.

– Még egy érdekes biológiai példán keresztül próbálnám megvilágítani azt, hogy ha nem is biztosítható a kölcsönösség, mi az, ami mégis időnként ráveszi a nagyobb közösségeket a maximális együttműködésre. Ez pedig az egész közösség létének a veszélyeztetettsége. S erre a biológiai példa megint csak Matt Ridley könyvéből a nyálkás penész. A penészkolóniát amőbaszerű egyedek alkotják. Nyilván az a fajfenntartási cél, hogy az egyes amőbák minél gyorsabban szaporodjanak, és így a saját génjeiket minél nagyobb számban halmozzák fel. A telep megpróbál terjedni azok felé a területek felé, ahol leginkább képes megélni és szaporodni, akár kolóniatársai kárára. Ha egy ilyen hatalmas – nyilvánvalóan önző sejtekből álló – kolónia hirtelen olyan külső környezeti körülmények közé kerül, hogy egész léte forog kockán, akkor az amőbák összeállnak egy olyan teleppé, amelyből kiemelkednek spóraszálak és a végén pedig a szaporítósejtek. De ez mind ugyanolyan amőbákból jön létre, tehát azok, akik a szárat alkotják, el kell haljanak. Kialakítanak egy spóratartó szárat, miközben egyszerűen kiszáradnak és elhalnak, míg akiket hordoznak, azok lesznek azok, amelyeknek a génjei tovább élnek, hiszen aztán ezek a szél segítségével elszállhatnak messzi vidékekre, ahol optimális körülményeket találnak. Ismétlem, azok, amelyek a spóratartó nyelet alkotják, teljes mértékben föláldozták magukat, a saját génállo-

mányukat, de az egész kolónia fönnmaradását segítik elő az önfeláldozásukkal, azzal, hogy ők egy ilyen spóratartó nyelet hoznak létre önmagukból.

– *Talán nem túl nagy a váltás, ha innen térünk vissza kiindulópontunkhoz, a fogolydilemmához és az együttműködéshez. Itt a párhuzamokat nem is nagyon szabad hangsúlyozni, mert magukért beszélnek. Az egyik dolog, ami eszembe jut, az, hogy manapság sokan mondják, hogy a magyarságnak nem működik a veszélyérzete... A másik az, hogy Magyarország most egy olyan pillanatban csatlakozott vissza a nyugati vérkeringésbe, amikor a piacok teljesen liberalizálódtak, s a kapitalizmus megint egy olyan expanzív fázisába lépett, amelynek az alapja az egyéni siker, és a közösségi kontrollok meggyengültek. Azt hiszem, nagyon nagy a különbség a 70-es évek nyugati mentalitása és a 90-es évek mentalitása között. Ez a sikerorientált, szélsőségesen individualista magatartás érkezett mintaként Magyarországra a rendszerváltozáskor, ráadásul egy olyan társadalomba, amelyet 40 éven át próbáltak kegyetlen következetességgel és ördögi ügyességgel megfosztani belső kohéziójától, az együttműködés és a szolidaritás ösztönétől. Hiszen a Kádár-rendszer történetének az volt a lényege, hogy előbb a terror során kiemelték azokat az embereket, akikben működött a közösségi felelősségérzet, őket kiszakították a természetes hálózatokból, s a hálózatok szétestek. Majd a pacifikáló fázisban a többieknek azt mondták, hogy boldogulhattok szűk körötökben, de a portátok határán túl ne nézzetek. Ez a kettős hatás érvényesül ma a társadalom mentális állapotában.*

– Ezzel igazoltad, amit korábban mondtam, az evolúció olyan embertípus kifejlődését segíti elő, amelyik kis közösségekben kooperál, de egy nagyobb, nemzeti közösségben már inkább kihasználja társait, azaz a „fogolydilemma" szellemében cselekszik. Ennek csak az vethet gátat, ha odafigyelünk évezredes kulturális örökségünket hordozó belső világunkra, ami megfelel a fogolydilemma sokszori újrajátszásának, s ami az együttműködés kialakulásának kulcsa. Ez az, amit a Kádár-rendszer sikerrel igyekezett

kikapcsolni. Ezért írtam a Bolyai-díj emlékkönyvébe, hogy figyeljünk oda a lélek hangjára, mert csak így állíthatjuk képességeinket, vágyainkat és az együttműködő szellem erejét közös felemelkedésünk szolgálatába.

Szűkebb szakmai környezetemben hála Istennek látok sok ellenpéldát is a mai kíméletlen létharcban. Intézetünkben, de más kutatóhelyeken is az egyetemi hallgatók, fiatal kutatók rendkívül motiváltak, itt nyüzsög legalább hat-nyolc, aki itt tölti a késő estéjét és a hétvégéjét, hogy minél előbb eljusson arra a technikai színvonalra, hogy saját önálló kísérleteket végezhessen. Ismerik a szűkös anyagi feltételeket, mégis szeretnék a kutatói pályát választani, és legtöbben itthon képzelik el jövőjüket. Érzik, hogy itthon minden felfedezéssel két legyet üthetnek egy csapásra. Egyrészt a nemzetközi tudomány építményéhez tehetnek hozzá egy téglát, ugyanakkor az ország felemelkedését is szolgálják. Ehhez ambíció kell, de jó csapatszellem is. A fogadókész generáció létezik, és én úgy gondolom, hogy mesterekben sem állunk rosszul. Az agykutatásban az elődök nagy generációjának tanítványaiból, a Szentágothai-iskola tanítványai közül még nagyon sokan aktívak, és olyan tanítványaik vannak, akikben megbízhatunk, hogy folytatni fogják ezeket a hagyományokat.

– A fiatal nemzedékekben reménykedhetünk, én is azt hiszem. Az ő fogadókészségük előfeltétel, de ennek a műhelynek a sikeréhez nyilván azért kellett egy egész konstelláció, amelyik téged hozzásegített ahhoz, hogy körülötted kialakulhasson egy műhely, s ami hozzájárult ahhoz is, hogy a Bolyai-díjat elnyerhesd. Gondolok arra, hogy mestereid révén nagyon korán kikerülhettél Oxfordba, megtanultad egy másik világnak a nyelvét, és a viselkedési szabályait is, és ismervén azt a másik világot és annak elismerését megszerezvén biztosítani tudod azt a természettudományban igen fontos dolgot is, hogy itt meglegyenek azok a műszerek, amik szükségesek a világszínvonalú kutatáshoz. Ahogy hallottam a Bolyai-díj ünnepségen, az elmúlt évek-

ben különféle nemzetközi pályázatok, alapítványok révén közel egymillió dollárt tudtál nyerni műszerek, berendezések vásárlására. A fiatal magyar szakembernek két problémája van. Az egyik, hogy esetleg nem állnak rendelkezésére azok a berendezések, amikkel a világ élvonalába tartozó kutatást végezhet. A másik a csekély fizetés, a nehéz megélhetés, és nyilván ez az a probléma, amit te sem tudsz megoldani. Felteszem, hogy a megoldás az, hogy el kell engedni a fiatalokat, menjenek csak el két-három-négy évre dolgozni külföldi laboratóriumokban, egyetemeken, de abban a reményben, hogy visszajönnek, hogy talán Magyarországon is olyan viszonyok lesznek tíz év múlva, hogy az olló a magyar és a nyugati tudósok fizetése között talán szűkülni fog.

– Az itthoni iskolaépítésnek több feltétele volt. Az egyik az, hogy Vizi Szilvesztertől harminckét évesen visszautasíthatatlan ajánlatot kaptam: kinevezett a Kísérleti Orvostudományi Kutató Intézetbe osztályvezetőnek, olyan pozícióba, amelyet korábban szinte kizárólag akadémikusok foglaltak el. Ez tehát nagyon tekintélyes állás, nagy kihívásokkal, amit nagy örömmel elfogadtam, hiszen egy tudósnak nemcsak az a szempontja, hogy mekkora a fizetése, hanem a fejében forgó gondolatok, elképzelések közül mennyit tud megvalósítani. Ahhoz, hogy minél többet meg tudjon valósítani, nyilvánvalóan sok pénz kell, de az nem elég. Minél nagyobb csoportot tud irányítani a kutató, annál hatékonyabban tudja a munkáját végezni. Egy osztályvezetői beosztás a KOKI-ban több munkatársat jelentett, mint a legjobb amerikai professzori állásajánlatom, ahol egy-két embert kaptam volna munkatársul, amit később még néhány fővel lehetett volna fejleszteni, úgy tízéves kifutási idővel. Itt viszont rögtön egy nagyobb csoporttal kezdhettem, amit mára már 10-12 főre fejleszthettem tovább. Viszont a laborterület és a kitűnő munkatársak sem sokat érnek, ha nincsenek meg a műszerek, berendezések, amik alapvetőek a kuta-

táshoz. Szerencsére én kiváló magyar mesterek tanítványaként külföldön is sokat dolgozhattam, korán sikerült nemzetközi hírnevet szereznem megfelelő számú publikációkkal, idézettséggel, s így a nemzetközi pályázatok megnyerése sem volt olyan nehéz feladat. Itthonról Magyarországról, nemzetközi együttműködő partnereimmel közösen nyertük el ezeket a pályázatokat, melyeknek az összege ma már talán az 1 millió dollárt is megközelíti. Ezekből bőségesen jutott arra, hogy a legjobb berendezésekkel lássuk el a laboratóriumot, és most büszkén mondhatom, hogy bármelyik nyugat-európai, amerikai laboratóriummal versenyre kelhetünk, egy multidiszciplináris laboratóriumot állítottunk fel. Így az anatómián kívül, amit én a Szentágothai iskolában Somogyi Pétertől tanultam, most már az elektrofiziológiát és a molekuláris biológiát is bevontuk eszköztárunkba. Tehát nagyon sok irányból, sokféle szinten tudjuk ugyanazt a problémát megközelíteni, és így sokkal koherensebb, teljesebb képet kapunk bármilyen vizsgált kérdésről. Ezt tette lehetővé ez a számos pályázat, de mindehhez szükséges volt ez az állásajánlat. Vizi Szilveszter felismerte: csak úgy lehet egy nemzetközileg elismert intézetet építeni, ha megpróbálja hazahozni külföldről, itthontartani azokat az embereket, akik a nemzetközi megmérettetésen is jól szerepeltek.

– A másik probléma mégiscsak fennáll. Hiszen valóban, én is egyetértek vele, hogy nem a fizetésért dolgozunk, mégis, amikor megalázó mindennapi kenyérgondok hátráltatják a fiatal tudóst – most a fizetésekre gondolok – az lelkileg is nehéz helyzet. Hogyan látod itt a kibontakozást a közeljövőben?

– Valóban megalázó ez a helyzet, hiszen kutató munkatársainknak, köztük kandidátusoknak, doktoroknak az éppen nemrégiben sztrájkoló mozdonyvezetőkkel közel egyforma fizetésük van, de ugye nekünk nincs módunkban és nem is mennénk az utcára tüntetni. Ezen mindenképpen segíteni kell, hiszen eljutottunk arra a szintre most

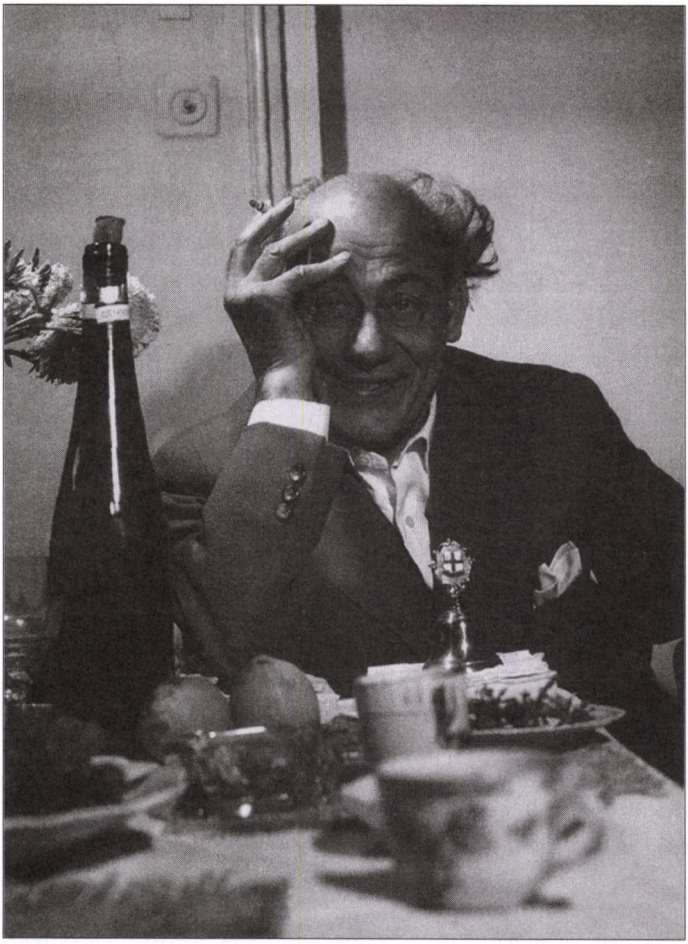

TAMÁSI ÁRON, 1962

már, hogy ebből a fizetésből képtelenség a középkorosztálynak megélnie.

– *Egy publicisztikai esszében írtam azt a Magyar Nemzetben két évvel ezelőtt, hogy ahhoz, hogy egy magyar tudós itthon tisztességesen tudjon élni, ahhoz minden második vagy harmadik évben ki kell mennie ösztöndíjjal vagy fizetésért egy évig egyetemen tanítani, kutatóintézetben dolgozni.*

– Igen, ez a mi esetünkben is így volt. Nehezen jutottunk volna lakáshoz, és az első autómat, egy Ladát sem tudtam volna megvásárolni, ha nem hozok haza pénzt az oxfordi legutolsó két és fél éves tanulmányutamról. És ez ma is így van, az én munkatársaim is rendszeresen kijárnak, mindegyiknek elintéztem már, hogy amint a diplomáját megszerezte, vagy épp a doktori kutatásának utolsó évében volt, akkor Amerikába kimehessen egy-két évre dolgozni. Itt megint csak nem a pénz volt az elsődleges motiváló tényező, hanem az hogy valami újat megtanuljon, és azt hozza haza. Ez a munkatársaim többségénél működött is, a tizenegy itteni tanítványomból eddig összesen ketten maradtak kint Amerikában. Az egyik ott ment férjhez és csak azért nem jött haza, a másik pedig a kaliforniai egyetemen kapott egy végleges professzori állást, ami ebben az életkorban még amerikaiaknak is ritkán adatik meg – ő ezt megkapta 27-28 éves korában, mert kiemelkedő tehetség. Úgyhogy így kénytelen voltam beletörődni, hogy ő kint marad.

– *Az, hogy felnyílt a világunk, hogy Magyarország felnyílt tíz évvel ezelőtt, azt is jelenti, hogy nagyságrendekkel nőtt meg diákjaink számára az ösztöndíjak, a külföldi tanulás lehetősége. Ennek nyilván van árnyoldala is, hiszen sokan választhatnak úgy, hogy külföldön maradnak, egészében azonban olyan lehetőség ez, ami mindnyájunkat gazdagít, és a fiatalok világát rendkívül kitágítja. Amint mondod, egy ilyen szellemi műhelynek a roppant erős szubjektív vonzereje végül is, előbb-utóbb, hazahozza a legtöbb növendéket. Reméljük, hogy ilyen iskolák, ilyen műhe-*

lyek nagyobb számban létrejönnek, és fenntartásukhoz a költségvetés, a tudománypolitika is jelentősebben fog hozzájárulni.

– Igen, én is ebben reménykedem. Nagyon rossz tendenciának találnám, ha a kormány, mikor a fizetéskorrekciókat megállapítja, már eleve belekalkulálja azt, hogy a kutató majd úgyis kimegy évente, kétévente és abból a kint megspórolt pénzéből majd csak itthon is meg tudja alapozni az egzisztenciáját. Ez arra kényszerítené a tudósközösséget, hogy akkor is külföldön dolgozzék, amikor ez szakmailag nem igazán indokolt, csak azért, hogy valamivel több pénzhez jusson. Ezt én nagyon veszélyes tendenciának tartanám, de úgy tudom, hogy a kormánynak most már határozott elképzelései vannak arról, hogyan közelítse a kutatók bérét legalább a felsőoktatásban dolgozók, oktatók, egyetemi tanárok béréhez, ami valamelyest előbbre lépést jelentene – legalább egy 30 százalékos, 40 százalékos előrelépést. Ez persze még mindig távol maradna a valódi megoldástól, hiszen a felsőoktatásban dolgozók bére is nagyon alacsony.

– Vajon a Bolyai-díj létrehozása jelzi-e azt, hogy a magánszféra talán jelentősebben be fog lépni Magyarországon is a kutatások finanszírozásába? Látsz- e ilyen jeleket?

– Ebben a díjban azt is nagy örömmel fogadtam – függetlenül attól, hogy ki a díjazott személye –, hogy kezd kialakulni egy olyan vállalkozói réteg, amelyik nemzetben gondolkodik, és nem kell félnünk attól, hogy kizárólag maffiózókból fog állni ez a rendkívül fontos társadalmi réteg. Bízom abban, hogy ez a nemzetben gondolkodó kör, ez a néhány vállalkozó, aki a Bolyai-díjat alapította, egyfajta mintát szolgáltat a többiek számára, és meg fog erősödni a felelősen gondolkodók tábora. És azok, akik a 80-as évek vége felé történt furcsa privatizációk során nem alkalmasságuk révén jutottak hatalmas állami vagyonokhoz, hanem esetleg más okokból kifolyólag, ezek bizonyítani fogják alkalmatlanságukat a gazdaságban is. Én már azt se bá-

nom, ha kimentik az így szerzett vagyonokat külföldre, de legalább tisztuljon meg tőlük a magyar társadalom. Azok, akik a semmiből csináltak valamit, mint a Bolyai-díj alapítói, szinte semmiből építették föl a vállalkozásaikat, bizonyították rátermettségüket, és egyben bizonyították azt is, hogy törődnek a társadalom valamennyi rétegével, az egész ország sorsával. Ha ilyen irányban mozdul el a magyar vállalkozói réteg, akkor talán az sem tűnik illúziónak, hogy elérjük azt, hogy a tudomány támogatására fordított összegnek közel fele a vállalkozói szférából jöjjön. Ez egy optimálisnak tűnő modell, de ehhez nem csak a magyar vállalkozók mentalitása kell hogy megváltozzon, hanem igazából talpra is kell hogy álljanak, állami segítséggel meg kell erősödjenek, ne attól kelljen félniük, mikor mennek csődbe.

– *Ehhez, gondolom, megfelelő adózási kedvezményeket is kellene adni nekik.*

– Az mindenképpen örvendetes és szükséges, s a kormány most már látja, hogy a tudomány fejlesztési tervei mögött ott áll a civil szféra támogatása. Ezt a Bolyai-díj létrehozása is bizonyítja. A költségvetés tervezőinek e téren mást nem kell tenniük, mint a különböző adókedvezményeket meghozni ahhoz, hogy több vállalkozói pénzt bevonjanak a tudomány támogatásába.

– *Úgy gondolom, hogy végszónak ez a mondat elég hangsúlyos, és talán úgy kerek a beszélgetés, ha itt fejeződik be.*

2000. április–július

Kodolányi Gyula

X 362.2
X 159

A KÓR HÁZA – A KOR KÉPE

Kórházlélektani esszé

Bármely aspektusból tárgyaljuk e témát, amelyről manapság oly sokat beszéltünk – tekintsük azt medicinális, orvostechnológiai, gazdasági, szervezeti vagy humán erőforrási kérdésnek –, egyaránt triviális igazságként tárul elénk, hogy *a kórház*, éppúgy, mint más hasonlóan strukturált szolgáltató intézmény, *leképezi a korszak fejlettségi szintjét*. Egyre gyakrabban rójják fel, ha ettől a színvonaltól – még ha önhibáján kívül is – elmarad: például a médiában és szakmai körökben nagy vitát keltett az elmeszociális otthonok „korunkhoz méltatlan állapotáról" szóló ombudsmani jelentés. De említhetném, milyen visszhangja volt, amikor a „korszerűtlen technológiájú" gázsterilizátornak tulajdonították a sorozatos rákbetegségeket a készülékkel dolgozó nővérek körében.

Jelen tanulmányomban az foglalkoztatott leginkább, hogy *vajon a kórház, mint lélektani tér, mennyire tükrözi kora szellemiségét*, pszichológiai kultúráját?

A századforduló kórházára szorítkoznék, bár ebben a korszakban is felrémlenek az intézmény előző történeti szerepeinek és „lelkületének" nyomai. Például, amikor az 1980-as években a kórházak először kényszerültek AIDS-es betegek ellátására, ez kezdetben a középkori lepratelepek elszigeteltségére emlékeztető félelmeket és óvintézkedéseket mobilizált. Vagy más vonatkozásban, a társadalom jelen fejlődési kríziseiben elsősorban az egészségügyi finanszírozás szigora állja útját, hogy a kórház ne vállalja fel ismét egykori szociális rendeltetését, amikor mint a „Jóisten szállása" (Hotel

de Dieu) a hajléktalanokat, családvesztett öregeket és a testi-lelki nyomorultakat is befogadta. Emlékeztetnék, hogy alig néhány évtizede még az elmeorvosok a „pszichopátia" betegség-ismérvei közé sorolták, ha valaki nem dolgozott, noha erre képes lett volna, vagy sűrűn váltogatta munkahelyeit, és tetejében állandó lakhellyel sem rendelkezett.

A kórház régi funkcióinak maradványai mellett velünk élnek a különböző orvosfilozófiai koncepciók is, amelyek meghatározzák a beteg részesedését és/vagy felelősségét betegsége keletkezésében és gyógyításában. A kórforma természetétől is nagymértékben függően, *három alapvető modellel találkozunk*:

– *A morális modell* szerint a betegségéért, mint nyilvánvaló – vagy csak feltételezett – bűneiért, az egyén a felelős, és neki kell ezt viselkedésével (bűnbánat, önsanyargatás, böjtölés) jóvátennie. Ez a medieváis ihletű szemlélet érvényesül olykor ma is a szenvedélybetegségek tekintetében, például az alkalmi drogfogyasztók büntetésében. De az ismeretlen vagy túlságosan bonyolult kóreredetű súlyos, krónikus betegségek esetében, mint a pszichózisok vagy a rosszindulatú daganatok, szintén kísért a szenvedésre kiválasztottság okainak önmarcangoló keresése. Kultúrkörtől függően ma is elterjedt az oksági viszonyok mágikus értelmezése.

– *A medicinális modell* szerint – amely a felvilágosodástól kezdve végigvonul az utóbbi két és fél évszázadon – az egyedi betegséget még mindig „sorsszerű"-nek nevezik hivatalosan, noha például Pasteur vagy Semmelweis nyomán egyre több konkrét, külső kórokozót ismerünk. Ebben a szemléletben, amelynek a mai modern, szakosított, csúcstechnológiával ellátott kórházak köszönhetők, a betegnek nincs más felelőssége, mint hogy tökéletesen alávesse magát a hivatásos gyógyítók utasításainak. Együttműködésének megerősítésére helyenként csoportos egészségnevelés és felvilágosítás folyik.

– *A participatív minta* újabban merült fel, s vitathatatlan demokratizmusa mellett – hiszen a beteget önrendelkező partnerként kezeli, tiszteletben tartva jogait és méltóságát – nem lebecsülendő mozgatója a gyógyítási költségek óriási mértékű, spirálszerű növekedése. Ez a modell kiemeli azokat az életmódi kockázati tényezőket – dohányzás, túlevés, mozgáshiány vagy éppen munkamánia –, amelyek révén az egyén hozzájárult saját megbetegedéséhez. Tőle várják el ezért, anyagilag is ösztönözve őt erre, hogy megszüntesse hibás szokásait és hogy aktívan együttműködjön a terápiában. A betegen kívül a kórház számít a család és különböző problémaorientált civil szervezetek támogatására, mivel ez a gyógyítási koncepció nyitást jelent a közösség felé, sőt előrevetíti az intézményes formák átalakítását, esetleges csökkentésüket.

Az egészségügy és a társadalom viszonyának egyik *forró pontja* az a paradoxon, *hogy a kórháztól* mint a betegség és szenvedés színhelyétől *rettegő ember mégis ragaszkodik hozzá*, tiltakozik és tüntet érte. Közel negyedszázada, hogy amikor a Valóságban Csákány dr. a röntgen-orvos szemszögéből azt írta, hogy a kis helyi kórházakat meg kellene szüntetni a nagy, legmodernebb technikával ellátott egészségügyi központok javára, nagyon sokan protestáltak az orvos–beteg bizalmi kapcsolatra, a családdal való kontaktus fenntartására hivatkozva. Pedig szintén ebben az időszakban mutatott rá Losonczi Ágnes, hogy a területi elv, azaz elérhetőség alapján szervezett egészségügyi intézményekben mennyire egyenlőtlenek a gyógyulási esélyek. Lehetséges, hogy az osztályok összevonása, áthelyezése, az ágyszámcsökkentés mögött a tiltakozók most sem ismerik fel a szakmai indokok racionalitását, például a sürgősségi ellátás prioritását. De nem elhanyagolható pszichológiai szempontból, hogy a 20. század embere már rendszerint kórházban született és többnyire ott is hal meg. Bármennyire is terjed a szülés körülményeinek ter-

mészetesebbé tétele, mint például az apa jelenléte, vagy a szülési testhelyzetek alternatívái, merő illúzió lenne a lakosság többsége számára az otthonszülés visszaállítását propagálni.

A „hospice"-ek iránti fokozott igény is jelzi – amit konkrét felmérések megerősítettek –, hogy a rák terminális stádiumában sok olyan beteg is, aki eredetileg otthonában kívánt volna meghalni, végső döntésével az intézményt választotta.

További tény, hogy a betegségtől és haláltól egészségesen viszolygó ember nemcsak kötődik kórházához, hanem oly mértékben érdekli az ott zajló élet, hogy a kórházmiliő válhatott előbb a korszak legértékesebb regényeinek, majd napjaink legnézettebb televíziós sorozatainak témájává.

Kórház a fikcióban és a valóságban

Lukács György fejti ki egyik kései írásában, hogy miért vált éppen a kórház a 20. század monumentális regényeinek, a *Varázshegy*nek vagy *Rákosztály*nak a színhelyévé. Kiindulópontja szerint a lét extrém, határhelyzeteiben lévő emberek találkoznak ott, amikor levetik társadalmi funkcióikat, szerepeiket, majd ruhájukat is, sőt – tenném hozzá – a tüdőbetegek szanatóriumában, a röntgen előtt még testükön is átlátni.

Továbbmenve, a *Száll a kakukk fészkére* vagy az *Aranyketrec* az elmekórház kritikáján keresztül a totális intézmény torzképét mutatja, miszerint ott a fogháznál is szigorúbb bánásmódban részesül a beteg. Nem közlik vele, hogy milyen bűnért szenved és milyen hosszú büntetésre ítélték, korlátozzák mozgásában, sőt még testhelyzetét is megszabják, élelmezését megszorítják, elszigetelik hozzátartozóitól, s általa ismeretlen hatású szerek bevételére

vagy fájdalmas gyógymódok elszenvedésére kényszerítik, gondolatait befolyásolják.

A regényről a filmre és televíziós sorozatra váltást nem csupán a Gutenberg-galaxis föltételezett leáldozása motiválta, de megváltozott az egészségügyi problémák iránti érdeklődés fókusza is. A krónikus, lassan és feltartóztathatatlanul haladó betegségek, mint a tuberkulózis, az elmebetegség vagy a rák helyett – részint ezek megnövekedett gyógyulási esélyei és megrövidült kezelési ideje miatt – a felgyorsult, hektikus tempóban élő társadalom figyelmét is főleg a hirtelen és brutálisan jelentkező katasztrófák, balesetek, tudatvesztések (*Kóma*) vagy drog-szcénák (*Trainspotting*) kötik le.

A *Kórház a város szélén*, a *Klinika*, de főleg a *Vészhelyzet* televíziós nézettségének okairól egy klinikai szakpszichológus tanfolyamon kértem név nélküli, írásos véleményt – összehasonlítva a látottakat esetleges saját kórházélményükkel.

A 36 pszichológus válaszaiból kiemelném – hálásan közreműködésükért –, hogy a filmbeli kórházban hárított, távolított a konfrontáció az egzisztenciális fenyegetettséggel, „nem velem történik", sőt olykor „élvezetes borzongással" jár. Betekintést nyújt egy zárt, titokzatos, izgalmas világba, ahol ideális emberek, ideális csapatban, ideális körülmények között küzdenek – többnyire eredményesen – mások életéért, és ugyanakkor demisztifikálja, deheroizálja, humanizálja és közel hozza a nézőkhöz őket.

A valóságban tapasztalt kórházhoz főleg negatív érzelmeket társítottak: félelem, szorongás, fájdalom, kiszolgáltatottság, megaláztatás, korlátozások, szeretetéhség és empátiahiány. Fizikailag pedig: rossz szagú, rideg, lepusztult környezet. Felcsillantak azonban pozitív tartalmú asszociációk is: a fehérség, mint a tisztaság képzete, s a biztonság, a segítség, a remény érzései.

A kórháztér pszichológiai komponensei

Bár egy gyógyintézet érzelmi klímája kitüntetett módon a személyek és szerepek közötti kapcsolatok, nyelvi érintkezésük sajátosságai, nem verbális kommunikációjuk, valamint az információk áramlása határozzák meg, a betegek életminőségét – miként a kórházélményre utalásokból is kiderült – jelentősen befolyásolja a kórház tárgyi világa és az érzékszervek által közvetített kellemes vagy kellemetlen ingerek.

A kórház lélektani tere nem tekinthető tehát pusztán absztrakt, virtuális spáciumnak, sőt alakulásában fontos szerepük van az építészeti megoldásoknak, berendezéseknek, díszítményeknek. Igaz viszont, hogy a mindenkori kórházépítészetben a domináns spirituális értékek, gyógyítási koncepciók és művészeti felfogások tárgyiasulnak meg s ezeket tolmácsolják.

Ismeretes például a kápolnák kiemelkedő szellemi szerepüknek megfelelő központi elhelyezése a kórház területén belül, és értékes műalkotásokkal való dekorálásuk. A lipótmezei elmegyógyintézet kápolnájának remek üvegablakait, például, a magyar szecesszió gödöllői iskolájának mestere, Nagy Sándor tervezte.

A tüdőbetegek klimatikus gyógyítási koncepcióját és egykori ráérős élettempóját tükrözik a hatalmas budakeszi szanatóriumparkban szétszórt pavilonok. Egy baleseti sebészet felgyorsult üteme, a másodpercekért vívott küzdelem ölt testet a tömbkórház funkcionális felépítésében, tetején a helikopter-leszállópályával.

A betegek érzelmi viszonyát a kórházi környezethez befolyásolja alapszemélyiségük: van, akit a parkséták ébresztenek magányosságra, elveszettsége tudatára, míg másokban a szabadság, a mozgás örömét keltik; a bonyolult gyógyászati gépezet többnyire az elidegenedés félelmét gerjeszti, de sok pácienst a tudomány hatalmába vetett

bizalommal, megnyugvással tölti el. Az esztétikai értékek iránti fogékonyságot, a gondozott, otthonos környezet igényét viszont – ha különböző tudatossági fokon bár – a betegek zöménél megtaláljuk.

A Művészetek a kórházban című *UNESCO-program* (1988–1997) *célkitűzései között* ezért kapott *jelentős* szerepet *a külső és belső kórháztér humánussá, harmonikussá, széppé és inspiratívvá alakítása.* A különböző profilú – egyetemi klinikát és termálgyógyintézetet is felölelő – mintaintézményekben, amelyeket e program keretében Svájcban, Ausztriában, Szlovéniában módom volt megtekinteni, az eszközök fölsorolhatatlan változatossága szolgálta ezt a célt.

A magány és elmúlás melankóliáját sugalló parkokat szökőkutakkal, térplasztikákkal animálták, de volt, ahol meditációra ösztönző lugasokat alakítottak ki. A tömbkórházak betonszürke egyhangúságát színdinamikával, csillogó fémmobilokkal ellensúlyozták, és a belső tereket – váróhelyiségeket, társalgókat – virágokkal, zöld növényekkel és képekkel díszítették. Empirikus vizsgálatokat folytattak a betegek körében, hogy milyen jellegű festmények és milyenfajta zene a legalkalmasabbak a várakozás feszültségének vagy éppen unalmának oldására. De még a kórházélelmezés esztétikumára is kiterjedt az UNESCO-tervezet figyelme, és bár a szakértők megcsodálták a fürgén felszolgáló robotokat, a legnagyobb elismerést az a svéd szakács aratta, aki terminális rákbetegek kínos táplálkozásán segített egyénre szabott ételkreációival.

A kórház légkörének emberi tényezői

A pszichológiai klímát természetesen jelentősen befolyásolja a betegek személyisége, de miként a tárgyi feltételek is elmaradnak a modellekben kínáltaktól, a felvételre kerülők is ritkán rendelkeznek például a pszichoterapeuták

„ideális páciensének" – szatirikusan kiélezett – alaptulajdonságaival: a fiatalsággal, vonzó megjelenéssel, jó beszédkészséggel, intelligenciával és gazdagsággal. De azért a közkórházak, s elsősorban az elmeosztályok is megfogalmazták az alkalmazkodó, kellemes és eszes, kedvező prognózisú „jó beteg" vágyképletét, ami egy osztály szociogramján a szimpátiaválasztásokban is objektiválódhat.

A kórház különösen fél az öreg betegtől, miként az idős ember is fél a kórháztól. Utóbbi számára ez önállósága maradványainak feladását, a „tanult tehetetlenséget" jelenti, az öregkornak tulajdonított szellemi hanyatlás, beszűkülés, kedély- és érdeklődésvesztés pedig önmegvalósító próféciákként valóban felgyorsulnak. A kórház viszont a szó szoros értelmében kényszerül „számolni" az időseknél gyakori halmozott megbetegedésekkel és szövődményekkel, hosszas elfekvésükkel, és a személyzet kiégéséhez és pályaelhagyásához vezető „napi 36 órás" ápolási terheléssel.

A szakmai szempontból olykor kihívást jelentő, bár többnyire csak emberségből vállalt „nehéz esetek" is nyomasztóak a kórházi orvos számára a költségfedezet problémái és esetleges jogi kártérítési kockázatok miatt.

A gyógyítócsapat számára különösen frusztráló a beteg önkárosító magatartása vagy öngyilkossági kísérlete. A szuicidiummal kapcsolatos negatív beállítódásokat valószínűleg befolyásolják a saját halállal kapcsolatos fantáziák és érzések, és ezek nagyon megterhelik érzelmileg a kórházakban folytatott krízisintervenciós tevékenységet.

A hivatásos egészségügyi dolgozók munkahelyi lelki ártalmai bizonyos mértékig éppen az általuk gondozott krónikus, nehéz betegségek pszichológiai hatásaihoz hasonlítanak. Egyaránt hosszan tartó stresszként foghatók fel, amely apátiához, depresszióhoz, önfeladáshoz, érzelmi kiüresedéshez s végül „kiégésnek" nevezett alkalmazkodási zavarokhoz vezet.

E zavarok megelőzéséhez és feldolgozásához szintén hasonló énvédő-elhárító mechanizmusok és megküzdő (coping) stratégiák jönnek szóba, a pszichoterápiák gazdag eszköztárából merítve, mint például énerősítő, problémamegoldó tréningek vagy szupportív csoportterápiák. Nem elhanyagolható a közösség kultúrafüggő spirituális támogató szerepe, de fontos és sokoldalú funkciójuk lehet ebben is a művészeteknek.

Legexponáltabb *az ápoló szerepe*, elsősorban rajta múlik az intézetlakók közérzete, megelégedettségük, ellátásuk minősége. Ő szenvedi el közvetlenül a beteg magatartásából és annak testi gondozásából összetevődő terheket, és folyamatosan meg kell felelnie olyan kórházzal szembeni elvárásoknak, amelyeket vezetői közvetítenek és rámérnek. Névtelen, áldozatos helytállásukra sokszor akkor figyelnek csak fel, amikor egy váratlan esemény borítja fel a megszokott képet. A „kiégési szindróma" ilyen döbbenetes folyománya lehetett az 1989-ben egy ausztriai kisváros belgyógyászati osztályán elkövetett sorozatgyilkosság. A végtelenül teherbírónak ismert, „angyali" főnővér és három segédápolónő több idős, magatehetetlen vagy eszméletlen beteggel végzett gyógyító beavatkozásnak álcázott módszerekkel.

A kórház főszereplőjének, sőt létezése rációjának, azaz *a beteg*nek *élményeiről, a pathikus létforma sajátosságairól* nagyon sok felmérés, interjú, tesztvizsgálat, megfigyelés történt, és ez orvosi pszichológiaként külön szaktudomány tárgya, de mint már említettem, figyelemreméltó művészi ábrázolásuk. *A képzőművészetben* pedig sokkal előbb jelent meg *„az ember a kórházban" téma*, mint az irodalomban és filmben, sőt a legautentikusabbak, maguk *a betegek is szívesen éltek a képi kifejezéssel*. Az ő, bár szavakban nehezen átfogalmazható, de mögöttes tartalmuk és érzelemtelítettségük alapján mégis sokatmondó, vizuális közléseire szorítkoznék. Nem utolsósorban, mert ezek

a 20. század kórházáról és betegéről szólnak, s noha zömmel pszichiátriai közegből származnak, jelentésük ennél általánosabb.

Képek a kórházról és betegségről

Az analizálandó képek vagy régebbi spontán alkotások a Pszichiátriai Képtár Múzeumból, vagy az utóbbi két évtizedben rajzolták őket önként, illetve művészetterápia keretében adott témára.

Kórházképeket csak az egykori – többnyire pszichotikus és hosszasan intézetlakó – betegek festettek, és meglepő korhű realizmusuk, még akkor is, amikor hallucinatoros elemekkel vegyülnek, például a pontosan reprodukált homlokzaton óriási arcok figyelnek.

Az emblematikus képek alapján kirajzolódik a gyógyintézet 20. századi korszakváltásainak két, egymást meghatározó *vonulata*. Az 1930-as években – nem lévén még hatékony gyógymódja a tébolytüneteknek – deliráló alkoholisták, hallucináló szkizofrének élnek a klasszikus tébolyda már említett korlátozó-kényszerítő körülményei között. Íme, e periódus néhány képe:

– A rácsos cellájába zárt kényszerzubbonyos beteg apró alakja kétségbeesetten védekezik meztelen lábaival a – látomásában – rávicsorgó hatalmas vadállatoktól.

– A hodályszerű, sivár, rácsozott kórteremben, az óriás hüllőktől, kaszás csontvázról, mennyezetről csüngő akasztott embertől, tátott szájú oroszlántól fenyegetett betegek halálos rémületben bújnak takarójuk alá, miközben az éjszakás ápolók – akik nem részesei a hallucinált jelenetnek – nyugodtan kártyázgatnak közelükben.

E korszak más ábrázolójánál – szép plasztikus expresszionista stílusban – már felbukkannak az intézet humanizálódásának előjelei: betegek biliárdoznak a társalgóban

a dákót tartó főápoló hangsúlyozott jelenlétében (Van Gogh *Éjszakai kávéház* című képét transzponálta a festő a pszichiátriai osztály kereteibe, és fő értéke, hogy erre már gondolhatott!) Más festményén azonban még kataton pózba merevedett beteg fordul arccal a fal felé, és a többiek előregörnyedő, semmittevő üldögélése is érzékelteti az intézeti hospitalizációt.

Röviddel az 1950-es évek pszichiátriát forradalmasító gyógyszeres felfedezéseit követően egy enyhén mániás kiváló karikaturista beteg szatirikus rajzok sorozatában mutatja be a modern elme-szakkórházzá alakulást és ennek visszásságait:

– Óriás fecskendővel öt páciens tomporába egyszerre spriccelik be a csodaszert;

– Többkarú istennőként lázasan tevékenykedő orvosnő egyik betegének szívét hallgatja meg, egy másiknak eközben a térdreflexét vizsgálja, egy harmadikat éppen a mentőktől vesz át, s emellett receptet írva telefonál;

– A kezeivel és mindkét lábával gépelő irodás betegnek egyszerre többen is diktálnak, sőt az egyik orvosnő egyenesen a fülébe telepedett;

– A fölényes tartású főorvost hierarchikusan sorakozó hosszú slepp kíséri, bár ezalatt a betegek, mintegy „bolondot játszva" szórakoznak.

A letűnt korszakot dokumentáló képeken, bár alkotóik maguk is betegek voltak és feltehetőleg saját élményeikből is meríthettek, az ápoltak lelkiállapota mint egy narráció része jelenik meg, harmadik személyben. Még a hallucinációk is közérthetően illusztráltak, az érzelmi rettenet átérezhető és empátiát kelt a szemlélőben; a szatirikusan ábrázolt modern kórházjelenetek komikuma pedig viszontáttételes, jól levezethető megoldása az intézmény okozta frusztrációknak.

A Képtár Múzeum témánkat érintő anyagában ritkán találkozunk elvont fogalmak jelképes ábrázolásával. Ilyen

képi közhely, vagyis allegória például a csontváz által fojtogatott „halálos beteg". A pathikus létforma mai ábrázolásai felé vezet át *A szorongás szimbóluma* című alkotás: egy hatalmas marok szorításában vergődő elkékült meztelen férfitest. A szóképpel, azaz metaforával kifejezett részleges analógia nyelvünkben adott: szorítás-szorongás. Érzékletesen, festői formában utal a fizikai, sőt fiziológiai következményekre, a fuldoklás livid színére.

A betegség alapélményéből kiinduló – nagyobbrészt pszichiátriai, valamint rákbetegtől vagy öngyilkossági kísérlet után kezeltektől származó – *rajzok* is a *metaforák és szimbólumok határán mozognak*. Sokszor követhető a verbálisból a vizuálisba történő közvetlen transzpozíció: például a belülről senyvesztő kórságtól „elszáradni, elsorvadni, színét veszteni" a fák letöredezett ágaival, elsárgult, hulló levelekkel jutnak grafikus kifejezésre. Szintén képi metaforával jelenítik meg a krízishelyzetet jelentő szófordulatokat, mint „gödörbe kerülni" vagy „betegségbe esni", tehát olyan szituációt, amelyből nem lehet önerőből kilábalni, legfeljebb „segítségért kiáltani", ami látható is a naivabb rajzokon. Ezúttal azonban már a kompozíció többnyire tudattalan téri szimbolikája is szerephez jut: a függőleges tengely mentén zuhanással, elmerüléssel fejezik ki a katasztrófát, a kétségbeesést, a depressziót, ezzel szemben a reményt a felemelkedéssel, a kapaszkodással érzékeltetik, sokszor az ehhez szükséges sziszifuszi erőfeszítéssel együtt, például jéghegyen a nap felé törekvő alakkal. A vertikalitást, az aszcenzionizmust a kereszténységgel hozzák kapcsolatba s a remény eszkatológiájának része, betegeink rajzain ez intuitív használata a közös európai kultúra jelképrendszerének. Viszont, grafikus konvencióinak megfelelően balról jobbra irányulóan a horizontális tengely mentén ábrázolják az idő múlását, a jövő perspektíváját, mint gyakran kínált betegséghez (is) kapcsolódó témát.

A klasszikus tébolydai képeken látott *rácsok*, elhagyva konkrét jelentésüket, gyakran tűnnek fel olyan mai betegek képein, akik soha nem kerültek zárt osztályra, de még pszichiátriai intézetbe sem. A betegség egyik leglényegesebb aspektusát, a külső és belső szabadság elvesztését élik meg, amikor körbezárva, befalazva, üvegbura alatt, gúzsba kötve vagy éppen rácsok mögött ábrázolják magukat. *Bekerítve és kizárva lenni, ez a betegség legsúlyosabb pszichoszociális dimenziója*, különösképpen kórházi körülmények között. A szabadságvesztést fejezi ki a kényszerbeteg képe, aki sziklához láncolt Prométheuszként láttatja önmagát.

A kórháztablókon lefestett, *hallucinált szörnyek, mint a fékevesztett, fenyegető tudattalan indulatok kivetülései jelennek meg* e századvégi betegek rajzain. Egy fiatal, önpusztító agresszióval küszködő nőbeteg, a pszichoterápia során, egy saját testét belülről marcangoló, vicsorító, hatalmas majom képét festi meg.

A betegség stigmája mint tisztátalanság, vagy álarccal takarandó *rútság jelenhet* meg. A kép sokszor *előrevetíti az emberi létforma degradációját* az öregségben, lepusztultságban, vagy korai széttöredezését a drogkarrierben, így például egy drogfüggő fiatal leány egy szétvagdalt női arcból készített kollázzsal ábrázolta betegségét.

Összegezve, *a képi metaforák* amellett, hogy *rávilágítanak a betegség alapvető és általánosítható aspektusaira, fontos személyes üzenetet közvetíthetnek a terapeuták számára.*

Kommunikáció és információáramlás a kórházban

A kór és korszak képeinek – témánk által megokolt kiemelésük ellenére – természetesen kivételes és elenyésző szerep jut a kórházon belüli személyközi érintkezésben, összehasonlítva a metakommunikációval és beszéddel.

A metakommunikáció közvetíti ősidők óta az istápolással, beteggondozással kapcsolatosan magasra értékelt érzelmeket: az odafordulást, együttérzést, segítőkészséget, megnyugtatást, oltalmat. De ez árulja el őszintén és többnyire leleplezhetően a beteg által keltett irtózást, undort vagy érdektelenséget, megerőltetést és terhelést, s ez a leginkább és legkorábban érintett a „kiégés" által. A metakommunikáció szabályozza a vonzás és taszítás pólusai között – kulturális közegtől is függően – a távolságot a beteg és gyógyító között.

Kiterjedt vizsgálatok bizonyítják, hogy az alapvető érzelmi állapotok – öröm, bánat, fájdalom, ijedtség, félelem, harag – felismerése a testtartás, a gesztusok, a mimika, a hangszínezet alapján már a csecsemő és kisgyermekkorban megfelelő mértékű, és ezt a képességet még a súlyos szellemi leépülés is megkíméli.

A gyógyító személyzet számára kulcsfontosságú a beteg érzelmi kommunikációjának pontos azonosítása, megértése. A szóbeli közlések és az érzelmi megnyilvánulások meg nem felelése esetén ez utóbbit érzik hitelesnek. Az orvos számára az öngyilkossági veszélyt jelezheti a beteg mély depressziójára utaló mimika, hanghordozás – akkor is, ha az illető e szándékát tagadja. A beteg is felismerheti menthetetlen állapotát a hozzátartozó megelőlegezett szomorkodásában, annak biztató, kedélyeskedő szavai ellenére. Nem véletlen, hogy elsőrendű pszichoterápiás feltételnek tekintik a hitelességet és kongruenciát.

A beszéd az említett metakommunikatív összetevőitől, mint hangerő, tonalitás, hangsúlyok és szünetek, eltekintve is jelentős érzelemfestő és -közvetítő funkciót lát el, és a két kifejezési forma alig választható szét például a szorongással vagy fájdalommal egyaránt együttjáró testi és lelki tünetek visszaadásában.

A verbális közlés azonban – *a metakommunikációval ellentétben – a korszak általános pszichológiai kultúráját és társa-*

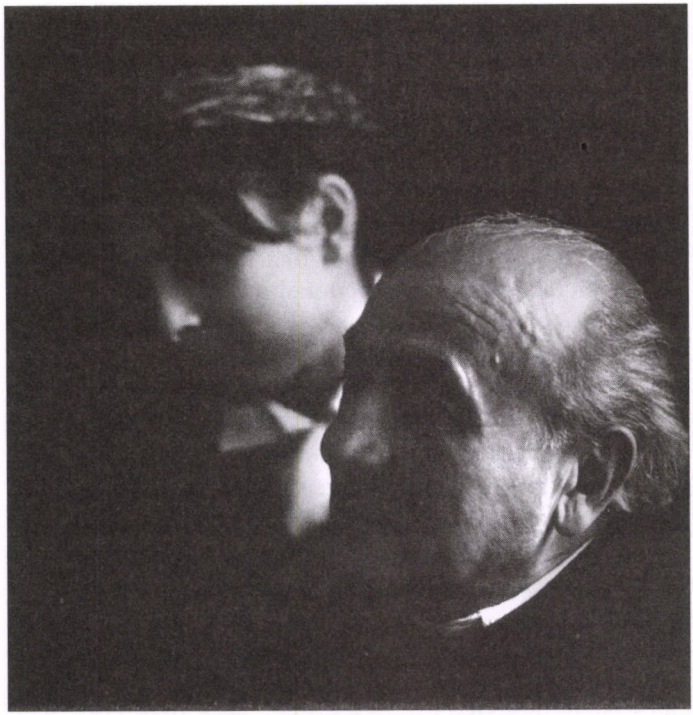

ILLYÉS GYULA LÁNYÁVAL, MÁRIÁVAL, 1964

dalmi érintkezési stílusát tükrözi, megtoldva az adott intézmény vagy szituáció speciális zsargonjával. Jól ismertek *a kórházi típusdialógusok* az orvos-beteg-nővér kapcsolatrendszerében s ezeknek *a személytelenségtől a bizalmaskodásig* terjedő, egyaránt frusztráló változatai. Miként közéletünkben, a kórházban is a megszólítás kérdése a legkritikusabb és már önmagában jelezheti a szociális státuszvesztést és az emberi méltóság sérelmét.

Kevésbé kidolgozott – noha jelentős a kórházi légkör szemszögéből – a betegek egymás közötti szóbeli érintkezése és támogató vagy éppen konfliktusterhes érzelmi kap-

csolatuk, mivel általában nem maguk választják kórtermi társaikat.

Kevés lehetőségünk van a kórházi szakszemélyzet és a betegek kommunikációjának befolyásolására, ennek egyik bevált eszköze az osztályos nagycsoport, mely módot ad az indulatok ventilációjára, az ellentétek feltárására és megbeszélésére, magatartásmodelleket kínál, és szabályozza a társas megnyilvánulásokat. A betegek szociális készségeit fejlesztik a szerepjátékok és pszichodramatikus technikák, míg a gyógyítók számára több helyütt szervezenek érzékenyítő és empátianövelő tréningeket.

A művészetek aktív vagy receptív *terápiás alkalmazása* – hasonlóan az előbb említett eljárásokhoz – elsősorban a krónikus kórházi betegeknél jön szóba, és a pszichológiai légkör javításához *az idő strukturálásával, a lezárulni látszó jövőhorizont előregörgetésével járul hozzá.* Az öngyógyítás és a feszültségek levezetése mellett az egyik mozgatója a betegek spontán alkotásainak is, amelyek közül néhányat elemeztem.

A betegek műveinek hazai gyűjteményei közül, a lipótmezei Pszichiátriai Képtár Múzeumon kívül, említeni kell a Jakab Irén által úttörő módon – még 1956-ban – közlésre feldolgozott pécsi Elme-ideg klinikai képanyagot, valamint a Pomázi Munkaterápiás Intézeti – részint a betegek nyári alkotótáboraiból származó – kollekcióját.

A zeneterápiának, versmondásnak, színházi és táncbemutatóknak nagy hazai hagyományai vannak. Külföldi élményeim közül emelném ki a jelmezbe öltözött, kopasz fejüket parókával takaró, leukémiás gyermekek művészi „Macskák" musicaljét. Ugyancsak megindító volt a kerekes kocsijaikkal egy paraván mögé bújtatott mozgássérült csoporttól a kezek árnyjátéka.

Különösen hasznos, ha a gyógyítószemélyzet is bekapcsolódik a művészi produkciókba, vagy ők lepik meg ezekkel betegeiket. A művészeti kommunikáció szerencsés

esetben kétirányú, a zenélő orvosok koncertjein kívül ápolók kórusa és tánckara, orvos festők kiállításai szereznek örömet a betegeknek és hozzátartozóiknak. Nem ritka, hogy hivatásos művészek hangversenyeznek a kórházban, vagy elsőrendű alkotásokat mutatnak be ott. Ilyen új kezdeményezés például a Nyírő Gyula Galéria az őróla elnevezett angyalföldi kórház pszichiátriai osztályán.

A gyógyítási folyamat résztvevői között a többszintű, változatos formájú *kommunikáció* az elvárások explicitté tétele dacára s a burkoltabb terápiás intervenciók ellenére, lényegében *szabadon zajlik*, jóllehet stílusát az intézmény szelleme, sőt mítoszai is befolyásolják, döntően pedig a nyelvi környezet.

A betegek – és elvben csak hozzájárulásukkal *családtagjaik – informálásának kötelezettsége törvény által előírt,* és különös súllyal nehezedik a kórházi orvosra, figyelembe véve az ott kezeltek általában komolyabb prognózisát. A média érdeklődése és az egészségügyi kultúra javulása is növeli a tájékoztatási igényt. Nagyszámú beteg kikérdezése alapján, mindössze 20 százalékuk nem kívánta megismerni betegségét, sőt a rosszindulatú daganatos betegek kétharmada is elvárta a – közelmúltban még tabunak számító – felvilágosítást.

Bár az információ definíciószerűen a bizonytalanság csökkentését – mondhatnánk a szorongás mérséklését – szolgálja, az igazságot sok beteg nehezen viseli el. A rossz hírek közlési idejének, adagolásának, stílusának megválasztása az orvos emberismeretének, empátiájának próbaköve. A remény fenntartása, az elérhető kis életcélok, örömforrások felderítése, a beteggel közösen, mindenkori feladata a terapeutának.

Némelykor problémát jelenthet az orvos számára, hogy kivel oszthatja meg a titkot:

– Egy fiatal leányt ismételten kezeltek pszichiátriai osztályon, de amikor vőlegénye érdeklődött betegsége

természetéről, a kezelőorvos kitért minden tájékoztatás elől. Összeházasodtak, de rövidesen újra sor került kórházi felvételére, s ezúttal az orvos nyers őszinteséggel közölte a férjjel, hogy felesége szkizofrén elmebeteg. „De hát miért nem mondta ezt nekem előző alkalmakkor?" kérdezte a döbbent férfi. „Mert akkor még nem volt a legközelebbi hozzátartozója, s engem kötelezett az orvosi titoktartás!"

A hozzátartozóval kötött jó szándékú konspiráció is tragikus következménnyel járhat:

– Egy emlőrákos beteg aggódó testvére elérte orvosánál, hogy hamis szövettani leletet adjon „megnyugtatásul" a kezébe. A félrevezetett beteg sorsát az úgymond „csak megelőző", bár egyébként korrekt kezelés sem tudta megváltoztatni. Halála után nem sokkal a gondoskodó nővér tapintott ki mellében egy valójában jóindulatú mirigymegnagyobbodást. Az igazságnak megfelelő kedvező szövettani leletet azonban – az előzmények alapján – hamisítványnak vélve, öngyilkosságot követett el.

A felvilágosítás új és ígéretes formáját jelzik azok a füzetek, könyvek, amelyek a krónikus betegségekkel – epilepszia, szkizofrénia, cukorbetegség stb. – való együttélésre tanítják meg a kórházból távozó beteget és hozzátartozóit.

A legmodernebb, már a 21. század technikájára épülő *betegtájékoztató rendszer* – demonstrálva alapfeltevésünket a kor és a kórház szoros összefüggéseiről – az *az információs pult*, amelynek számítógépes képernyőjén szöveges és szemléltető ábrákkal kapnak felvilágosítást a különféle betegségekről, jellemző tüneteikről, a rizikóforrásokról és a lehetséges megelőző módokról. E kézirat megírásának időpontjában – 2000 márciusában – már öt hazai kórházba telepítettek ilyen, egészségnevelési funkciót is betöltő berendezést.

Az eddig „elidegenítő" csúcstechnika tehát már nem csupán a diagnosztikát, vagy a kórházi adminisztrációt szolgálja, hanem a betegnek is rendelkezésére áll. De nem valószínű, hogy további tökéletesítésével valamikor is helyettesítheti az orvos–beteg lélektani kapcsolatát.

Moussong-Kovács Erzsébet

Történeti áttekintés

A SZLÁV FOLYOSÓ TERVEI

A nyugat-magyarországi – vagy ahogyan 1921 óta mondják: a burgenlandi – kérdés szláv vonatkozásaival német és osztrák történészek többször foglalkoztak. Fejtegetéseik szerint Nyugat-Magyarország elszakításának, a déli és az északi szlávokat összekötő folyosóvá tételének gondolata a pánszlávizmusból szívta éltető erőit. Még a múlt század végén született a szláv szellemi élet vezetőinek körében az az elképzelés, hogy a német előnyomulással szemben Danzigtól Triesztig egységes szláv frontot kell teremteni. Rašin, későbbi csehszlovák pénzügyminiszter egy baráti beszélgetés során 1900-ban kijelentette, hogy a cseheknek, illetve a megteremtendő cseh államnak feltétlenül biztosítani kell a kijutást az Adriai-tengerhez. Rašin a kijáratot Alsó-Ausztrián és Karintián át képzelte, e területek szláv szárnyainak összekapcsolásával. Arról, hogy Magyarországon a nyugati határ mentén szintén élnek kisebb horvát csoportok, ekkoriban még kevesen tudták. Csak a tízes évek elején figyeltek fel egyesek a nyugat-magyarországi horvátokra. A zágrábi polgármester 1910-ben, 1912-ben és 1913-ban több ízben fordult Nyugat-Magyarország németjeinek sorsát érdeklődéssel figyelő német körökhöz azzal a kéréssel, legyenek segítségére a nyugat-magyarországi horvátok nemzeti öntudatának felébresztésében. A kérés teljesítését, mint illetéktelen beavatkozást baráti állam belügyeibe, a németek elutasították. Valószínű, hogy ebben bizonyos taktikai megfontolások, nevezetesen az ő saját, német ügyük elkülönítésének vágya is vezette őket. Nem

lehetetlen, hogy a külföldi horvátok érdeklődését a nyugat-magyarországi horvát szórványok sorsa iránt Apponyi nemzetiségi iskolarendeletének 1907-es intézkedései keltették fel, bár a dunai népek nacionalizmusa közös szellemi gyökerekből táplálkozott, és csaknem egyidejűleg, nem pedig egymás reakciójaképpen virágzott ki. Mindenesetre tény, hogy a nyugat-magyarországi horvátság társadalmi struktúrája, hasonlóan az ottani németekhez, nem volt alkalmas talaj elszakadási tervek megvalósítására. Ilyenek a horvátok körében soha fel sem merültek. Jellemző, hogy a soproni népszavazási körzet egyetlen horvát falva, Kópháza 60 százaléknál nagyobb többséget hozott a magyar álláspontnak. Tény az is, hogy a külföldi horvátok érdeklődésének sem volt közvetlen befolyása a csehek s délszlávok későbbi, úgynevezett korridorköveteléseinek kialakítására. Csupán építőkövekül, bizonyítási anyagul szolgáltak a folyosó megvalósítását kívánó tervekhez.

Prága a nyugat-magyarországi folyosóról

Masaryk, Beneš és Kramar, illetve a körülöttük csoportosuló cseh politikusok foglalkoztak először konkrét formában – még az első világháború kitörése előtt – a szláv folyosó tervével. E tervek közül a legjelentősebb Kramaré, amelyet a jövendő szláv birodalomról készített és amelyet 1914. július 7-én nyújtott át Sebeko bécsi orosz nagykövetnek. Ebben, valamint Masaryk 1915 áprilisában Sir Edward Greynek átadott emlékiratában már pontos követelésként szerepelt a nyugat-magyarországi szláv korridor. A csehek propagandája, amelyet a szerbek is szívesen láttak, bár nem különösen támogatták, mindaddig nem érhetett célt, míg az antanthatalmak a nemzetek önrendelkezési jogának alapján állottak, és nem határozták el Auszt-

ria–Magyarország szétrombolását. Ez 1918 kora őszén következett be, amikor a központi hatalmak összeomlása már nyilvánvaló volt.

A csehek ekkor ismét teljes erővel hozzáláttak a szláv folyosó propagálásához. Idegen írók közreműködését is igénybe vették. 1918. november elején jelent meg Arthur Chervin *De Prague a l'Adriatique* című írása, melyben annak ellenére, hogy a korridor déli határát a Mura folyásában jelölte meg, a szlávok arányszámának növelése végett még a muraközi horvátokat is odaszámította a Nyugat-Magyarországból kihasítandó terület lakosságához. De még így is csak 139 163 szlovént, szlovákot és horvátot tudott 6 554 723 magyarral és 282 198 némettel szembeállítani. Ennek ellenére a korridor megvalósításának gondolatát mint szláv népi érdeket ismerte meg a közvélemény. Pedig valójában alig leplezett szláv imperialista szándék húzódott meg mögötte. A követelésnek sajátosan politikai természete – amelyre különben maga Chervin is utalt – a korridor tervének további alakítását a nemzetközi politika területére tolta át.

Beneš már számot vetett ezzel a ténnyel, amikor a béketárgyalásokra elkészítette az úgynevezett II. Mémoire-t. Ebben azzal okolta meg a szláv folyosó felállításának szükségességét, hogy a magyarok és németek együttműködését csak a két nemzet teljes földrajzi szétválasztásával lehet megakadályozni. Szerinte a folyosót Pozsony, Sopron, Moson, Vas és Zala megyéből kellene kihasítani. Hogy követelését kellő népi alappal tudja indokolni, a magyar lakosság számát közel félmillióval kevesebbre becsülte, míg a szlovákok arányát 0,2 helyett 20 százalékban adta meg. Hasonlóképp járt el Masaryk is a Greynek átadott emlékiratban. Beneš 1919. február 5-én terjesztette a tízek tanácsa elé részletes megokolással a cseh követeléseket. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a cseh állam biztonsága és szilárdsága attól függ, kap-e kijáratot a tenger és Itália felé, és megte-

remtik-e a déli és északi szlávok közvetlen kapcsolatát, azaz a nyugat-magyarországi folyosóval levágják-e a szláv tömbbe fúródó magyar–német éket.

Az antanthatalmak a szláv tervekről

A nagyhatalmak állásfoglalása a cseh külügyminiszter által előterjesztett kívánságok tekintetében különböző volt. Az angol és az amerikai küldött már másnap kijelentette, hogy a folyosó megteremtésére irányuló cseh kívánság teljesen indokolatlan. Az amerikai delegátus a wilsoni elvek objektív álláspontjáról határozottan elutasította teljesítését. Az angol kiküldött fantasztikusnak tartotta, és felismerte benne a pánszláv törekvések egyik veszedelmes megnyilvánulását. Az angol politika háborús célja csak Németország katonai erejének megtörése volt. Semmi esetre sem akarta ezen túlmenően egy olyan tömb kialakulását elősegíteni, amelynek nemcsak a német birodalom féken tartása, hanem önálló, kontinentális, sőt tengeri nagyhatalmi politika űzése is céljai között szerepelt volna. A nyugat-magyarországi folyosó kérdésében különösen a csehek tengeri kijáróra bejelentett igénye érintette érzékenyen Angliát. Az angol delegátus ezen az alapon és mert nem tartotta jogilag kellőképpen indokoltnak, a cseh kívánság elutasítása mellett foglalt állást.

Az európai nagyhatalmak közül Olaszországot és Franciaországot közvetlenül érintette Nyugat-Magyarország sorsa. A korridorkérdés tehát fontos része volt külpolitikájuknak. Itáliát főképp az Osztrák–Magyar Monarchia közép-európai túlsúlya és az Adria felé irányuló nyomása bírta rá a háborúba való belépésre. A háború győzelmes befejezése után Olaszország arra törekedett, hogy az Adria medencéjében teljesen, Közép-Európában legalább jórészben átvegye a széthullott Habsburg-biro-

dalom politikai örökségét. A szláv folyosó tervének felvetése egy közép-európai szláv hatalom reális körvonalait rajzolta ki. Természetes tehát, hogy Itália e tervvel szemben foglalt állást. Sonnino nyíltan meg is indokolta állásfoglalásukat: „A sikeres háború után, amelyben Olaszország 500 ezer halottat s 900 ezer sebesültet veszített, nehezen lehetne megmagyarázni az olasz népnek egy kedvezőtlenebb szituációhoz való visszakanyarodást. Nem értené meg, miért kellett Itáliát háborúba vinni?"

Franciaország állásfoglalása már nem volt ilyen egyértelmű, illetve idővel bizonyos ingadozásokat mutatott. A nagyszerűen tájékozott francia diplomácia ezen a vonalon is bámulatos gyorsan alkalmazkodott a helyzet pillanatnyi változásaihoz. Közép-európai politikájának alapja egy cordon sanitaire megteremtése volt Németországgal szemben. A kordon északi pillére Lengyelország, déli pillére Jugoszlávia, míg középső oszlopa egy erős Csehszlovákia lett volna. Következésképp az egészségügyi kordon életképességét feltétlenül növelte volna a déli és északi szlávok összeköttetésének biztosítása. A francia kiküldött tehát a csehek kívánságának teljesítése mellett foglalt állást. Véleményével azonban egyedül maradt, s különösen az olasz kiküldött heves ellenzése miatt a kérdést március elején levették a napirendről.

A csehek egyelőre visszahúzódtak, de tervüket végleg nem adták fel. A külpolitikai helyzet alakulása rövidesen ismét alkalmat adott nekik arra, hogy Nyugat-Magyarország sorsára vonatkozó elképzeléseikkel fellépjenek.

Ausztria bejelenti igényét Nyugat-Magyarországra

Történészek mind a mai napig sem tudják egyértelműen megállapítani, hogy az osztrákok követelése a nyugat-magyarországi terület elszakítására vonatkozóan miképp ke-

rült a nemzetközi politika érdeklődésének homlokterébe. Az kétségtelen, hogy az érdekelt lakosság körében semmi nyomuk nem volt az elszakadási törekvéseknek, s hogy a nyugat-magyarországi németek spontán kezdeményezésre semmi efféle kérdés nem került a párizsi békekonferencia elé. Csak négy nappal az Osztrák–Magyar Monarchia felosztására vonatkozó tárgyalások megkezdése után, 1919. május 12-én közölte Wilson a tízek tanácsában, hogy úgy értesült, Ausztriának területi követelései vannak Magyarországgal szemben. De ennek ellenére is azt határozták, hogy az osztrákoknak június 2-án átnyújtandó békefeltételekben Ausztria és Magyarország között az 1914-es határ szerepeljen végleges államhatárként. A június 16-i osztrák válasz már felsorolta azokat az érveket, amelyek az osztrákok véleménye szerint indokolttá tennék Nyugat-Magyarország Ausztriához csatolását, s egyúttal kérte a népszavazás elrendelését.

Minden jel arra vall, hogy ezeket a kívánságokat osztrák hivatalos körökben a cseh korridor-terv meghiúsulása és Dél-Tirol küszöbönálló elvesztéséért valami kárpótlás keresésének a vágya ébresztette fel. Mindenesetre tény, hogy az osztrákok fellépése a cseh akció zátonyra jutása után következett. Jellemző az is, hogy Renner osztrák kancellár terveik véghezvitelében, a magyarok ellenállásával szemben, a cseheknél keresett támaszt. Beneš ugyan az osztrákok mozgolódásának hírére 1919. július 3-án Clemenceau-hoz jegyzéket intézett, amelyben tiltakozott Nyugat-Magyarországnak Ausztriához csatolása ellen, s egyúttal felvetett egy gondolatot, hogy ha már nem lehetett megvalósítani a szláv folyosót, akkor legalább semlegesítsék és helyezzék a népszövetség felügyelete alá ezt a területet. Ausztriának különben sincs több joga néprajzi alapon Nyugat-Magyarországhoz, mint Csehszlovákiának, minthogy lakossága egyharmad arányban oszlik meg szlávok, magyarok és németek között. Mindenesetre kéri, hogy mielőtt a Legfel-

sőbb Tanács döntene Ausztria és Magyarország között, vegye fontolóra, nem akadna-e egy harmadik, a csehek által javasolt vagy ahhoz hasonló megoldás. A végső döntés alkalmával, július 11-én azonban Pašič és Trumbič, a szerb és a horvát kiküldött figyelmét és energiáját más, speciálisan délszláv problémára összpontosította, s a cseheket érvelésükben nem támogatta. Az amerikai, angol, francia és a japán delegátus véleménye alapján úgy döntöttek, hogy Nyugat-Magyarországot a pozsony-csornai vasútvonal kivételével Ausztriához csatolják. Itália a végzéshez nem csatlakozott, s egy, mindmáig közelebbről nem ismert, új megoldást javasolt. A pozsony-csornai vasút és a hozzá tartozó terület az osztrákok tiltakozása ellenére a cseh korridorkövetelések csökevényeként maradt meg Magyarországnál. A tanácsnak ugyanis az volt a véleménye, hogy Pozsonynak, Morvaország empóriumának mind osztrák, mind magyar területen át biztosítani kell a kijutást az Adriához. Így, ha az egyik országgal megromlanék is Csehszlovákia viszonya, a másik területén még fenn tudná tartani életfontosságú összeköttetését a tengerrel.

Az orosz–lengyel háború hatása a nyugat-magyarországi kérdésre

Ez volt a maximuma annak, amit a korridorkérdésben Csehország el tudott érni. Közben ugyanis lényegesen módosult legfőbb támogatójának, Franciaországnak külpolitikája. A jobboldali rezsim alatt konszolidálódó Magyarország és az osztrák legitimista körök közelebb jutottak a francia köztársasághoz. Az osztrák baloldal pedig a csehekkel keresett kapcsolatokat. Franciaország a háború után arra törekedett, hogy a szláv államokat politikájának minden húzásánál készséges társaként használhassa fel. Egy ideig tudta érvényesíteni akaratát. Amikor azonban

1919–1920 fordulóján kiéleződött a lengyel–orosz viszony s a polgári jellegű francia köztársaság a bolsevistaellenes lengyelek mellé állt, keleti politikájában törés következett be. Minthogy a csehek nem voltak hajlandók megadni az oroszok ellen azt a segítséget, amelyet tőlük a franciák kívántak a lengyelek érdekében, a francia diplomácia érdeklődése egyszeriben Ausztria és Magyarország felé fordult. Sikerült Magyarországgal megállapodást kötni, mely szerint a magyarok nemcsak átengedik országukon a lengyeleknek szánt francia hadianyagot, hanem mintegy 100 000 főnyi hadsereggel is támogatják a lengyeleket. Briand Károly királynak Magyarországra való visszatérése esetére megígérte a kérdésben Franciaország jóindulatú semlegességét. A franciák ugyanis a csonka monarchia visszaállítására gondoltak, amelyben akkor még a kisantantnál is készségesebb és hűségesebb politikai eszközre számítottak. Hogy a Habsburg-restaurációval párhuzamosan, a lengyeleknek nyújtandó segély fejében mit ígértek Magyarországnak, egész pontosan nem lehet tudni. Nyugat-Magyarország Ausztriához csatolásának megakadályozása mindenesetre szerepelt az ígéretek között. Ez lehetett az oka, a kétségtelenül meglévő erkölcsi szempontok mellett annak, hogy az osztrák kereszténységszocialisták körében hangok hallatszottak, amelyek a magyarokkal való jó viszony fenntartása érdekében Nyugat-Magyarország Ausztriához csatolása ellen foglaltak állást. Kereszténységszocialista körökben általános volt a vélemény, hogy Nyugat-Magyarországból lehetőleg ne váljék egy új Elzász-Lotharingia. Ugyanakkor az osztrák szocialisták a francia fordulattól megdöbbent csehekkel kerestek kapcsolatot. Karl Renner 1920 januárjában a nyugat-magyarországi kérdés tekintetében, a kereszténységszocialista, konzervatív sajtó aggódó figyelmeztetése ellenére, megállapodásra jutott Benešsel Prágában. Erről a találkozóról két évvel később Renner azt mondta, hogy Csehszlovákia és Ausztria csu-

pán egy esetleges magyar támadás elhárítása végett egyezett meg bizonyos dolgokban. Magyarország – nyilván a cseh–osztrák közeledés egyensúlyozására – eddigi álláspontjának elvi alapjait lényegesen módosította. 1920. február 14-én a magyar kormány Bécsnek jegyzéket nyújtott át, amelyben lemondott a történelmi jog érvényesítéséről, és Nyugat-Magyarország hovatartozásának kérdésében népszavazást ajánlott. Egyszersmind hangoztatta, hogy megegyezés esetén a szabad kereskedelmi forgalom alapján biztosítja Ausztria mezőgazdasági szükségleteinek teljes kielégítését.

Közben az európai helyzet változása újabb fordulatot hozott a nyugat-magyarországi kérdés fejlődésében.

Weygand, illetve a lengyel hadsereg győzelme az oroszok felett a korábbi francia–magyar megállapodást értelmétől fosztotta meg. A franciák számára pedig lehetővé tette, hogy a szemükben mégis reálisabbnak látszó kisantant vonalat tartsák fenn a kevésbé életképesnek ígérkező csonka Habsburg-monarchia támogatása helyett. De kezükben tartották az utóbbi elképzelés megvalósításának szálait is. Ennek keretén belül szerepelt Nyugat-Magyarország meghagyása az ősi állami kötelékekben. A franciákat az Anschlusstól való félelem irányította. Azt tartották, hogy a helyzet ilyetén alakulása esetén jobb minél kisebb Ausztriát odaengedni zsákmányul a birodalomnak. Kétségtelen, hogy a francia diplomácia állásfoglalásának ez adott bizonyos külpolitikai súlyt Károly király visszatérési kísérleteinek és a magyar ellenállásnak a nyugati határvidéken. Károly 1921. tavaszi és őszi visszatérési kísérleteit a kisantant, főleg Jugoszlávia határozott fellépése miatt meghiúsult. A kisantantot ezen a ponton Itália is támogatta, amely a Habsburg-monarchia csonka restaurációjától is legalább annyira féltette közép-európai pozícióját, mint a szláv tömbtől. Franciaország két kísérlet alatt háttérben maradt. Várt az események végső kimenetelére. A dol-

DUTKA ÁKOS, 1968

gok tisztázásával azután az erősebbnek bizonyult fél mellett foglalt állást. Az Olasz- és Franciaország között 1921 júliusában megkötött egyezmény értelmében Itália a burgenlandi kérdésben szabad kezet kapott.

A kisantant utolsó fellépésére a nyugat-magyarországi eseményekkel kapcsolatban az után került sor, hogy 1921. augusztus 28-án, miután a trianoni békeszerződés életbe lépett, és az osztrák csendőrök megkezdték Nyugat-Magyarország bekebelezését, a bevonuló egységeket a magyar felkelők visszavetették a régi határon túlra. A gyalogsági fegyverekkel vívott harc elhúzódása azután alkalmat adott Itáliának és Csehszlovákiának arra, hogy a kérdés kapcsán ismét megkíséreljék Ausztriára és Magyarországra kiterjeszteni befolyásukat. Bár a csehek kijelentették, hogy a Masaryk és Hainisch, illetve Beneš és Schober között létrejött hallstatti megállapodás mellett – mely szerint Csehszlovákia garantálja a saint-germaini szerződés területi intézkedéseit – kitartanak, Beneš mégis hajlandó volt a közvetítésre Ausztria és Magyarország között. 1921. szeptember 22-én Hainburgban Schober elé terjesztette a magyaroknak azt a hozzá eljuttatott javaslatát, hogy Sopron átengedése fejében lemondanak egész Nyugat-Magyarországról. Beneš a közvetítéssel mindkét államot le akarta kötelezni, az olasz diplomácia azonban gyorsabban és erélyesebben járt el, elébe vágott a cseheknek. Október 13-ra meghívta Ausztria és Magyarország képviselőit Velencébe a kérdés békés rendezése végett. A Bethlen István miniszterelnök, Schober kancellár és Della Torretta márki által aláírt velencei egyezmény értelmében került sor Sopronban és környékének nyolc községében (Ágfalván, Bánfalván, Fertőrákoson, Harkán, Bozon, Balfon, Kópházán és Nagycenken) az állami hovatartozást eldöntő népszavazásra.

Haas György

3. Tanulmány (470/323.1
K. MEZŐ FERENC

A KAUKÁZUS A SZOVJETUNIÓ ÖSSZEOMLÁSA UTÁN

I.

A Kaukázus – nemkülönben Közép-Ázsia – orosz fennhatóság alóli függetlenedése több szempontból a konfliktusok újjáéledését jelenti: egyrészt Törökország, Irán, Oroszország és az „új államalakulatok", illetve maguk az új államalakulatok egymás közti viszonyában, valamint az adott „politikai egységek" nemzetiségei között.

A Kaukázus a keresztény és a mohamedán világ „érintkezési sávjában" található, etnikailag – szélsőségesen – mozaikszerű, és az ellentéteket az évszázados hagyományok istáplálják. Mindezekből következően Oroszország „lágy hasaaljává" vált (Churchill nyomán). Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy minden nép klánokba szerveződik, s ezek hatalmi formációként jelennek meg, maguknak követelik a gazdasági és a politikai irányítás különböző szféráit. A csecsenek például mintegy 130 nemzetségbe (tejpbe) tartoznak, élén a megfellebbezhetetlen nemzetségfő (tamada) áll, de az országot valójában csak két tucat nemzetségfő irányítja. Ezzel párhuzamosan a csecsenek körében a hagyományos iszlám követői, a müridek – a hivatalos muszlim papságtól elkülönülve – tíz önálló rendhez (virdhez) tartoznak, amelyek élén szentként tisztelt pap (uszkáz) áll. Mostanság a helyzetet bonyolítandó egyre inkább terjed a fanatikus vahhabizmus (a lakosság 10-15%-a). Történelmi léptékbe nézve a régióban a vallás volt a nézeteltérések alapja. Az örmények monofiziták (Jézus Krisztus csakis isteni természetét valló – s ezzel kettős, isteni és emberi természetét tagadó – keresztény irányzat),

a grúzok és az oszétok többsége ortodox keresztény, akik a közeli keresztény Bizánci Császárság, majd később az egyre közelebbi Oroszország felé orientálódtak. Az északkaukázusi népek és a mostani azerbajdzsánok muzulmánok, az Ottomán Birodalomtól vagy Perzsiától kaptak morális, gazdasági és katonai támogatást. Ráadásul a vallás viszonylagos fontossága eltért a különböző kultúrákban. A grúzok jobban megtartották a vallásukat, mint az oszétok, a csecsenek és az azeriek inkább, mint a dagesztánok vagy az ingusok. Néhány nép ragaszkodik ősi kultuszaihoz és pogány rituáléihoz, és a kereszténységet vagy az iszlámhitet csupán formailag gyakorolja. (Blij 1997)

A Kaukázus jelenleg etnikai szempontból az egyik leglobbanékonyabb terület a Földön. Ez nemcsak a sokféle gazdasági és szociális problémával áll összefüggésben, hanem Oroszország nemzetiségi politikájának következményeivel is. Még a kaukázusi háborúk periódusában az Orosz Birodalom adminisztrációja néhány nemzetet áttelepített: hegyi népeket telepített a síkságra, a síkságon élőket pedig az előhegységi területre (kihasználva a kisnépek között meglévő ellenségeskedéseket). Több népcsoport tagjai közül jelentős számban menekültek a Török Birodalomba (cserkeszek, csecsenek, adigeiek, karacsájok). A 20. században az új uralkodó ideológia ellenére a hagyományos birodalmi politika működött tovább mind belföldön (népek áttelepítése, területi cserék útján az ellentétek fenntartása, hűséges népek területtel jutalmazása stb.), mind külföldön (a régi prioritások fenntartása, régi vágy Európa szívébe hatolni, Balkán-félsziget, Afganisztán, Mongólia, meleg vizű tengeri kijáratok fontossága stb.). Ennek megfelelően 1943-44-ben áttelepítések sora zajlott a tárgyalt térségben. Száműzött sors jutott osztályrészül a csecseneknek, az ingusoknak, a karacsájoknak, a balkároknak, a kalmüköknek és a meszhet törököknek. (Körülbelül 200 ezer síita meszhet török élt korábban Grúziában a Meszhet-Dzsavahetiben, a török határvidéken, amíg

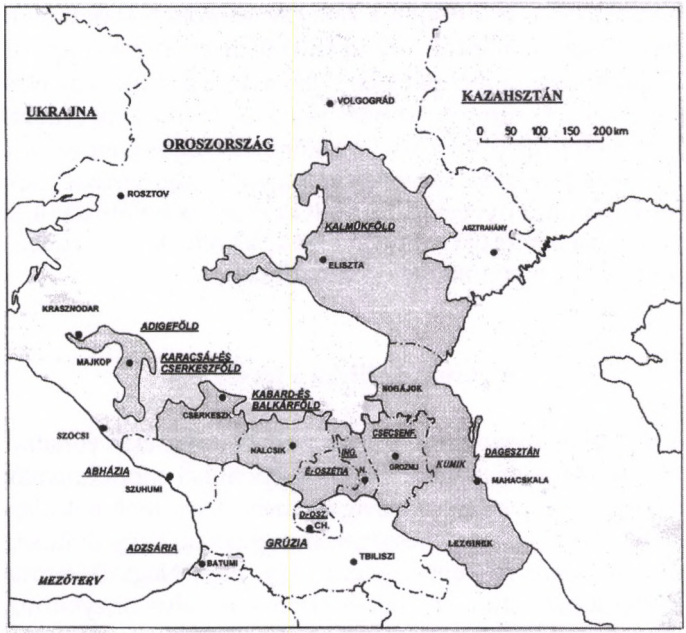

1. térkép. Észak-Kaukázus államalakulatai (Ing=Ingusföld, N=Nazran, Ch=Chinvali)

Sztálin 1944-ben Üzbegisztánba nem deportálta őket.) Az így felszabadult földekre oroszokat telepítettek, illetve más kaukázusi népeket jutalmaztak (például oszétokat). 1956-ban 26 ezer csecsen és harmincezer ingus család önhatalmúlag visszavándorolt, mivel nem engedték őket eredeti lakhelyeikre a határvidéken földkunyhókban telepedtek le. A mintegy félmilliós tömegtől a hatóságok megrettentek, végül 1957-ben visszaállították az autonómiát, és megengedték, hogy a kitelepített népek visszatelepüljenek régi hazájukba, de a területcserék, telepítések következtében beállt helyzet nem változott. Ezzel a későbbi konfliktusok tömkelegének magjait vetették el, melynek destabilizációs hatása máig érződik. A határok önkényes megállapítása mellett jelentősen

hozzájárult a feszültséghez, hogy az öntudatra ébredt nemzeti elit szembefordult a területén élő kisebbségekkel, ezzel „alájátszottak" a régi politikai fogásnak: „játsszuk ki az etnikai érvet". Az orosz gazdasági, politikai, katonai elit érdekei az ezredforduló kaukázusi krétakörének esetében megegyeznek: kinek figyelemelterelés kell a gazdasági visszaélésekről, ki politikai nyereségre számít az erős kéz politikájától, ki pénzt és a tábornoki kar megerősödését reméli a hagymakupolák közötti politikai sakkjátszmákban.

Az orosz politika a térségben

A térségben elhangzó kérdések nem csak elméleti vonatkozásúak. Minden válasz fontos geopolitikai mondanivalót tartalmaz. Vajon Oroszország nemzeti állam, melynek alapjai tisztán az orosz népességen nyugszanak, vagy definíció szerint valamivel többet jelent (úgy, mint Nagy-Britannia többet jelent, mint Anglia), és ebből kiindulva nagybirodalomnak van kijelölve? Hol húzódnak – történelmi, stratégiai és etnikai értelemben – Oroszország határai? Ahhoz, hogy valaki orosz legyen, etnikai értelemben is orosznak kell lennie, vagy elegendő, ha csak politikai értelemben orosz (ezt „Ruszjaninnak" nevezik – amely értelmében megegyezik a brittel, de az angollal nem)?

E kérdések körvonalazzák azt a válságot, amelybe az orosz állam a Szovjetunió összeomlása után zuhant, s következményeként Oroszország nem csak birodalmi küldetéstudatát látszott elveszíteni, hanem a belpolitikát modernizálni akarók (és nyugati tanácsadóik) még azt is sürgették, hogy szabaduljon meg az államkapitalista gazdasági rendszertől, azért, hogy a régió és Eurázsia élenjáró részei között tátongó szakadékokat legyőzzék. Ez az orosz állam nemzetközi és belpolitikai szerepének forradalmi mértékű korlátozását követelte meg, ami mélyen megrendítette a legmeg-

határozóbb társadalmi osztályokat, és hozzájárult ahhoz, hogy a politikai elit körében elterjedjen a geopolitikai dezorientáció érzése, és ezt megelőzendő viszályt szítson.

Ebben az összezavarodó háttérben született meg az a kérdés, hogy hová tartozik és mi is Oroszország? Oroszország földrajzi kiterjedése és Eurázsia központjában elfoglalt helye folytán a politikai vezetők már régóta geopolitikai kategóriákban gondolkodnak.

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a Szovjetunió felbomlása által kiváltott reakció során három átfogó és részben egymást keresztező geostratégiai elképzelés merült fel, melyek végül is összefüggenek Oroszország USA-val szembeni viszonyával, és mindegyik tartalmaz néhány ideiglenes változatot is. Ezeket a különböző irányzatokat a következőképpen lehet osztályozni (Tsepkalo 1998):

1.) Azok, akik számára az Amerikával való teljes körű stratégiai együttműködés elsőbbséget élvez, és néhányuk számára a szövetség jelenti a jobb jövő kulcsát.

2.) Azok, akik szerint Oroszország elsődleges célja a szomszédos országokkal való kapcsolattartás.

Ez a csoport további két részre osztható:

a) A Moszkva által vezetett gazdasági integráció támogatói.

b) A birodalmi erőszak bizonyos mértékű visszatérésének gondolatával kacérkodók, akik úgy vélik, ezáltal egy olyan hatalom keletkezne, amely Amerika és Európa vetélytársa lehetne.

3.) Azok, akik egy úgynevezett USA elleni szövetséget tűznek ki célul, egy olyan eurázsiai USA-ellenes koalíciót, amely az Egyesült Államok fölényét Eurázsiában mérsékelni lenne hivatott.

Erőforrásai, gazdasági, katonai potenciálja meghatározzák Oroszország helyét a világ politikai térképén. A múltbeli kapcsolatokból adódóan Oroszország jelenleg is meghatározó tényező a térség államainak életében. Arra törekszik,

hogy a volt szovjetköztársaságokat politikai, gazdasági és katonapolitikai befolyási övezetében tartsa. Ezek a törekvések részben sikerrel jártak, hiszen ezen országok többsége a FÁK gazdasági előnyére voksolt. Mindezek ellenére bonyolultnak tűnik az együttműködés előmozdítása Oroszország és a FÁK között. Az alapvető ok, hogy Oroszország politikája kiszámíthatatlan a FÁK többi tagállamai számára. A Szovjetunió összeomlását követően az etnikai konfliktusok terjedésében Oroszországnak is tevőleges szerepe volt, folytatva a cárirendszer kaukázusbéli politikáját (a világtörténelemben már jól ismert és bevált „oszd meg és uralkodj" elvét); vagyis az orosz kormányzat közrejátszott a regionális konfliktusok terjedésében. Paradox módon az, hogy Oroszország segítette a „szakadár" mozgalmakat Hegyi-Karabahban, Abháziában, Dél-Oszétiában, visszahatott Oroszország területére, mégpedig elsősorban az Észak-Kaukázusra. A csecsenföldi háború helyrehozhatatlan presztízsveszteséget okozott Oroszországnak, melynek törlesztésére most jött el az idő, legalábbis a politikai és a katonai vezetők számára. Egyes vélemények szerint a súlyosbodó oszét–ingus konfliktust is az Észak-Kaukázusban alkalmazott orosz politika idézte elő. Pedig a térség gazdasági érdekeinek újraelosztásán túlmenően érdekükben áll a megállapodás, hiszen a Baku–Groznij–Novorosszijszk csővezeték működéséhez ez elengedhetetlenül szükséges (Brzezinski 1998). Oroszországnak egyre inkább fűződik gazdasági és politikai érdeke ahhoz, hogy a tagállamok másfelé is kiépítsék csővezetékrendszerüket. Erre már több terv is készült, szóba került Irán, Afganisztán (ez eléggé elképzelhetetlen a jelen állások szerint) és Törökország; Azerbajdzsán például helyreállíttatta a Baku–Ceyhan (Iskenderuni-öböl) csővezetéket.

A régióban lévő konfliktust súlyosbította Oroszország sikertelen katonai beavatkozása Csecsenföldön 1994-96-ban, s jóllehet az orosz csapatok később kivonultak, a helyzet nem normalizálódott, a feszültség átmeneti vihar előtti csend

után fokozódott. 1999. augusztus közepén körülbelül 2000 állig felfegyverzett vahhabita gerilla hatolt be a Csecsenfölddel határos, fél magyarországnyi, 2 milliós Dagesztán déli részén található botlihi járásba. Az akciót a Kaukázusszerte ismert Samil Baszejev és a jordániai származású Habib parancsnok vezette. A gerillák a szövetségi csapatok kivonását követelték Dagesztánból, és az ellenőrzésük alatt tartott területen hamarosan bevezették az iszlám törvénykezést, a sariát. Terveik szerint a köztársaság déli részén, majd később egész Dagesztán területén Moszkvától független iszlám államot hoztak volna létre. Ki is kiáltották a Dagesztán Iszlám Államot, és nyomban dzsihádot, szent háborút hirdettek az orosz egységek ellen. Ez elindította a máig tartó második csecsen háborút, amit követett a jelenleg is tartó orosz offenzíva. A sík területek oroszok általi gyors elfoglalása a Tyerek folyó vonaláig még nem jelent gyors győzelmet, hiszen egyrészt a síkság hadműveleti szempontból könnyebb terület, illetve itt élt, él a köztársaság orosz ajkú lakosságának túlnyomó része, másrészt a csecsen hadvezetést meglepte a gyors és határozott hadmozdulat, ennek következtében visszavonultak a könnyebben védhető hegyi területekre, ahol a terep már nekik kedvez. Bár azt el kell ismerni, hogy az orosz hadvezetés tanulmányozta a koszovói légi bevetéseket és kihasználják elsöprő légi fölényüket, valamint híres tüzérségüket, de erősen megkérdőjelezhetőek a hivatalosan közölt alacsony orosz veszteségi listák. Mindenesetre beigazolódott a félelem: a háborúk Karabahban, Dél–Oszétiában, Abháziában és Csecsenföldön nem az utolsó fejezetek a kaukázusi konfliktus kiterjedésében, a „véres történet" folytatódik. Oroszországban az 1991-ben elkezdődő radikális társadalmi, gazdasági, politikai reformok sok szempontból halmozták a problémákat látható megoldás nélkül, mert az átmeneti időszak instabilitással, súlyos társadalmi feszültségekkel és veszélyes konfliktusokkal jár. Az életszínvonal látványosan romlik, reális az orosz társada-

lom demográfiai összeomlásának veszélye, hiszen az oroszok természetes szaporodása negatív irányultságú, –0,55%, mellyel szemben az Oroszország területén élő iszlám népesség természetes szaporodása pozitív, +1,5% fölött van (Hennigs 1997). A feketegazdaság óriási mértéke (becslések szerint 60-65%-át termeli meg a GDP-nek), a Jelcin család és a hozzá kapcsolódó kör pénzügyi visszaélései, a maffia és a gazdaság látványos összefonódása, a közbiztonság tragikus volta, a katonai lobby költségvetési érdekeltségének növekedése eredményezte a „cirkusz" felelevenítését. Kínálta magát a geopolitikai veszély és a szeparatizmus hangsúlyozása.

Az EU sem reagál tevőlegesen és az USA sem akar katonailag beavatkozni a kaukázusi konfliktusokba, kizárólag sajtótájékoztatókon figyelmezteti Moszkvát: „a polgári személyek indokolatlanul magas arányban halnak meg", és a moszkvai vezetést finoman szorítja gazdasági és pénzügyi vonalon. Több okból tiszteletben tartják, hogy a Kaukázus ma is stratégiai főirány Oroszország számára, mely szinte minden tekintetben kitüntetett jelentőséggel bír. Ezek közül a legfontosabbak (Deák, 1995 nyomán):

a) Katonaföldrajzi szempontból Észak-Kaukázus keleti fele a térség kapuja, a Kaszpi-tenger birtoklásának kulcsfontosságú körzete.

b) Geostratégiai szempontból pedig ott nyer fontosságot, hogy innen nyílik az iszlám világ be- és kijárata, itt húzódik több eltérő karakterű nép régiójának határa, ilyen szempontból majdnem annyira válságzóna, mint a Balkán-félsziget (itt Huntington civilizációkonfrontációs elméletére kell gondolni).

c) Geopolitikai szempontból a régi nagy kérdés, hogy képes-e kiszorítani a NATO-tag Törökországot, vagy az behatol a térségbe.

d) Gazdaságpolitikai szempontból döntő jelentőségű az olaj s az erre épült gazdaság.

e) A hadsereget szervezetileg a Dontól délre fekvő térségbe telepítették, jelentős mértékben ide koncentrálták a Kelet-Közép-Európából kivont csapatokat is.

Szeparatizmus

Előrelátható volt, hogy az autonóm szovjet köztársaságnak számító államok, Fehér-Oroszország és Ukrajna, vagy az először gyarmati státusba kényszerített közép-ázsiai, kaukázusi népek és államok önrendelkezési joguk megvalósítását fogják követelni, ennek egyenes következménye volt az Oroszországban lévő autonóm körzetek stb. függetlenségi, vagy – jobb esetben – gazdasági önállósági törekvései. A filozófus Hermann Lüppe szerint (Buck, 1996:125): „a nacionalista áramlatok új életre kelése éppen a több évtizedes elnyomás által kikényszerített fejlődés és a múltra jellemző »agresszív nacionalizmussal« szembeni defenzív nacionalizmusnak az agresszívvá válásából származik".

Az elszakadásra törekvők általában független állam megteremtésében vagy újrateremtésében gondolkodnak. Ehhez természetszerűleg bizonyos feltételeknek kell fennállniuk, teljesülniük. Mindig az adott terület sajátos helyi viszonyai szabják meg, hogy a szeparatizmus felüti-e a fejét, s ha igen, milyen eredményt ér el. Ennek valószínűségét széles körű vizsgálatok segítségével előre lehet jelezni (ezt kockázati analízisnek hívhatjuk). Véleményem szerint e kockázati analízisnek a minél szélesebb körű végrehajtása és a metódusnak a lehető legrészletesebb kifejtése a geopolitika egyik legfontosabb feladata (ld. még részletesebben Mező, 1999). Mindezek után, ezeknek a tudásoknak a birtokában – természetesen bizonyos hibaszázalékkal – előre jelezhető a veszélyt jelentő esemény, s ily módon az adott kormányok és szervezetek lépéseket tehetnek a veszélyforrás csökkentése érdekében, már ha akarnak valamit egyáltalán tenni.

KODOLÁNYI JÁNOS, 1968

A szeparatizmus kockázatával foglalkozó elemzések természetszerűleg megkülönböztetnek globális, regionális és nemzeti szintű tényezőket, annak megfelelően, hogy milyen szinten történik, illetve milyen szintre hat az adott eseményegyüttes.

Az Észak-Kaukázusnak nevezett térség nemzetek és államalakulatok sokféleségéből áll. Hét, egymással szomszédos „országról" van szó. Egy kivételével mind köztársaság. A kivétel Csecsenföld, mivel státusa meghatározhatatlan. A hét államalakulat a Kaukázus fő vonulatának északi lejtőjén, hegységi, hegylábi területén fekszik, a Kaszpi-tenger partjától – pontatlan földrajziséggal – majdnem a Fekete-tenger partjáig, keletről nyugatra a következők: Dagesztán, Csecsenföld, Ingusföld, Észak-Oszétia, Kabard- és Balkárföld, Cserkesz- és Karacsájföld, Adigeföld. A 357 ezer km^2 területű, 17,7 millió lakosú körzet az egyik legsűrűbben lakott területe Oroszországnak. A Kaukázus északi lejtőin

és annak északi előterében fekvő körzetet nyugaton a Fekete-tenger, keleten a Kaszpi-tenger határolja. Északon a Volga-mente száraz sztyeppéi, félsivatagai, északnyugaton a Donyec-medence jelenti a határt. Alapjában véve agrártérség energiatermeléssel, csak a Don mentén alakult ki jelentősebb ipar. Évszázadokon keresztül fontos közlekedési útvonalak haladtak át rajta, összekapcsolva Oroszországot a keleti népekkel. Földrajzi fekvését kedvezővé teszi, hogy három tengerhez is van kijárata, a Fekete- és az Azovi-tengeren át a Földközi-tengerre is kijuthatnak termékei.

Ebben a térségben közel ötven nemzetiség él, például a balkárok, az ingusok, a kabardinok, a karacsájok, az ingusok, oszétok, cserkeszek és csecsenek (csak Dagesztánban több mint negyven nemzetiséget különböztetnek meg). A történelmileg nem őslakónak tekinthető népek közül természetszerűleg az oroszok adják a lakosság legnagyobb hányadát (az oroszokon belül is valamelyest elkülönülnek a kozákok). Négy köztársaságban: Észak-Oszétiában, Ingusétiában, Kabardina-Balkáriában, valamint Csecsenföldön a névadó nemzet alkotja a többséget. A térség őslakóinak túlnyomó többsége az iszlám vallás követője, csak az oszét népesség túlnyomó része ortodox keresztény. Abból a célból, hogy kimutathatók legyen a szeparatizmus veszélyére utaló tényezők, és meghatározzák azokat, illetve azt, hogy milyen mértékben vannak jelen a kutatók tanulmányozták a különböző szociológiai felmérések adatait, szavazások eredményeit, kérdőíveket, hivatalos statisztikákat stb., amelyek rávilágítanak a régió bonyolult társadalmi, politikai és gazdasági helyzetére. Így a szeparatizmus veszélyének a fokmérőjéhez is közelebb kerülünk. Mindezek nyomán a regionális szeparatizmus alapvető okai a következők (Kolossov, 1998 nyomán módosítva):

a) Mentális beállítottság (pl. harcias karakter, patriarchális karakter)

b) Nemzeti elnyomás, népirtás a múltban

c) A jelen nemzetiségi politika hibái (nyelvi és kulturális problémák helytelen kezelése, etnikai intolerencia)

d) Az etnikai csoportok elitjeinek érdekkülönbségei

e) Karizmatikus vezető felbukkanása

f) A természeti forrásokból való nem kellő részesedés

g) Gazdasági önellátás (ilyen értelemben nem függ a központi forrásoktól)

h) Alacsony képzettségi szint, ugyanakkor magas népességnövekedési ráta

i) Természetföldrajzi sajátosságok (hegyvidék, sziget, félsziget, sivatag stb.)

Az Észak-Kaukázus szeparatista mozgalmaihoz kapcsolódóan az alábbi kockázati tényezőket különböztethetjük meg (Matveeva, 1998 és Kolossov, 1998 nyomán, módosítva):

a) A népesség vásárlóerejének csökkenése

b) A munkanélküliség magas aránya (a kilátástalanság a fegyveres csoportokhoz hajtja az embereket, ami megélhetési forrás, és innen egy lépés csak a banditizmus)

c) A köztársaságban karizmatikus vezetők felbukkanása

d) A kiválást pártolók aránya

e) A belső ellentétek nagysága

f) A csecsen „szakadármozgalom" megítélése, ez polarizáló pontként jelenik meg

g) A történelmi (már-már tradicionális) ellentétek

h) Az ezzel összefüggő civilizációs és vallási ellentétek, elsősorban az oroszokkal (és kozákokkal), oszétokkal szemben

i) A túlnépesedés (amely különösen a kedvezőtlen természeti adottságú területek falvait sújtja)

j) A területi viták (lásd a korábbi jutalmazási-büntetési rendszert)

k) Az évek alatt felhalmozott fegyverek

l) A menekültek mint destabilizáló tényező (gazdaságilag és politikailag)

m) A vallási szélsőség terjedése (elsősorban a vahhabizmus erősödése), ami növelheti a terrorista cselekmények valószínűségét

n) A nemzetiségek, azon belül az oroszok aránya

Minden egyes tényező részét képezi az elszakadás kockázati szintjének; ezt ábrázolhatjuk egy tetszőlegesen felvett skálán, értelemszerűen a legmagasabb pontösszeg jelenti a veszély legmagasabb szintjét.

(A következő számban folytatjuk.)

Mező Ferenc

IRODALOM

Blij, H. J. de, Muller, P. O.: Geografhy. Realms, regons and concepts. John Wiley, New York, 1997.

Brzezinski, Z.: The geostrategy for Euroasia. Foreign Affairs, 1997. szeptember-október, 50–65. l.

Buck, F.: Geopolitik 2000: Weltordnung im Wandel, Deutshland in der Welt am Vorabend des 3. Jahrtausends. Report-Verlag. Bonn. 1996. 283. l.

Deák P. Kaukázusi vihar, Beszélő 1995. január 26. 15–16. l.

Hennigs. W.: Geopolitik 2000. Tilman Rhode-Jüchtern. Stuttgart, 1997. 197. l.

Herzig. E.: New Caucasus, Frances Publications. 1999. 140. l.

Huntington. S. P.: The clash of civilization. Foreign Affairs. 1993/3. 22–49. l.

Huntington. S. P.: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Európai Kiadó, Budapest 1998.

Kolossov. V.: Boundaries and identities in Post-Soviet space. Geopolitics and globalization in a postmodern world. Haifa and Beer Sheba, 1998. január 25–31.

Matveea. A.: The North Caucaus. Routledge. 1998. 96. l.

Mező F.: The geostrategy for Euroasia. Zbigniew Przezinski. KLIÓ. 1999/1. 12–17. l.

Mező F.: Etnicitás és időstruktúrák a volt Jugoszlávia geopolitikai rendszerében. Tér és Társadalom. 1999/1-2. 142–160. l.

Tsepkalo. V. V.: The remaking of Eurasia. Foreign Affairs. 1998. március-április. 107–126. l.

KETTŐS HÁTRÁNYBAN: MAGYAR ÉPÍTŐCÉGEK ITTHON

Beszélgetés dr. Borostyánkői Mátyással és Éhn Józseffel

Vajon helyt tudnak-e állni a magyar tervező és építő cégek a multinacionális nagyvállalatokkal folytatott versenyben? Szabad-e elfogadnunk, hogy a hazai korrupcióban immár a nemzetközi nagytőke is részes? Meddig tart még, hogy azonos munkáért megalázóan kevesebbet fizet a külföldi cég a magyar szakembernek, mint a nyugatinak? Egyebek között ezekről a kérdésekről váltottunk szót dr. Borostyánkői Mátyás építésszel, az Iparterv vezérigazgatójával és Éhn József építőmérnökkel, a VÍZ-INTER Mérnökiroda többségi tulajdonosával. Az előbbi szakember a Magyar Tanácsadó Mérnökök és Építészek Szövetségének (TMSZ) elnöke, az utóbbi: tiszteletbeli elnöke. Meghívott előadóként mindketten tanítanak a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen. A TMSZ az építész és mérnöki szakágak tervező és tanácsadó cégeit tömöríti. Célja a tagvállalkozások érdekeinek érvényre juttatása. A cégeken keresztül mintegy háromezer műszaki ember kapcsolódik hozzá. A szövetség tagja a hatvanhat ország tervezőszervezeteit összefogó FIDIC-nek (Federation Internationale des Ingenieurs Conseils), valamint az európai regionális szövetségnek, az EFCA-nak (European Federation of Consultancy Associations and Architects).

– Reális veszély, hogy megszűnik az önálló magyar tervezői kapacitás?

Borostyánkői Mátyás: – Vannak erre utaló jelek. Folynak a bekebelezések. Ez ellen a TMSZ minden hazai és nemzetközi fórumon fellép. Szerencsére az EFCA-nak portugál elnöke van, aki mellettünk áll, ugyanis a luzitánok földjén is érzik a multik nyomását. Az elnök világosan meg-

mondta: működjünk együtt a nemzetközi tőkével, hiszen ők megrendelést hoznak, pénzt kínálnak, de közben maradjunk meg magyarnak. Minél több hazai céget mentsünk meg, őrizzük meg az arcunkat.

– *Említene néhány különösen fájó pontot?*

B. M.: – Magyarországon két nagy erőműtervező vállalat volt. Az egyiket felvásárolta egy finn érdekcsoport, a másikat egy német. Igaz, az alkalmazottak zöme továbbra is magyar mindkét helyen, de a tranzakciókkal megszüntették a hazai erőműtervezést. Botrányos a Mélyépterv privatizációja is. A szokott módon szétszedték. Csakhogy egyedül az ő tervtárukban volt meg a Paksi Atomerőmű dokumentációja a beépített anyagokról és szerkezetekről. A dokumentumok szőrén-szálán eltűntek. Ma senki sem tudja pontosan, mi van az atomerőmű alatt. E tekintetben legtöbb információval az Iparterv rendelkezik, hiszen annak idején tervezőtársa volt a Mélyéptervnek, úgyhogy nálunk még megmaradtak a másodpéldányok. Paksról azóta is hozzánk járnak, mint a jó kútra.

– *Hasonló folyamatok játszódtak le a volt szocialista országokban, a közép-európai régióban. Jól sejtem?*

B. M.: – Eklatáns példa a kelet-berlini „Iparterv" sorsa. „Ipro"-nak hívták azelőtt. Dánok vették meg. Ma már semmi sem utal arra, hogy ez volt az a cég, amely az NDK összes atom- és szenes erőművét tervezte. Elvették a nevét, német jellegét, a kétezer dolgozóból százhúsz maradt.

Érdekes egybeesés, hogy a budapesti Ipartervnél is éppen ennyien tudtunk megkapaszkodni a privatizáció után. A régi időkben ezerkétszázan voltunk. De sikerült megőrizni a céget magyarnak. A törzstőkénk 85 százaléka a dolgozóké és a menedzsmenté. A maradék 15 százalékon három holland cég osztozik. Kemény csatákat vívtunk a magyar tulajdonosi többség megszerzéséért, ugyanis jelentős számú nyugati érdeklődő volt.

– Borostyánkői úr ellenérzéseket táplál a lezajlott privatizációk módját illetően?

B. M.: – Az érzéseknek nincs túlzottan nagy jelentőségük a reálgazdaságban. Mindazonáltal úgy gondolom, csacsiság volt az összes tervezőcéget piacra dobni. Egy kivétel akadt: a Váti. A Városépítési Tervező Intézet állami irányítás alá tartozik jelenleg is. Vallom: mindig a kialakult gyakorlatot érdemes figyelni, és abból levonni a következtetéseket. A valóság azt mutatja, hogy a nyugatiak kiválasztották a jó magyar cégeket, olcsón hozzájutottak, értékeiket kisajátították, az embereket rabszolgaként dolgoztatják. Nem hiszem, hogy ennek tapsolnunk kellene.

– Miben nyilvánul meg a modern rabszolgaság? A fizetésben?

B. M.: – A bérezés kritikus kérdés. Természetesnek találják, hogy a magyar szellemi termékért csak negyed-, ötöd-, hatodannyit fizetnek, mint a nyugatiért. Eddig még nem volt szerencsém olyan külföldihez, akinek emiatt erkölcsi fenntartásai lettek volna. Öt éve történt, hogy egy holland beruházó ajánlatot kért az Ipartervtől egy belvárosi irodaház megtervezésére. A hazainál magasabb, de a nyugat-európainál alacsonyabb árat állapítottunk meg a munkára. Az üzletember felháborodott, és azt mondta: Uraim, tekintsenek a saját életszínvonalukra, a magyar bolti és éttermi árakra. Ezek után nem gondolhatják komolyan, hogy közel annyit fizetek maguknak, mint az amszterdami mérnökeimnek?! Ez tipikus viselkedés. Ki merem jelenteni, hogy az ő produktumaik semmivel sem jobbak, mint a mieink. Jellemző az is, milyen magatartással találkozunk a PHARE-programok során. Ezek között vannak olyan munkák, ahol előírják, hogy a nyugatiaknak, keletieknek kötelezően együtt kell munkálkodniuk, egy csapatot kell alkotniuk. Egy három évig tartó projekttel kapcsolatos tapasztalataimat szeretném megemlíteni: az adott munkára alakult konzorcium vezetője történetesen

egy francia cég volt. A nyugatiak felmérték, mennyit érnek a különféle nemzetből való mérnökök. Úgy ítélték meg, hogy a mi legjobb emberünknek, aki mellesleg három nyelven beszél, és ezt megelőzően tíz évig Amerikában dolgozott, 220 ECU-t adnak egy napra. Ugyanitt egy átlagos képességű nyugati mérnök 880 ECU-t tehetett zsebre. Vagyis a jobbat, pusztán mert magyar, negyedannyira taksálták, mint a közepes nyugatit. Amikor a diszkriminációt szóvá tettük a brüsszeli központban, közölték: nincs olyan kikötés, hogy a nyugati világból származóknak többet kell keresniük. A végső álláspontjuk az volt: harcolja ki mindenki magának az árat! Egyébként a jelen lévő négy kelet- és közép-európai érintett közül csak a magyarok és a lengyelek verték az asztalt, a csehek és a románok belenyugodtak a dologba.

– *Van tipizálható képesség vagy tudásbeli különbség a külföldi és a hazai tervező között?*

Éhn József: – Nálunk is nagy a minőségi szóródás, náluk is.

B. M.: – Azt azért leszögezhetjük: nem a legjobb nyugatiak jönnek ide. Nem tervez Magyarországon olyan külföldi, aki a topkategóriába tartozik. A csúcsemberek egyelőre nem Budapestet és Kazincbarcikát választják, hanem Londont és Párizst.

– *Mi történik akkor, ha a multi által kirendelt vezető kevésbé jó, mint az alá rendelt hazai stáb?*

É. J.: – Volt már ilyen, de ezen aligha tudunk segíteni. Az előttünk járó országok sem tudtak. A portugálok és a spanyolok ugyanígy panaszkodtak a nemzetközi tőkére. Ráadásul nálunk már a kiindulási pontok is igen kritikusak. Például a beruházások összértékéhez képest hagyományosan alacsonyak a tervezési díjak. Emellett a külföldi versenytársakkal szemben még a szóbeli védelem sem nagyon illeti meg a magyar mérnököket. Megfogalmazhatunk sirámokat, de be kell látnunk, az érintetteken kívül ez

senkit sem érdekel. Tudomásul vesszük, hogy könyörtelen versenyben kell életben maradnunk a piaci túlkínálat körülményei között. A nehézségek és kényszerek azonban élesítik a látást. A negatív tapasztalatok érzékennyé tesznek bennünket a problémák iránt, van mivel foglalkoznunk a TMSZ-ben.

– *Érdekelnének a legzavaróbb gondok.*

É. J.: – A magyar állam és a hazai megbízói kör rendszerint nem pontosan tisztázott körülmények és feltételek között ad ki munkákat. Mintha nem az lenne a fő cél, hogy akit megbíznak, garantáltan jó munkát végezzen. Túl sokszor fontos szempont, hogy azok nyerjenek, akik valamilyen formában kapcsolódnak a megrendelőkhöz, vagy a legkevesebb pénzért vállalják a feladatot. Bizonyos értelemben cinkosság van a honi és a külföldi megbízói kör között. A probléma mélyén a versenyszférában tevékenykedők és a közalkalmazottak ellentétei húzódnak meg.

– *Hogyan jönnek képbe a közalkalmazottak?*

É. J.: – Létezik az úgynevezett in house engineering, azaz a házon belüli mérnöki tevékenység. Ez azt jelenti, hogy a mérnöknek, tervezőnek van egy főállása valamelyik állami, önkormányzati cégnél, intézménynél. Az ilyen helyeken a fizetés a központilag meghatározott bértáblától függ. Nyilvánvalóan mindent megtesznek, hogy a soványka pénzüket kiegészítsék. Másodállásban aztán kapcsolatba kerülhetnek ugyanazzal a tevékenységgel, mint amit az elsődleges munkahelyen végeznek. Ez a szituáció melegágya lehet a korrupciónak. Ugyanakkor a külföldiek okosan kihasználják a közalkalmazottak olcsóságát, ráutaltságát. Egy nyugati tervezővállalkozás az elvégzendő PHARE-megbízás egy mérnöknapjáért akár 800 eurót is kasszírozhat. Ám ha a feladatot kiadja nálunk alvállalkozásban 150 euróért, máris hatalmas extraprofitra tesz szert. Sajnos a közalkalmazotti réteg bizonyos részének támogatása is le-

hetővé teszi, hogy a külföldiek ilyen üzletpolitikát folytathatnak.

B. M.: – A közbeszerzési törvény is úgy szól, ha valahol van házon belüli mérnöki tevékenység, nem kötelező meghirdetni a munkát. Ha mégis kiírják, óriási előnyt élvez a belsős gárda a versenyszférával szemben. Ez Nyugaton is fölöttébb zavarja a vállalkozókat. Mindazonáltal az in house engineering elleni küzdelem az egész világon vesztésre áll.

É. J.: – Úgy van, de azért Nyugaton az erős mérnök-érdekvédelmi, vállalkozói szervezetek véleményét senki sem hagyhatja figyelmen kívül. Nálunk a befolyásukat érvényesíteni tudó civil szerveződéseknek nincs vagy alig van hagyományuk. A TMSZ-ben is szembesülünk ezzel. Előfordul, hogy a tagságunkhoz tartozó cégek képviselői sem értik, mit akarunk, miért harcolunk. A példaként tekintett nyugati demokráciákban az üzleti szféra civil szervezeteiben rendkívül kemény a belső szankcionálás. Ha valaki onnan kiesik, esetleg nem megfelelő viselkedésével kizárja magát, az számára üzleti érdeksérelemmel jár. Bizonyosan haszna lenne annak Magyarországon is, ha mind izmosabbá válna a TMSZ és a kamarai élet, hiszen annál nagyobb hatást gyakorolhatnánk a megrendelőkre.

– Mire gondol?

É. J.: – Rá kellene szorítani őket, hogy amikor meghívnak pályázatokra cégeket, a valóban alkalmasakat válasszák ki. Ne fordulhasson elő, hogy olyan vállalkozást hirdessenek győztesnek, amelynek garanciáit, vagyis a törzstőkéjét, valamint a mögötte lévő biztosítékokat többszörös nagyságrenddel meghaladja a megbízás értéke.

– Elemzők szerint az itthoni közbeszerzési piacon a korrupció elsősorban az építési beruházásokhoz és szolgáltatásokhoz kötődik. A legnagyobb korrupcióellenes nemzetközi szervezet, a Transparency International úgy látja, a valódi versenyen alapuló kiválasztás, a világos és egyértelmű pályázati kiírás, az átte-

kinthető értékelés, az eredmény gyors közzététele és a szerződések teljesítésének ellenőrzése minimálisra csökkentheti a visszaéléseket. Közbeszerzéseknél leggyanúsabb módszer az úgynevezett tárgyalásos eljárás. Ilyenkor a felek fehér asztal mellett megbeszélik, hogyan kapható meg a közpénzekből finanszírozott üzlet. Magyarországon az összes közbeszerzésen belül a tárgyalásos eljárások részaránya tavaly 30 százalékot tett ki, az Európai Unióban kimutatott 10 százalékos részesedéssel szemben. Jó hír, hogy az idevágó törvényt szigorították, aminek hatására 2000 első öt hónapjában immár 20 százalék alá esett a tárgyalásos eljárások aránya. Vajon a nyugati nagytőke hogyan viszonyul a hazai korrupcióhoz? Belesimul, vagy a tisztességet erősíti?

B. M.: – Kétségtelen, hogy többet megengednek maguknak, mint otthon. Igenis beépültek a magyar rendszerbe, megvannak a lefizetett kádereik. Van olyan cég, amelyik már tízszer meghívta az Ipartervet különböző pályázatokra. Biztos voltam benne: tizedjére is veszítünk, és előre tudtam, ki nyer majd.

– Júniusban a belga trónörökös kíséretében Magyarországon járt Paul de Meester báró, aki hazája építőiparának egyik elismert vezetője. Kijelentette: a hannoveri világkiállításon a magyar pavilon a legszebb, legötletesebb, a magyar architektúra magas színvonalon áll. Belgiumban kevés az építészetet hallgató egyetemista, ezért jónak látna valamilyen együttműködést a képzésben. Az Oktatási Minisztérium illetékese szerint a belgák tényleg finanszíroznák magyar fiatalok tanulmányait. Már léteznek futó projektek, amelyekben vizsgálják, hogyan oldható ez meg. A minisztérium szeretné, ha a hazai felsőoktatás is hasznot húzna a dologból.

É. J.: – Ez az agyelszívás technikája. Egy posztgraduális képzés során szépen kiválogatják maguknak a tehetséges fiatalokat, akiket egyébként a magyar állam súlyos összegekkel támogatott a diplomájuk megszerzéséig. Az itthoninál lényegesen kedvezőbb feltételeket biztosítanak, és a mi ifjú szakembereink belga cégeket fognak gazdagítani.

B. M.: – Azért is hasznos volna, ha néhány jó magyar vállalkozás talpon maradna, hogy az ilyen fiataloknak legyen hová visszatérniük.

É. J.: – Az érdekeltségek híján pillanatnyilag három helyen keskenyedik az az ösvény, amelyen a hazai vállalkozók haladnak. Az államról, az Európai Unióról és a fiatalokról van szó. Az ösvény karbantartásában, a segítségnyújtásban nem érdekelt az állam, mert az építőipart tisztán piacorientált szektornak tekinti. Nem érdekelt az EU, mert náluk is túlkínálat van, több az eszkimó, mint a fóka. Mindezt megfejeli a szomorú tény: az ifjúság sem érdekelt abban, hogy ne legyen az agyelszívás alanya.

– Mi kell ahhoz, hogy világsztár lehessen egy magyar tervezőből? Makovecz Imre például páratlan képességű építész, szerintem mégsem ismerik kellőképpen a földgolyón, a nemzetközi színtéren inkább csak a szakma tiszteli.

É. J.: – A tehetség mellett nélkülözhetetlen a reklám. A kiemelkedő személyiségek mögé szponzorok állnak, akik kialakítják a sztár imázsát. Emellett kell bizonyos politikai támogatás is. Párizsban egy kínai származású amerikaira bízták, hogy tervezze meg az elhíresült üvegpiramist a Louvre udvarán. Az egész francia építésztársadalom arculcsapásnak érezte, hogy nem közülük választottak tervezőt. Csakhogy az amerikait Mitterrand elnök favorizálta.

B. M.: – Kitűnő kezű ember Angliában Norman Foster. De azért nagyon jót tett a karrierjének, hogy lovagi címet kapott. Az osztrák Hundertwassert Kreisky kancellár támogatta. Van esélye annak, hogy előbb-utóbb lesz magyar világsztár is, de ehhez tekintélyesedni kell a nemzetközi porondon a magyar politikának is.

– Miben maradnak el a magyar cégek a nyugatiaktól?

É. J.: – Ott vagyunk hátrányban, ahol történelmi okokból lemaradásunk van. Kiesett negyven év. Nem ismerjük eléggé a szerződéskötések gyakorlatát. Pedig ez kulcskér-

dés. A TMSZ ezen úgy próbál segíteni, hogy a nemzetközi standardoknak megfelelő szerződésmintákat fordíttat le, füzet formájában kiadja, és eljuttatja a tagjaihoz.

B. M.: – Van erkölcsi tehertételünk is. Az alkalmazottak még nem respektálják eléggé a privát céget. Aki teheti, fenntartások nélkül dolgozik máshová is. Ez Nyugaton főbenjáró bűn. A FIDIC májusi bécsi konferenciáján furcsamód egy angol professzor hívta fel a világszervezet figyelmét erre a problémára.

– Melyek az előrelépés feltételei?

É. J.: – Mindenekelőtt vissza kell adni a hitet, hogy lehet tisztességesen is dolgozni. Természetesen nyilvános, kiszámítható versenyfeltételeket kell teremteni. Emellett a kormányszervek sokat tehetnének a belső piac megóvása érdekében. Joggal várják a magyar műszakiak, hogy megkapják ugyanazt a védelmet, amit az EU-tagországok megadnak a saját gárdájuknak. Igenis lehet olyan működési, környezeti feltételeket kialakítani, hogy a megrendelések versenyeztetésénél a magyar vállalkozók kiemelten kedvező helyzetbe kerüljenek. Ezzel szemben azt látjuk, hogy a különféle minisztériumok programirodáiban lázas tevékenység folyik a külföldi elképzelések teljesítése érdekében. Az országimázs javítása szempontjából oly fontos műszakiak véleményére, tanácsaira pedig senki sem kíváncsi.

– Milyen tanácsokat adnának a Duna-parti, millenniumi városrész gigantikus beruházásával kapcsolatban?

É. J.: – Itt olyan kérdéskör vetődik fel, ami a globalizációval hozható összefüggésbe. Megvan annak a kockázata, hogy jellegtelen, a világ bármely pontján megépíthető épületek emelkednek majd ki a földből. Reméljük, a Demján Sándor nevével fémjelzett nagytőke tekintetbe veszi, hogy a Duna-parton a 19. század végére kialakult egy beépítési szerkezet, amit meg kellene védeni.

B. M.: – Nekünk, magyaroknak alig van tőkénk. A mi pénzünkből valószínűleg egy parkra futotta volna a ki-

jelölt területen. Így tehát az történik, amit a multik akarnak. Ők szállodai férőhelyet rendeltek, parkolót, mozit, üzleteket, Niagara-vízesést, némi csicsát. Természetesen a szakma zsűrizhet, valószínűleg részt vehet a tervezés részfeladataiban, építhet, ügyeskedhet. Erről kinek-kinek meglehet a véleménye. A döntő szó azonban a pénzemberéké. Tíz év iparterves tapasztalata mondatja velem: sajnos nincs számottevő magyar tőke az országban. A nagy cégeket privatizálták, külföldi tulajdonba kerültek. Akik beruháznak, munkát rendelnek, külföldiek. Alig van a cégnél magyar feliratos tervrajz a kollégáim asztalán.

É. J.: – Mindezek dacára hiszünk abban, és ezért dolgozunk a TMSZ-ben is, hogy a tervezők legjobbjai túlélik ezt a helyzetet.

Adonyi Sztancs János

A Braun család története

Gim

AZ ÉJSZAKAI TISZA

Az idő kétféleképp kísérthet az emlékezetben. Szürke nappalok és barna éjszakák formájában. E színeket és azok tengernyi áttűnését, nem kétséges, a vele rokon álomtól kölcsönzi. Mert az emlékezet meg az álom olyan határterület, melyek között szabad az átjárás. És az idő múlásával motívumaik össze is keveredhetnek.

A Teleki Pál utcai (előbb Bálvány, majd Október 6. utcai) öreg bérház a Belvárosban, feleúton a Hold utcai vásárcsarnok meg a Tudományos Akadémia között, Krúdy tollára illő figurák menedéke volt az ötvenes évek elején. Akár jelképesnek is tekinthetem e két közeli épületet, egyiket a maga rusztikus szőlő- és lócitrom-illatával, a másikat pedig, az öreg Arany János hajdan volt otthonát, mely az idők során hozzáfakult környezetéhez, s ugyanolyan roskatag és macskabűzös, golyólyuggatta falú épület volt, mint bármely másik a sűrű Belvárosban.

A korabeli utcaképre a közelmúlt nyomta rá a bélyegét. A romok eltakarítása tartott még, egyik-másik épület magába roskadtan emlékezett a világégésre. Lesarabolt korábbi háztömbök helyén fátlan grundok árválkodtak. A tűzfalakon itt-ott látszottak a valahai szobákra emlékeztető kvadrátok, a képek és dísztárgyak kifakult lenyomataival. Szobák skatulyasora, mely mintha a levegőre támaszkodva vált volna láthatatlanná. Lépcsősorok indultak el a magasba, hogy feleúton a légbe mosódjanak, az ismeretlen éter felé csalogatva vendégeiket, akik netán a lenti romlást maguk mögött hagyva indulnának a grádicsokon fölfelé…

A hamvából elevenedő város képén rajtahagyták bélyegüket a távolodó békeidők, de a hadak korának emlékezetes figurái is. A verklisek, a vándor köszörűsök, meg a házról házra csetlő-botló ószeresek, a kőporos svábok és egyéb kintornáztatók, vegyesen a mankós hadirokkantakkal, a mosdatlan beszédükről elhíresült szódáskocsisokkal meg a fatalpú papucsukban csoszogó szeneslegényekkel. A meghagyott üzletek rozsdaette cégérekkel, tekintélyükbe kövült gazdáikkal és a cingár „vizesnyolcasokkal" kerekítették ki a képet.

Megesett – bolond világ! –, hogy egy-egy villamoskalauz, bolti eladó vagy öreg rikkancs bokros teendője szünetében zsebéből egy gót betűs Schillert, latin Horatiust húzott elő, motyogva múlatni az időt, s boldogabb időkre emlékezni.

Parányi antikváriumok és régiségkereskedők légypiszkos vitrinjei dugig teltek a háború idáig kallódott kincseivel. Kibombázott könyvtárak és kifosztott zsidólakások fóliánsaival meg ismeretlen rendeltetésű kegytárgyaival, falás kenyérért elkótyavetélt márkás festményekkel, melyek becsét nem ismerte senki. Fillérekért hozzá lehetett jutni ősnyomtatványokhoz, cirkalmas Bibliákhoz, melyekből az idők merülő harangszava szól, és messzi korokat meg tájakat megjárt Tórákhoz, ékes menórákhoz...

A Braun família Apatinból került a Bálvány utcai házba. A Monarchia elhíresült Bács-Bodrog megyei kikötővárosából, mely a Duna keleti partján a halászat, a selyemfeldolgozás és a kenderipar székhelyeként vált nevezetessé. Mindenekelőtt azonban zajos és mozgalmas kikötőváros volt, ahol német, magyar, szerb, bosnyák, román és szkipetár iparosok meg kereskedők szorgoskodnak. Kereskedtek mindennel, amit a közelebbi meg a távolabbi földek, netán egzotikus déli tájak küldtek a hajókon, ám fő specialitásuk a selyem volt. Mindennapjaik a praktikus sürgés jegyében

álltak, míg ünnepeik védőszentjük, Nepomuki Szent János dicsfénye jegyében telnek, akinek fából készült, festett szobrát – felvirágozva és izzó gyertyakoszorúval ékesítve – évről évre megúsztatják a Dunában, az öreg folyó áldásait kérve, rontó szándékait pedig a szertartással hitük szerint megregulázva.

Innen, a nevezetes kikötő- és kereskedővárosból érkeztek Braunék Pestre, háborús menekültként, maguk mögött hagyva nemcsak a mozgalmas hajóséletet, annak minden boldogult emlékét, de cégüket is, a Braun és Piry Hajózási Részvénytársaságot. Ám, jelképesen szólva, személyükben is magukkal hozták boldogult vállalatukat, hisz a Braun Márton Piry Erzsébetet vette nőül, e friggyel is megerősítve a kötést.

Gyaníthatóan nem Budapest volt a cégétől és hajóitól megfosztott német ajkú família menekülésének végső célja, hanem Németország. Csak éppen mielőtt útjukat folytathatták volna, a határsorompók lecsapódtak, s ők Magyarországon rekedtek...

Egy korabeli belvárosi ház furcsa gyűjtőhelye volt a hajdani polgári jómód utolsó mohikánjainak, meg a külvárosok vigasztalan nyomora és a falvak padláslesöprései elől a sűrű metropolis védelmébe és az anonimitás óvó szárnyai alá menekülő lelkeknek. Utóbbiak sokszor pincékben, roskatag udvari lomtárakban, mosókonyhák és szárítóhelyiségek jól-rosszul lakhatóvá tett sötét zugaiban, vagy kvártéllyá előléptetett üzlethelyiségekben húzták meg magukat.

E kor szörnyű találmánya ekkoriban vált közkeletűvé, nevezetesen a társbérlet. A korábbi, nagypolgári lakásokat több család lakta egyszerre. Az előző tulajdonosokat, ügyvédeket és kereskedőket, orvosokat-mérnököket arra kényszerítették, hogy ágrólszakadt famíliákat, háborús kibombázottakat, a reszlovakizálás elől Magyarország-

ra menekülteket vagy épp a rezsim felkarolta lumpeneket fogadjanak be...

A szecesszió burjánzó és megnyaklott álmait idéző indás vaskapuk rézkilincseit és egyéb kicsorbult ékítményeit, meg a lépcsőházak cirkalmas korlátjainak lyukait sokszor drótköteggel pótolták, vagy épp csak jól-rosszul bedeszkázták a foghíjaikat. Az előszobák gobelinjei vagy épp csorba velencei tükrei is vegyesen voltak csodálhatók e társbérletek perzsavásárában, összekeveredve faluról hozott sublótokkal és ágyneműsládák rusztikus rönkjeivel, barnult konyhabútorokkal vagy épp az új lakó ízlését (és ambícióit) hirdető olajnyomatú Sztálin-portékkal, melyeken a Kaukázus-szülötte „népek atyja" nyájas pillantással fürkészi az előtte csetlő-botló vegyes társaságot.

Az arckép pokoli fényudvarában ott élt Daday András, nagytudományú erdélyi orvosdoktor, aki még a trianoni országszabdalás kárvallottjaként érkezett a fővárosba, vénkisasszonnyá savanyodott lányával és házvezetőnőjével. A ház lakója volt a Felvidék reszlovakizálása elől idecsöppent délceg Mazuryk, hajdani futballmeccsek hőse – utóbbi tényt a falait ellepő, megsárgult fotográfiák dokumentálták. Itt lakott a negyedik emeleten Mándi, a nyolcgyermekes bíró, aki a jogászi tisztesség vékony madzagján próbált meg egyensúlyozni e fekete korban, sejthetően nem mindig sikeresen. És ide tartoztak az egyik oldalsó legénylakásban meghúzódó furcsa szerzetek, fiatal (és gyakran cserélődő) férfiak, akik olykor női ruhákban pipiskedtek a folyosón. Meg a tőrt rejtő sétapálcájával és bricseszsznadrágban délutáni sétára kivonuló Pálfy Ali bácsi és Vértessy ügyvéd, a korosodó gigerli, a ház korábbi tulajdonosa, aki jól karbantartott hajdani öltönyeiben és „csikorgó" cipőjében járt a kedve ellen megváltozott világban. A dalénekesnő, akinek skálázása felverte a lichthof csendét. És a hajdani, ígéretes festőművésznő is, aki lassan belenyaklott Than Mór és Székely Bertalan korát és ízlésvilágát idéző csataképeibe.

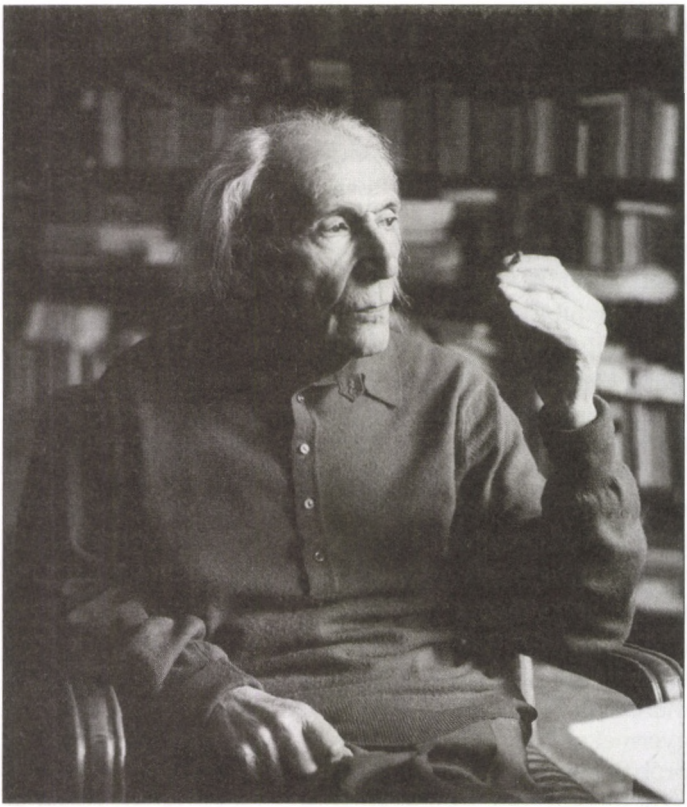

DÉRY TIBOR, 1969

A földszint különvilága pedig, ez az árnyék-ülte purgatórium, lumpenek menedéke volt: falu- és városvégek tengő-lengő lelkeié, akik reménytelenül próbálták tartani az egyensúlyt romos kvártélyuk meg a közeli csapszék között...

A korábban dúsgazdag Braun család is társbérletben élt. Lakásukat a szintén tehetős múltra visszatekintő Buchsbaum nénivel osztották meg. A közös előszoba bútorraktárra emlékeztetett. Itt hordták össze és tornyozták plafonig azt a tengernyi bútort, mely a két, korábban az ínséget hallomásból ismerő családra a bombázások, menekülések és az óvóhelyen eltöltött hónapok után maradt.

Agyonzsúfolt lakásukban fényképek sora idézte a múltat, a zajos és pittoreszk vízi életet. Hajóslámpák és kolompok, de legfőképp egy hatalmas, sötét tónusú festmény, Mednyánszky László remekműve, *Az éjszakai Tisza*.

Időnként rejtélyes idegenek, szerb vagy osztrák hajósok toppantak be Braunékhoz. Főleg a kései órákban, mikor a fürkész tekintetek már kevésbé vizslathatták a váratlan vendégek érkezését. Szerencsére a hajósok törvényen kívüli, mondhatni törvények feletti lovagok voltak. Hozhattak-vihettek bármit kedvükre. S nem kétséges, Jugoszlávia felől érkezve és Ausztria–Németország felé távozva a hajdani hajóstársaság vagyonát vitték át a határokon, annak legalábbis könnyebben mozgatható maradékát.

Buchsbaum nénire, akivel lakásukat Braunék megosztották, szép képzőművészeti gyűjtemény maradt. Bár ez a kifejezés, hogy maradt, tán nem pontos. Az ugyan tény, hogy a hatalmas termetű és az ötvenes évekre már ugyancsak koros asszony (egy nagykereskedő özvegye) családjából senki sem tért vissza a lágerek borzalmaiból, ám a képeket maga a koros asszony gyűjtötte. De még a gyűjtötte szó sem egészen helyénvaló, hisz nem volt ő műgyűjtő a szó klasszikus értelmében, csak épp hóbortos festők, ágrólsza-

kadt futuristák és nekibőszült expresszionisták pátyolgatója, akik gyakran vendégeskedtek náluk a kackiás békeidőben, képeikkel honorálva a szíveslátást.

Buksi néni, mert az özvegyet így hívta mindenki belvárosszerte, nem igazán volt műértő, de megbecsülte a festményeket, a Scheiber Hugókat és Vértes Marcelleket – főképp az előbbi mestertől volt több százra rugó kollekciója. Szobája és a Braunékkal közös előszoba falai, már ahol a feltornyozott bútorok szabad felületeket hagytak, bártáncosnőkkel, műlovarokkal, cirkuszi trapézjelenetek geometrikus pasztell- és temperalenyomataival, továbbá prostituáltakkal és egyéb kétes egzisztenciákkal népes utcajelenetekkel voltak kidekorálva…

Braunék hatalmas Mednyánszky-festménye, nyugalmas és aranyfényű méltóságával – kontrasztjául mintegy az előszoba cirkuszi muzsikát idéző táncosainak és ágaskodó arabs ménjeinek – nagyszobájuk egész főfalát elfoglalta. A folyó képe – igaz, nem az Apatint éltető Duna, csak a délebbre a Dunába csobbanó Tisza – éjszakai hangulatával az elmerült táj, a hajdani vízi élet emlékeztetőjeként uralta a helyiséget.

Az egész lakás e festmény visszfényében állt. A levegőt átszőtte a habokon megcsillanó holdfény. Oldalt ébenszínű bokrok és ligetek, melyekből mintha Ravel antik természetmuzsikája csendült volna. A barna meg a fekete uralta a képet, egyszerre csillámló és komor áttűnéseivel.

Braunék kétlaki életet éltek. Odahaza német szó járta náluk, míg a civil életben a magyar. Ennek aztán az a bizarr következménye támadt, hogy barátom, Frédi, a család legifjabb tagja, se magyarul, se németül nem tudott igazán jól. Mint aki ebben is, abban is csak vendég, tanácstalanul tengődött a két idióma senki földjén.

Frédi, mindennapi játszótéri futballcsatákban, délutánonkénti gombfoci-ütközetekben és egyéb csavargá-

saimban elválaszthatatlan társam, minden obskúrus tettre kapható volt. Egy alkalommal például, budai várbeli barangolásunk közben, az az ötlet pattant ki valamelyikünk agyából, hogy be kéne másszunk a csupa rom épületbe.

Tudni kell, hogy a hajdan büszke budai várfalak foghíjaival, kitört ablakszemekkel fürkészte a szemközti Pestet ez idő tájt. Akár egy vak koldus, aki valaha látott, emlékezetéből ma is elő tudja keresni a képeket, tetszése szerint felidézi azok ragyogását, s tán nem is tud arról, hogy a szemhéjára belülről kivetített kép régen érvényét veszítette.

Ha az ember tízesztendős, a dereka hajlékony, a benne levő veszélyérzet pedig magzati állapotú. Átszökkentünk a várat karéjozó deszkapalánkon. Felcsimpaszkodtunk az épület megnyaklott lépcsőkorlátjaira. Falak málló hegyében egyensúlyoztunk a város felett. Meg-megpihentünk egy öreg kémény kürtője tövében, és alattunk úgy terült el a ködbe hanyatlott metropolis, mint önmaga átvilágított emléke. Kora tavasz lehetett, s a kormos uszályokat vendégelő Duna-partban, a kopár ligetekben meg a tűzfalak zegzugainak illeszkedésében volt valami metszetszerű.

Ezt akkor persze nem tudtam volna így megfogalmazni. De az a hangulat motoszkált bennem, hogy nem a látképet, a vigasztalan vedutát bámulom, hanem annak üvegszerű téridőszerkezetét. Egyszerre felületet és mélységet, ahol a feneketlen infernó a látvány síkjára torlódik, rétegei vigasztalanul összekeverednek, míg a mélység bugyraiban a felszín tükörszerűen csillan meg, oly eldönthetetlenül, hogy reliktumait nehéz különválasztani a korábbiakétól. Ezáltal a múlt jelenné, a jelen múlttá tűnik át. A bámészkodó pedig úgy billeg odafönn, e szürreális időjáték kötéltáncosaként, mint a tengerparti szirtek vándora, aki a dagály pillanatában szinte a hullámok felületén ballag, míg apálykor mintha egy toronyból tekintene alá.

A Dunába nyaklott Erzsébet híd, melynek tört íve a levegőben folytatódott, Csepel kormos gyárkéményei és a vidékies Óbudára súlyosodó Hármashatár-hegy látványa fogta egységbe az utcák-terek, meg a porszürke grundok mikroszkópi hemzsegését. A látvány egy feldúlt hangyabolyra emlékeztetett, ahol a meredt harcosok csoportban vonulnak az ellenséget megfékezni, míg a csomagokkal nyüzsgő hordárok, báláikat hurcoló triciklisek és motorosok a hangyatojásokkal hemzsegő munkásnépet idézik.

Háromlábú lovas szobron balanszíroztunk. Átkeltünk egy rozoga deszkapallón két háztető között, mint az eltűnt idő kötéltáncosai, akik felett az ég ugyanolyan gazdátlan és kopár, mint alattuk az anyaföld. Megálltunk egy félszobában, mely nem a parányi mérete miatt volt „fél", mint a későbbi blokktelepek kutyaólnyi lakószobái, hanem mert a felét elvitte a háború, s padlója, a belőle kimeredő betonrudakkal s folyton porló malterével igencsak labilisan lengett a lépteink alatt.

Ha bölcsebbek és egy generációnyival idősebbek vagyunk, tán eszünkbe ötlik, hogy itt koronás fők téblábóltak valaha, elszánt hadfiak és a maguk fontosságának tudatába szobrosuló miniszterek, meg egyéb időelsodorta hatalmasságok. Tízévesen viszont az ember még a maga előidejével sem szokott számot vetni, nemhogy a közösségével, főképp ha üres töltényhüvelyek meg ezer darabra széthullt, tarka mozaikablakok igézik meg a pillantását.

Elüszkösült okmányok és töredék bútorok halmain keltünk át. Kóbor kutyákat és patkányokat vertünk föl koszos zugaikból, miközben – egy korszak jelképeként – fejünk fölött károgva örvénylettek a varjak...

Házunkat a magasból nem láthattuk. Így annak jelképét, a korsós lány kőbe metszett szobrát sem, mely kopottan és csorbán árválkodott az Október 6. utcai épület kapujával szemközt, az udvaron. Fél lábával előre lépett,

a csípője táncosan követte a mozdulatot, mely sosem fejeződött be, örökre eldöntetlen maradt.

A szobor ma is ott áll a bejárati folyosóval szemközt, tisztára pucolva és habarccsal kiegészítve. Nagy idők tanúja, mely látta még a forradalmi menetet 1956 őszén. Látta a kapuban feltorlódott menekülőket, akik a parlamenti sortűzből hurcolták idáig vérző vállukat és eszelős tekintetüket. Érezte a metsző csöndet, melybe távoli géppisztolyropogás vegyül.

Láthatta az örvénylő nappalokat és a vériszamos éjszakákat, a reménység meg a pokoli kilátástalanság gyakran változó színjátékát. Láthatta a posztoló nemzetőröket, meg az égnek emelt karokkal terelt ávéhásokat. Láthatta a fáradtságukba nyaklott gépfegyveres kamaszokat, akik a lépcsőház kövén aludták ki magukat. Elkoszlottan dőltek le, és a szemük fénye napról napra törtebben csillámlott.

Láthatta a szirénázó mentőautókat, melyekben állig felfegyverzett martalócok lapultak. Meg a rozoga teherautókat, melyekről – ahogy a kocsi felirata tanúskodott róla – a falvak népének élelmiszer-küldeményét osztották szét a hős város szűkölködői közt. Láthatta aztán az éjszaka magányos harcosait, akik kiszökkentek egy-egy pinceablakon, hogy egy sötéten ásító kapualjban eltűnjenek újra. Láthatta a kincstári felvonulókat, akik lelkendezve, hősi jelszavakat kántálva – fegyveres őrök védelmében – magasztalták a hóhért, s az újra lecsapódott történelmi éjszakát.

És látnia kellett, amit senki más nem látott, ahogy a Braun család eltűnik a házból. Holmijukat hátrahagyva, csak betyárbútorral indulnak el nyugat felé. Nem tudható, hajón-e – ez lett volna stílszerű –, teherautón-e vagy vonaton. Búcsú nélkül folytatták egy évtizeddel korábban félbemaradt útjukat.

Amikor a rendőrök a lakást hónapok múltán feltörték, semmi sem hiányzott. Úgy álltak a barokk szekrények, komódok és vitrinek, mintha a gazdájuk épp csak lesza-

ladt volna a boltba. De a szoba fölött világító festmény hiányzott a hangulatból, Mednyánszky képe, *Az éjszakai Tisza...*

Negyven évvel később, már a kilencvenes évek közepén Frédi Pesten járt. Keresett is engem, de nem talált meg. Csak annyit üzent egy közös ismerősünkkel, hogy jól van. Az „öregek" ugyan nem élnek már, de „amúgy" minden rendben. És kéri, hogy írjak neki. Csak épp a címét felejtette el meghagyni.

A Braun Manfréd név németföldön olyan lehet, gondolom, mint nálunk a Szabó János vagy a Tóth László. Így aztán reménytelen volna megtalálnom őt.

Minden német városban élhet néhány Braun Manfréd. Németországban pedig sok száz kisváros található. A nagyobb metropolisokról, ahol a Braunok száma oldalakra rúghat a telefonkönyvben, már nem is szólva.

Szepesi Attila

K: Szánd Katalin
x77:061

MOLNÁR EDIT KÉPEIRŐL*

Az első dolog, amit mondhatok, nagyon szubjektív, ugyanis ez a kiállítás életem egy részét idézi föl. Az ötvenes évek katakombáiból ekkor már kiléptünk, vagyis eljutottunk újra oda, hogy amit nyilvánosan kimondtunk, azonos volt azzal, amit gondoltunk. Ez volt a mi kesztyűdobásunk az akkori történéseknek. Nem tettük mindig nagyon bátran, de megtettük. 1956 után vagyunk, abban az időszakban, amely keresztút elé állított mindenkit, és mindenki maga dönthette el, hogy merre indul.

Ez az az idő, amikor az én generációmat követő nemzedék, Molnár Editék, előléptek azokkal az elgondolásaikkal, törekvéseikkel, melyek mindannyiunkban reményt keltettek. Faültetőknek neveztem őket. Ugyanis, aki fát ültet, jól tudja, hogy abból nemcsak neki lesz haszna, hanem az eljövendő generációknak is, A magyar értelmiség számára a remény egyik forrását jelentették. Márpedig semmire nem volt akkoriban nagyobb szükségünk: a remény volt az isteni erények legfontosabbika, mert túlélést ígért. Csak a tisztánlátás kedvéért: nem volt egységes ez a nemzedék sem. Akikről én beszélek, nem azonosak azokkal, akiket zsurnaliszta stílusban a „nagy generációnak" neveznek. Mert akikről én beszélek, nem futottak be karriert annak idején, népszerűségüket nem segítette hatalom és média, és ha mégis ismertek voltak, az abból adódott, hogy nem let-

* Molnár Edit Vigadó-beli kiállításának megnyitóján (2000. május 11.) elhangzott megnyitóbeszéd szerkesztett változata.

tek kegyeltjei a hatalomnak. És ezt a hatalom meglehetős gyakorisággal és nem mindig válogatott eszközökkel kifejezésre is juttatta. De ők dolgoztak, a maguk hite szerint tették ezt, prudensen és elszántan keresve a bejárható utat.

Amikor Edit felkért, hogy nyissam meg a kiállítását, elhatároztam, hogy legalább ennyit elmondok a generációjáról, illetve e nemzedéken belül azokról, akik az általam tisztelt utat járták. Ez nem akar történelmi lecke lenni, hanem csupán néhány szavas vázlata egy megírandó leckének. És tehetem ezt éppen Edittel kapcsolatosan, hiszen ő generációjának meghatározó személyisége volt.

S ki mondhatná el mindezt róluk, ha nem az én nemzedékem, hiszen mi teljesen váratlanul kaptunk bennük és általuk fiatal, új társakat. És barátokat – a legfontosabbat, amire nekünk, akik felnőttként éltük át a háborút, a legnagyobb szükségünk volt. A barátság misztérium volt akkoriban, 1956 után: titka és lehetősége az emberek közötti kapcsolatteremtésnek. És ez már megoldás olyankor, amikor a nyomasztó morális gondokból keressük a kiutat.

Most főleg Editről szólván, vizsgáljuk meg, mit tett ő? Tette azt, amiből itt most ízelítőt látnak: értéket keresett. Értékszemlélete nagyon határozottan megfogalmazható a képek alapján: olyan hazai kincseket talált, amelyeknek jelentősége túllépi a határt, azaz egyetemes. Kereste ezeket a kincseket azért, hogy megörökítse, átmentse, és ezzel megismertesse, illetve kölcsönadja nekünk. Létrehozta azt a láthatatlan múzeumot, amelynek gyűjteménye a szellem és a lélek. Mint mondtam, ez csak egy része az anyagnak, megközelítőleg sem teljes. De elég ahhoz, hogy bemutatásukkal a mai magyar kultúra is tudomást szerezzen Molnár Edit jelentőségéről.

A megnyitónak nem tiszte a kiállítás anyagának értékelése, az azonban igen, hogy szóljon fontos dolgokról, vagyis mondja ki, hogy e kiállítás megrendezése jelentős művészeti esemény. Nemcsak azért, mert ez a portrégalé-

ria a 20. század nagy személyiségeit idézi fel, hanem mert egy nagy művész szemén keresztül láthatjuk őket. Így válik megfoghatóvá életük szellemisége.

A dicséretem tehát nem az ábrázoltakat illeti, hanem a képek alkotóját. Edit úgy teremtette meg azokat, hogy személyüket szimbólummá emelte: azaz nem személyiségeknek revelatív pillanatait kapjuk csupán a képeken, hanem azt az eszmeiséget, amit ők saját munkájukon keresztül képviseltek.

Fülep Lajos mondta nekem egyszer, hogy ő átélte, miként szorult mindinkább perifériára a művészet. Én sem tudok sajnos mást mondani, mint ő, illetve így kell fogalmaznom: az a folyamat máig nem állt meg.

Ezért különleges ünnep minden olyan kiállítás, amely pozícióba emeli a művészetet, és ezzel lehetővé teszi, hogy gazdagodjunk általa.

Azt kívánom, legyen jövőjük az alkotásoknak és illesse tisztelet alkotójukat.

Dávid Katalin

MÚZSA, MODELL, KÖZEG

Kilencvenhat évesen meghalt Erzsike, Ferenczy Béni özvegye. Három hónapja még ontotta gazdag emlékezetéből a múlt történeteit, képeit, villanásait. Az utolsók egyike volt abból az óriás léptékű, erős öntudatú világból, amely monumentumokat hagyott maga után, a mű és a személyiség monumentumait. Kevés szó esik ma erről a világról, legendás alakjairól. Talán azért a feledés távolító igyekezete, mert kínos, kényelmetlen számunkra az összehasonlítás velük. Talán csak azért, mert a nagy törésvonalakon túlra már méltón emlékeznünk is túl nagy erőfeszítés, mintha negyven év alatt a lélek századfordulói állítottak volna meredek sáncokat történeteink elé.

Erzsike egyszerű nagybányai lány volt, egy illegális kommunistához ment feleségül, s vele a nagy kollektív álom káprázatába, Moszkvába emigrált. Itt vette őt feleségül Ferenczy Béni, aki osztrák állampolgárként magával tudta őt menteni Bécsbe, majd Budapestre, mielőtt végleg lezárultak a szovjet határok a sztálini Nagy Tisztogatás előestéjén, 1936-ban.

Ferenczy Béni a nála tizennégy évvel fiatalabb Erzsikében múzsát, asszonyt, elesettségére anyai gyámolítót s művének gondozóját találta meg egy személyben, s talán a gyermekkori paradicsom, a nagybányai művésztelep biológiai emlékezetét is. Klasszicizáló művészi korszakának gyönyörű színezett rajzain, aktszobraiban szembesülhetünk ezzel a sötétbarna szemű asszonnyal, aki a termé-

kenység és a gyümölcsök lágytestű istennője, de a szilaj, erős Diána is volt.

1956-ban Ferenczy Béni agyvérzést kap, amint lakása ablakából figyeli a Jászai Mari térről Budát ágyúzó szovjet tankokat. Jobb oldala megbénul, beszédképességét elveszti. Erzsike biztatja, fessen, mintázzon bal kézzel. Amikor a kettős lelki sokkból – az odalett forradalom és az odalett egészség sokkjából – felépül, így festi meg a gyönyörű, erős színekkel körvonalazott virágakvarelleket, s elkészít néhány „ügyetlenségében" is megrázó kisplasztikát. Így dolgozik, félig bénán, haláláig, 1967-ig.

A legendás világ, amelynek e pár szereplői közé tartozott, Borsos Miklóstól Tamási Áronig, Barcsay Jenőtől Bálint Endréig, Füst Milántól Weöres Sándorig, a Rákosi-korszakban a nyilvánosságon kívül élte életét, majd a 60-as évek közepén kapott még egy esélyt arra, hogy megmutassa „hallgatása tornyait", és létrehozza a nagy összegző, lezáró műveket.

Ebben a kései kivirágzásban csak annyi érdeme volt a kádári kultúrpolitikának, hogy egy apró teret nyújtott a tehetség hatalmas, feszítő erőinek.

E világ nagy alakjai szabadon bontakoztak ki és nőttek fel a 20. század első négy évtizedében. Bejárták a nagyvilágot – ha olykor nyomorogva is –, és birtokába kerültek műveltségnek, korszellemnek, tudásnak, és a kipróbált, szabad jellem erejének és méltóságának. Ezzel a poggyásszal vészelték át a háborút, a nyilasterrort, a Rákosi-korszakot, s ennek hozadékával teremtik meg a nagy öregkori műveket a középső Kádár-korszak kis szabadságában.

Nem tudjuk, mikor bukkannak fel ismét egyszerre ilyen nagy számban a kiteljesült alkotás legendás alakjai, élő mintái, a magyar művészetnek/szellemnek. Talán húsz év múlva, ha mai fiatalok a szabadság és tehetség mellé valódi lehetőségeket kapnak, és elszakadva az olcsó kordi-

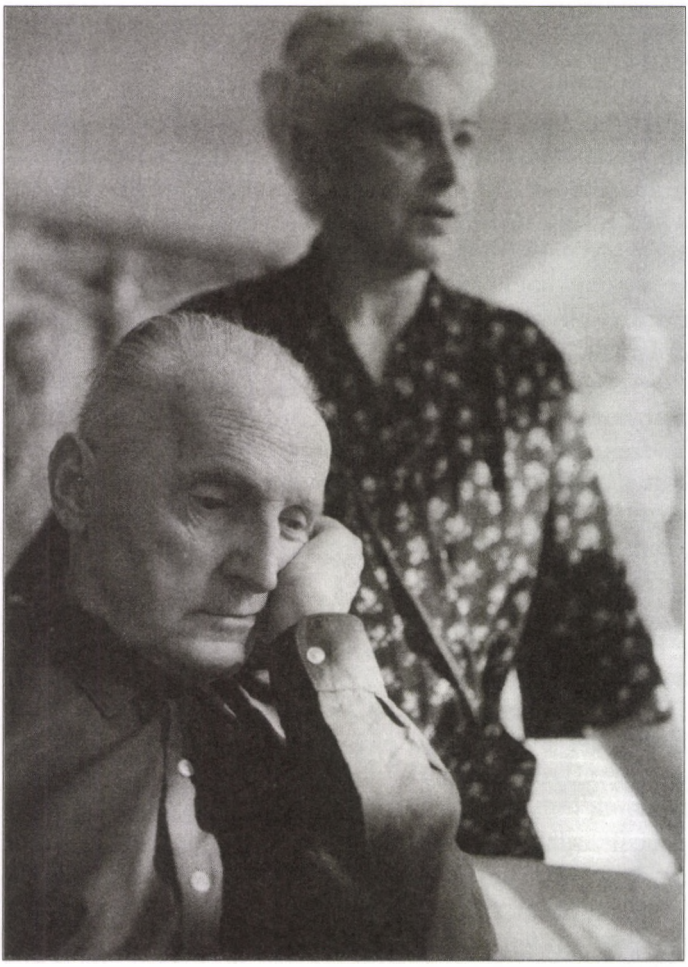

FERENCZY BÉNI ERZSIKÉVEL, 1964

vattól, alázatot és tartást tanulnak az élettől és a tökéletes művek példájától.

Nekünk pedig, a mi nemzedékeinknek, nincs mit szégyellnünk. Tehetség adatott nekünk is, de esélyt nem kaptunk. Alig kaptuk meg a vándorút szabadságát, nyers leckéit és nagy találkozásait. S az itthoni nyilvánosság nem a kimondást, hanem az elhallgatást vagy a hallgatást várta el tőlünk, s az igények lefokozását. Voltak mestereink, de őket is sokáig némaságra kárhoztatták, s a szabad megmérettetést ők nem biztosíthatták nekünk. Volt közegünk, de lefojtott, marginális, reménytelen, a nagy kvalitás és a tiszta versengés tágasságától megfosztott. Nem hihettük el, hogy számít, amit csinálunk. Nem csoda, hogy sorainkban akkorát arattak az önpusztítás gyors és lassú nemei, különösen az alkohol. Nem a tüzet hozó bor, hanem a felejtés hideg ölelésű Léthe-löttyei. Szomorú, szeretetlen szerelmek. Közülünk csak hírmondók élték, élhetik meg épségben azt a kort, amikorra termésük érni kezd.

Ha Tersánszky Józsi Jenő pisztoly formájú öngyújtóját kabátja belső zsebéből kihúzva zord arccal ráfogta egy remegő lábú költőre („rendőrség, kérlek igazold magad"), annak története szájról szájra adva egy hét alatt körbejárt az egész értelmiségi elitben. Abban a sokezres hálózatban, amelynek a szóbeliség volt a sajtója. 1960-at írtak, a villamosmegállóban félmondatok rebbentek az ismerősök között, írók ültek börtönben, gimnazistákat fogtak le („államellenes egyházi összeesküvés"), s ilyen nyugati öngyújtót még alig látott a hazai magyar. Mi más volt Tersánszky fekete tréfája, mint a Kádár-terror paródiája? A megváltó nevettetés a fellobbanó láng után, a rettegés árnyékában.

A mi történeteink is körbejártak, de legenda csak szűkebb körben lett belőlük, mert a kádári enyhülés irányitói értették a dolgukat. Tudták, hogy az utánpótlást kell elsenyveszteni. A sarjadó fiataloktól kell elszívni a levegőt, a nyilvánosságot, ha nem hajlandók a nagy alkura. Lenyomni

őket a kiskorúságba, kis körök bezártságába, hogy ne vehessék birtokba a világot még lélekben, még művekben sem. Volt elég bajuk Pilinszkyvel, Juhász Ferenccel, Nagy Lászlóval, majd pedig Csoórival, Mészöllyel, Konráddal. Nem kellettek ide új Kassákok, Illyések, rettegett szavú Kodály Zoltánok. *Ezért legendát ha teremtettek a mai középnemzedékek, az a sorsként vállalt kivetettségről, lepusztultságról szól, nem a beteljesülésről. Hajnóczy Péter, Petri György legendáját.*

Emlékeznünk kell tehát az érettség legendás alakjaira: férfiakra, asszonyokra, mert az ő történeteik nem csupán a tehetségről szólnak, hanem az ép közeg – a közösség – fontosságáról. Ez az, amit nem *teremthettek*/kaptak meg az 1940 és 1965 között születettek, nem *teremthettünk*/kaptunk meg mi. De segíthetünk a közeg, az élő hálózat újjászövésében: szőhetünk közösséget emlékeinkből, a múltból a jövőnek. Valódi anyagot valódi emberekből, nem tv-sztárokból. Fontos történeteket, amelyekre figyelni kell.

Nem elhallgatni kell hát ifjúkorunk legendáit, hanem emlékezni rájuk, továbbadni – amennyire lehet – félisteni gesztusaik, nevezetes hibáik, romlásaik és fényük emlékét.

Erre is gondolok most, amikor felzeng bennem Erzsike erős, de dallamos és puha nevetése, amikor hallom a hangját: „Tudod, fiam, az *úgy* volt, hogy… " Bizonyos életkoron innen mindnyájan „fiai" voltunk, még a „lányai" is, úgy, ahogy ezt Erdélyben, a régi Nagybányán mondták.

Kodolányi Gyula

Sík Sándor Szent István
tanításáról

4/4

1% METAFIZIKA

Szabados György rovata

Valami a mostani érzésünkhöz hasonló tölthette el ezer esztendővel ezelőtt őseinket is, amikor először tűnt föl csodálkozó szemük előtt az európai város. Ezek a nyilas nomád harcosok, amikor végigvonultak mokány lovaikon Bizánc palotái, Itália csillogó márványoszlopai vagy a germán világ templomai között, valami ahhoz hasonlót érezhettek, amit mi éreztünk a Westminster-apátság márványtengerében. Valami gyengébb áll itt szemben az erősebbel, valami új a régivel, valami kicsi a nagysággal. Izgató kérdés: hogyan állt szembe ez a maroknyi nép – amely minden értékét magával hozta nyergében, vagy a csapatát a követő ökrös szekér ponyvája alatt –, hogyan állt szembe a nagy, hatalmas, lenyűgöző Európával? Izgató kérdés, mert a felelet, amelyet az ősök adtak rá, bennünket, késői unokáikat is eligazíthat a magunk hasonló megoldásában.

Hogyan viselkedik a kicsiny erő a nagysággal szemben? A gyengeség eltörpül, amikor szembekerül az igazi nagysággal. Nincs ereje, hogy megálljon előtte, megrémül, megzavarodik, és akarva, nem akarva elveti magát, megsemmisül: felszívódik a nagyságba. Ha marad valami önmagából, az legfeljebb mint ellenséges megalázkodás, mint sunyi gyűlölet, morgó gyűlölködés tud megnyilvánulni. Ez a szolgalelkek reagálása az erősebb hatalommal szemben. Ez volt a sorsa az apró törzseknek, akiket a honfoglaló magyarság itt talált az új hazában. Nem tudtak szembeszállni az új erő hatalmával, elpusztultak, megsemmisültek, felszívódtak: apró csermelyeik beleömlöttek a magyar vér

nagy vízrendszerébe, és elvesztek benne. A magyarság keményebb fából volt faragva, semhogy így megsemmisülhetett volna. A keménység azonban még nem erő. A lágy gyengeség mellett van egy másik gyengeség is: a keménység gyengesége, a merevség gyengesége. A történelemben ez a gyengeség mint a plasztikának, a megérteni, idomulni, feloldozni nem tudásnak gyengesége, mint elzárkózás és tehetetlen idegenség jelenik meg. Ez a merev gyengeség csak az erőszak erejét ismeri; a nagyobb értékkel szemben csak két elhelyezkedést ismer: a gőgös, tehetetlen közönyt vagy az ádáz, harcos gyűlöletet. Mindkét lelkület terméketlen. Ereje csak addig tart, amíg a fegyverek ereje, és a történelemben nincs olyan fegyver, amely előbb vagy utóbb erősebb fegyverrel ne kerülne szembe. Ezt a gyengeséget mutatja a hunok és avarok történelmi szereplése. Volt bennük erő, hódítani tudtak, államot szervezni tudtak, de idegenek maradtak Európa testében és lelkében, nem tudtak akklimatizálódni, ezért nem tudták hatalmukat megtartani. El kellett pusztulniuk. Elsöpörte őket a nagyobb, az állandóbb, a mélyebb forrású erő.

Az első gyengeség nem fenyegette a magyarokat, a második, a merevség gyengesége annál inkább. A rabló hadjáratoknak talán dicsőséges, de véres korszaka nem hagy bennünket kétségben efelől. A fegyver hatalma csak addig érvényesülhetett Európa nagy államaival szemben, amíg – és ennek előbb-utóbb be kellett következnie – több, jobb, erősebb és szervezettebb fegyvert nem hívott ki maga ellen.

De a magyarság, amely Augsburgnál szembekerült a merev erőknek ezzel a halálos végzetével, megmutatta, hogy az erős népek közé tartozik. A Gondviselés, amelynek tervei voltak ezzel a messziről jött, sok viszontagságon, sok vérvesztésen átment kis nemzettel, egy nagy lángelmét támasztott, akiben egyesült mindaz, ami a magyar fajban érték és erő. Szent István alakjában a magyarság megfelelt a nagy történelmi kérdésre, amelytől élete vagy halála füg-

gött, megfelelt egyszer s mindenkorra, és győzelmesen felelt meg. Szent Istvánban a magyarság kongeniálisnak bizonyul Európával. Tekintetét – ezt a Volga melletti pusztákon elmélyült sastekintetet, amely most a kereszténység ihletétől nyert lélekbe látó erőt – rávetette a nyugati kultúrára, és veséjéig látott annak. Rávetette a maga népére is, és annak is lelkébe látott. Megértette, hogy a magyarság nagy történelmi kérdése nem az, hogy megtanulja-e a magyar nép a körüllakó idegenek nyelvét, átveszi-e szokásaikat, állami szervezetüket, keresi-e barátságukat, hanem hogy megérti-e, megérzi-e, magáévá tudja-e tenni a nyugati kultúra lelkét. Szent István a maga zsenialitásával meglátta a nyugat nagysága mögött a lelket, azt a lelket, amely a keresztségből táplálkozik, megérezte azt az erőt, amely Krisztusból, az evangéliumból, az élő keresztény életből hullámzott a nyugat népeibe. Íme, Szent István kongenialitása!

De Szent István, és benne a magyarság nemcsak a látásban, az értésben és megérzésben mutatkozott zseniálisnak; megmutatta akaratának, építő erejének zsenialitását is. A nyugati nagyság titkát nemcsak felfedezte, hanem magáévá is tudta tenni. Nemcsak kitárta szívét a kereszténység erejének, hanem magába is fogadta, megemésztette, a maga lelkiségének szerves részéve tudta tenni, és egy új kultúra alapjait vetette meg, amely keresztény kultúra, éppen úgy, mint a német, vagy a francia, vagy az angol, és mégis magyar kultúra, éppen úgy, mint a honfoglalás előtti törzsek kultúrája volt. Szent István magyarsága itt valami újat alkotott. A magyar egyház, a maga bensőségesen keresztény és mégis magyar életével, pécsi székesegyházával, ránk maradt töredékességükben és impozáns himnuszaival az Árpádok csodálatos és páratlan szent-dinasztiájával, elsősorban Szent Lászlónak, ennek a minden ízében magyar szentnek alakjával, kiben a magyar kereszténység ideálja testesült meg. Szent Lászlótól Nagy Lajosig diadalmas térítő tevékenységével: valami újat állított bele a világ-

ba: a keresztény magyar középkor kultúráját. És ezzel megmutatta, hogy nemcsak kongenialitás, hanem teremtő erő is lakozik benne.

Íme, a nagy eligazítás, a nagy tanulság, amelyet Szent István ad a magyar századoknak. Az a drágalátos szent jobb kéz, amelyet ma egy nemzet áhítattal hordoz meg Buda utcáin, a maga áldott ujjával isteni ujjmutatást ír a magyar égre. És ez az ujjmutatás minden idők minden magyarjának szól. Nekünk is, szegény mai magyaroknak, akinél jobban talán soha senki rá nem szorult. Viharban, vérben, történelmi váltságok fordulóján élünk ma is, mint akkor, amikor a nomád magyarság zörgetett Európa kapuján. Történelmi válság rázza, lázasítja a világ-kultúrát is. Aggódó bölcsek a Nyugat alkonyáról beszélnek. A fehér faj hanyatlását, az európai kultúra pusztulását hirdetik. Ne keressük ma, van-e igazság jóslataikban. Aki (mint mi) az angol világ nagyszerű benyomásait hordozza lelkében, nem egykönnyen fog hajlani pesszimizmusukra. De akár alkonyáról, akár csak megrázkódtatásáról kell szólnunk a Nyugatnak: bennünket, magyarokat, elsősorban nem a világ válsága, hanem a mi saját szűkebb, de végzetesebb és gyötrőbb válságunk érdekel. Ha válságban van a világ, ennek a válságnak megoldásához nekünk is kell, hogy szavunk legyen egyszer. De ez a mi szavunk csak akkor lehet termékeny és alkotó erő, ha már előbb megoldottuk a mi saját, életre-halálra szóló magyar válságunkat.

Sík Sándor: Szent István tanítása (1929)

K: Gróh Gáspár
Domokos Mátyás: Írósors Németh
László című könyvét ismerteti
X 809

ÍRÓSORS-KÉRDÉSEK

Nap Kiadó
Budapest 200.

Domokos Mátyás Németh László-könyve

Az elmúlt évtized drámai változásai között az irodalom s az irodalmi élet furcsa átváltozásának lehettünk tanúi. Amilyen gyorsan omlott össze a cenzúra négy évtizedes, mindent meghatározó rendszere, olyan gyorsan veszítette el tétjét az irodalom, s vált katartikus művészetből iparművészetté, amely nem egzisztenciális kérdésekkel foglalkozik, hanem ornamentikává fokozza le magát. De ennek az évtizednek is vannak maradandó vívmányai, bár jelentőségüket nem ez az időszak adja, hanem a korábbi évtizedek. Ez jellemzi Domokos Mátyás egymást követő köteteit is. Sorra jelennek meg az egykor, a cenzúra árnyékában meg nem írt (vagy eldugott helyen megjelent, a megérdemelt publicitást meg nem kapott) tanulmányai, esszéi, s így, egymás közelében, egymást erősítve nyerik el teljes jelentésüket.

Illyés Gyuláról közreadott írásai után új könyvével ismét sokat törleszt adósságaiból Domokos Mátyás, a kor másik világító szellemének szentel kötetet. A Németh László-képlet merőben különbözik az Illyés-mű kifejezte paradigmától. Az Illyés-mű lezárt és végleges gesztusaival szemben Németh Lászlóéban mindig van valami önmarcangoló, véletlen, nyitott, sérülékeny, kiszolgáltatott vitathatóság, amely értelmezést kíván, amely eleve támadási felületet kínál.

És valóban: Németh Lászlónál több támadást aligha kapott író a magyar irodalom történetében. Nem egyszer és nem egy irányból vívta ki ellenfelei agresszióját, ahogyan ez oly sok esetben megtörténik a (magyar) irodalom történetében, hanem jóformán mindig és minden irányból megtalálták ellenfelei. Van ebben valami rejtélyes: hiszen Németh a maga szellemi személyiségében első pillantásra mindig a megértés, a nyitottság s mindehhez valami sajátos gátlásosság attitűdjéből közelített vitapartnereihez. Eközben mindig törekedett arra, hogy ne ragadják el indulatai, s talán éppen ez a szelídség volt igazán provokatív. Mert eközben, látszólag éterikusan, szellemi ködlovagként, a lehető legfájóbb pontokon találta el önmagukban talán sebet ütni sem képes nyilaival azokat, akiket vitái közben sohasem akart megbántani. És éppen ezzel példátlan indulatokat tudott kiváltani. Gondoljunk

arra, hogy az oly visszafogott és mértéktartó Babits 1919 ősze után egyetlen alkalommal vesztette el irodalmi vita keretében önuralmát: mikor Németh Lászlóval polemizálva „őrült kertész"-nek nevezte.

Domokos Mátyás alighanem a jelenség lényegére utal, amikor a támadások sajátos kiváltó okai között a megtámadott különös lelki szükségletét is megnevezi. „Olyan üldöztetési mániás volt, akit történetesen csakugyan üldöztek" – idézi Illyést Domokos, másutt így fogalmaz: „Németh László alkatának szüksége volt a sérelemre: a sérelem volt írói ihletének radioaktív fűtőanyaga, amit aztán könnyűszerrel be is szerezhetett az őt ért kritikákból és irodalompolitikai megnyilatkozásokból". Vagyis a Némethet ért támadások mögött valahol mindig ott volt, legalábbis hátterükből sohasem hagyható ki Németh személyiségének erre ösztönző, hol rejtett, hol nyílt szerepe. A hajszához azonban nemcsak üldözött, hanem üldözők is kellenek. A Németh elleni hajszákat mi sem jellemzi jobban, hogy azokhoz sem a műnek, sem alkotójuknak valójában nem sok köze volt. Az irodalompolitika koncepciós pereihez éppen úgy nem kellett semmit sem elkövetnie a vádlottnak, mint a valóságos koncepciós perek áldozatainak. A perhez elegendő volt, hogy a hatalom „példát akart statuálni", a perhez médium kellett, és sem az ügyészek, sem a bírák nem a valóságra (igazságról ne is beszéljünk) voltak kíváncsiak. Számukra Németh László szinte kapóra jött: évtizedeken át tálcán kínálta magát ellenségeinek, naivitása és nagysága minden támadás ideális célpontjává tette.

Domokos könyvében annak a korszaknak emlékképei és az azokkal összefüggő elemzések, tanulmányok követik egymást, amelyben maga is szellemi kortársa volt Németh Lászlónak. (Ilyenformán nemcsak az Illyés-kötetnek, hanem a szerkesztői emlékeit, a kultúrpolitikusok körében szerzett tapasztalatait összegző, s tanulmányírói, kritikusi elemzéseivel egybegyúró cenzúratörténeti összefoglalás, a *Leletmentés* folytatása is.)

Az a Németh László jelenik meg tehát e kötetben, akit máig kevésbé ismer, kevésbé méltányol az irodalomtörténet: aki 1945 után egy megváltozott világban, megváltozott körülmények között egy másik életművet kezd és valósít meg, mint amilyennel korábban kísérletezett. Németh pontosan tudta, hogy az a szellemi játszma, amibe a húszas években kezdett, amikor a magyar szellemi erők

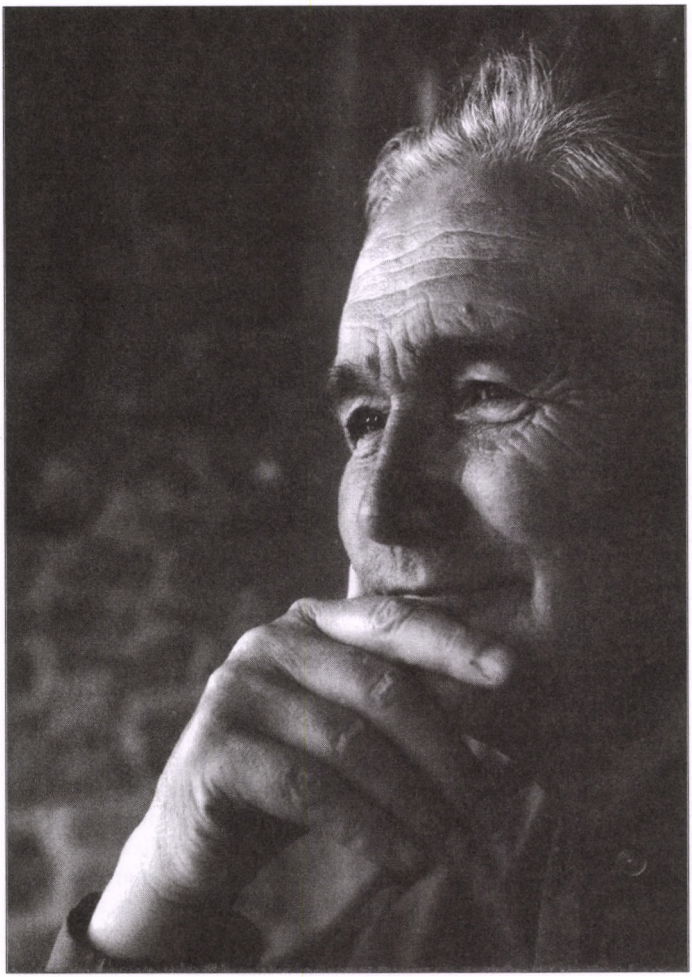

NÉMETH LÁSZLÓ, 1969

organizátorává kívánt válni – elveszett. Összeomlottak, megsemmisültek azok a remények, amikre és amiket épített, s egy merőben más világ körülményei között kellett megmentenie azokat a gondolatokat, amik az új körülmények között is képviselhetők egykori ideáljai közül. Különösen furcsa arra gondolnunk, hogy ezek a körülmények sok szempontból jobban megfeleltek alkatának, mint annak a polgári jólétnek, személyi és szellemi biztonságnak a feltételei, amelyek közt az életmű első fele kibontakozott. Ez ama dicstelen korszak, amelyben két olyan, korszakos jelentőségű alkotó, mint Szabó Lőrinc és Németh László nem szellemi gondjaikról, irodalomról, világirodalomról vált levelet (Szabó Lőrinc hagyatékában maradt nyoma), hanem a hársfavirágfőzetből és cukorból előállítható műméz receptjét cserélik ki. E jelképes erejű levélváltásban azonban nemcsak a szegénység, a háború utáni nyomort mércévé emelő gyakorlat, az egyenlősdi, az alsó szinten nivelláló szocialista társadalompolitika, nemcsak az írói kirekesztettség fejeződik ki. Nem az életviszonyok materiális vonásai miatt fontos, hanem egy történelmi szituáció drámáját fejezi ki, a maga esetleges módján *sorskérdések* metaforája maga is: hogy nem volt mód arra, hogy mindenki azt csinálja, amihez a legjobban ért. Domokos könyvének hőse nemcsak az író, hanem az a közeg, az a kor, amelyben maga Domokos Németh szellemi atmoszférájában vagy annak közelében élt, amelyet Németh sorsa szimbolikusan is jellemzett. Ebbe nemcsak a kiszorítottság, a hatalom napi packázása, a *minőség* peremhelyzete volt jelképes erejű, hanem az e megpróbáltatásokra adott válasz is. Az, ahogyan a műveit negligáló hatalmi korlátoltság által hallgatással vádolt Németh László – a Domokos által készített leltár szerint – afféle mindenesként, emberfeletti erőfeszítéssel több életműnek megfelelő oeuvre-t hagyott hátra. S ebben, paradox módon, éppen a nyomorúság segítette: a társadalmi-szellemi létezés peremére sodródás, a vásárhelyi tanárkodás, a sajkodi „emigráció".

Domokos számára Németh László többszörösen is fontos. Egyfelől az írói teljesítmény okán, (amelybe a személyiség sugárzása, erkölcsi imperatívusza éppen úgy beletartozik, mint a mű), másfelől a – mondjuk finoman – a Németh recepció, ami nem az olvasói és kritikai befogadást jelenti elsősorban, hanem azt a gyakorlattá majd megszokássá meszesedett, penetráns kultúrpolitikai merényletsorozatot, melyben természetessé vált az életmű földarabolása,

az író ellen folytatott kádárista kétfrontos harc. „1956 után s persze főként a Kádár-korszak 'puha diktatúrája' idején Németh László számára is 'finomult a kín', bár az MSZMP kulturális politikája e tekintetben folytonosságot mutat az elődpárt politikájával, és változatlanul ambivalens módon kezelte a művészeket; a suhogtatott fenyegetések és a cinkos kacsintások két véglete közt. Ebből a szempontból emblematikus lehet, hogy miközben Németh Lászlót Kossuth-díjjal tüntetik ki, alattomban már készül a népi írókat elítélő párthatározat is, amely természetesen kiemelt módon foglalkozik Németh László nézeteinek s egész munkásságának politikai leleplezésével." Hozzátehetjük, hogy ebben meghatározó szerepe van Király Istvánnak, aki már 1946-ban is jelentős részt vállal a Németh elleni, korai hajszából – hogy aztán négy évtizeddel később a majdani Németh László Társaság elnöke legyen...

Ilyenformán Domokos könyve is egyidejűleg kínál egy töredezett, de az egész mű ismeretének jegyében fogant Németh László-portrét, és (ugyancsak) töredezett krónikát, feljegyzéseket a negyvenes évek végétől a rendszerváltásig érő, kisebb belső határokat ugyan mutató, de szellemi lényegét tekintve mégis egyetlen egészet jelentő korszak kontinuus kulturális politikájáról. (Amit persze helyesebb lenne nem így, hanem a kultúrára vonatkozó, arra alkalmazott politikának nevezni.)

A kötet lényegében három, jól elkülöníthető, mégis mélyen összefüggő fázisát jeleníti meg Domokos Mátyás Németh László-élményének. Az első szinten mű és a mű értelmezése (a *Bűn*, a Galilei-probléma, az *Irgalom* elemzése) bukkan elő. Ezt egészíti ki és ellenpontozza az íróról készült néhány vázlatos, de nagy intenzitású személyes portré, melyben az önbecsülését a megírandó műért föláldozó Németh László, az *író-Galilei* jelenik meg, aki olykor az öngyilkosság gondolatával vívódik, máskor a „sajkodi Certosa" menedékében mint „a Móricz utáni korszak legnagyobb regényírója" formálja-menti meg az élete összefoglalását jelentő gondolatokat.

Az ember és műve (szerepe), az azt prédaként kezelő világról alkotott kép mint tézis és antitézis mozgatják a teljes Németh-örökség megjelenítéséért-megjelentetéséért folytatott akciókban részt vevő olvasó-interpretátor-szerkesztő Domokost abban a szintézisben, amit ezek a harcok, a cselekvés-megvalósítás jelent. Amelynek során Németh szellemi hagyatékának képviseletében, szellemi örökségének őrzésével, megjelenítésével maga is azoknak

a harcoknak örököse-továbbvivője és vívója lesz, amelyek az író életútját más formában, más körülmények között meghatározták. Mert egyetlen tőről fakad, ahogyan a *Sorskérdések* közreadásáért és – már Németh László nélkül, de mégis nagyon az ő intencióinak jegyében – a Hitel kiadásáért száll harcba. Jól tudja, hogy esélytelenül – de mégis abban a tudatban, hogy a hatalom színvallásra késztetése, a cenzúra tényének tevőleges bizonyítása majdnem olyan jelentőségű szellemi tett, mint a cenzúra falainak áttörése. S ugyancsak felismerhetők Németh László gondolatfűzésének nyomai, amikor már napjainkban az irodalmi élet szétesettsége miatt emel szót (Gens una sumus).

A végeredmény pedig? Nemcsak egy Németh Lászlóról szóló kötet, noha minden pontja az íróra vonatkoztatható. Merthogy alkotásaiban Németh László maga is maradéktalanul megvalósította az irodalmi mű autonómiáját célul kitűző teoretikusok álmait (mennyit támadták emiatt az osztályharc perzekutor esztétái!), de eközben műveit mindig nagyobb összefüggésbe is beillesztette: a személyiség és a nemzet üdvösségügyének erővonal-rendszerébe. Ettől vált kezén (ahogyan mások művei kapcsán ő maga is leírta) a lélektani regény társadalmi, majd történelmi regénnyé, ezért lehet esszéit-tanulmányait nemcsak tárgyuk összefüggéseiben, hanem a maga üdvösségét kereső személyiség lelki történéseinek tükreként is értelmezni.

A mű és a személyiség példája ezért világíthatja át ma is eleven erővel egy kor bűneinek rendszerét, azt a cinikusan ostoba és ostobán cinikus közeget, ahol hazugság hazugságot igazolt, s ahol a hamisításokból, csúsztatásokból, rágalmakból, valótlanságokból lassanként egy olyan zárt rendszer jött létre, melynek koherenciazavarait a közvetlen hatalmi beavatkozás, olykor valóságos rendőri eszközök igénybevételével, fedte el. És nemcsak a *ferdület* évei (1947-48) körül, hanem már korábban, és jóval később is. Kevésbé nyilvánvaló, de ugyanilyen céltudatossággal működve a nyolcvanas évek végéig. Hogy aztán a kilencvenesekben éppen az bizonyítsa a Németh László által megjelenített kérdések aktualitását, hogy azok megdöbbentő hirtelenséggel kerültek le a napirendről…

(Domokos Mátyás: Írósors, Németh Lászlóról. Nap Kiadó, Budapest, 2000)

GRÓH GÁSPÁR

H: Sturm László
X 809

A VESZTESÉG HARMÓNIÁJA

Bár a beavatottak tudták, hogy Esterházy Péter egy terjedelmes regényen dolgozik, az érdeklődő közönség csak azt érzékelhette, hogy a kilencvenes években a publicisztikai írások uralják az életművet, az utóbbi több mint fél évtizedben kizárólagosan. A publicisztika túlsúlya azt az érzést kelthette a pálya alakulását figyelő olvasókban – tehát nem kevesekben –, hogy a szépíró elbizonytalanodott, a 80-as évek lendülete kifulladt.

Az életmű eddigi legnagyobb lélegzetű regénye hatályon kívül helyez minden hasonló megfontolást és aggodalmat: újabb „főmű" keletkezett. És ehhez írói megújulásra sem volt szükség, a *Harmonia Caelestis* mind témájában, stílusában, szemléletében, szerkezetében, kedélyében és elbeszélésmódjában illeszkedik a korábbi művekhez. *A szív segédigéi* anyaregényére válaszoló „aparegény"; kisműfajokra épít, amelyek kapcsolódásának kombinatorikáját az író a mű két nagy részre osztásával fokozza (hasonlóan a *Termelési regény*hez és *A szív segédigéi*hez); a tragikumot végső soron itt is mindig érvényteleníti a játékos könnyedség, a stílusok és a nézőpontok váltogatása, és ezúttal is meghatározó marad az egész életművön végighúzódó családi tematika. Megszoktuk azt is, hogy az idézetek és utalások sokasága a jelentések telítettségét és árnyaltságát a különböző szövegek súrlódásából adódó feszültségekkel növeli (maga a cím is – „mennyei harmónia" – saját ősétől vett idézet), és hogy a regényterv alapját egy nagy hagyományú műfaj parodisztikus újraírása jelenti. A felhasznált alapműfaj a családregény, de ez számos egyébbel egészül ki, a második részben (Egy Esterházy család vallomásai) például a vallomással és a visszaemlékezéssel. Mindebből adódik, hogy a *Harmonia Caelestis* nem csak folytatja az eddigi munkásságot, hanem összegzi is azt.

Végig az egyes szám első személyű elbeszélő apja áll a mű középpontjában. Már a címet is felfoghatjuk úgy, összevetve az anyaregény a szívet, az érzelmeket kiemelő címével, hogy a hagyományos anyai és apai szerep közül közvetve az utóbbira utal. Eszerint az anyai „szív" feltétlenségével szemben az apa a szellem, az elvárások teljesítéséért jutalmazó világ képviselője – és mi más lehetne a végső elvárás, mint a „mennyei harmónia", a kozmikus otthonosság megteremtése. Így viszont az apa világával való

Esterházy Péter Harmonia Caelestis című könyvét ismerek

szembesülés tulajdonképpen átvezet a világgal való szembesüléshez: ez indokolja a regénybeli „édesapám" kettősségét. Míg a második részben ez egy, az elbeszélő számára önéletrajzinak tekinthető apafigura, addig az első részben (Számozott mondatok az Esterházy család életéből) a valódi apától az Esterházy család ősein át az újsághírszerű történetek szereplőiig mindenki „édesapámmá" válhat. Majdnem mint a köznyelvi bizalmaskodásban. Ezzel az egyszerűségében hatásos eszközzel éri el az író, hogy átérezzük a családi hagyomány elválaszthatatlanságát a családon kívülitől, de részben még a család meghatározhatatlanságát is.

Kiderül (amit persze egyébként tudtunk), hogy a személyiség vállalása az emberi teljesség vállalását jelenti, legalábbis a nemzeti kultúra keretéig érő teljességét, az egész hagyomány vállalását. Mivel ez a hagyomány leginkább ellentétekben fogalmazódott meg (kuruc-labanc, fontos-jelentéktelen), ez a program az ellentétek vállalását jelenti. Vállalását és nem föloldását. Leginkább ebből következik az Esterházy-próza már sokak által megfigyelt és itt is jellemző szétforgácsoltsága, hogy a kisformák egymás mellé helyezésével alkotja meg a nagyformákat. Esterházy gyakran használja fel többek között az anekdota, a mese, az életkép, a töredék, a látomás, a bölcs mondás, a sajtóhír, a legenda sémáit. Ezek gyakran keverednek egymással, illetve párosulnak szokatlan stílushatásokkal. Az ilyen kisebb egységek (az első könyv 371, a második 201 számozott részre oszlik) ritkán függenek össze egyértelműen. Legfeljebb egy-egy motívum köti őket egymáshoz. A második részben a családregény nemzedéki egymásutánjának a fölidézése hoz létre egységesebb szerkezetet, de az időrendnél itt is fontosabbnak bizonyul az egyes témák felidéző ereje. A felidézett jelenségek pedig sokszor ellentétes értékrendszert sugallnak, a világ gazdagsága a rend, vagy legalábbis az áttekinthetőség rovására érvényesül.

Mégse mondhatjuk, hogy a kisformák megeszik a nagyot. A nagyepikai művektől – valljuk be – elvárt egységes világkép, ha meg is kérdőjeleződik, de nem semmisül meg. Sokat írnak mostanában a posztmodernnel kapcsolatban a „nagy elbeszélések" leépítéséről, és valóban, Esterházynál is joggal beszélhetünk erről, de nem itt kell megállni. Hiszen le lehet-e építeni valamit úgy, hogy nem bízunk az újrafelépítésében? Vajon a „nagy elbeszélések" eleve kötöttséget jelentenek, amelyektől a szabadság, a tisztánlá-

tás érdekében meg kell szabadulni? Úgy érzem, ez a felfogás a dogmává, személytelenné vált eszmék sajátosságait általánosítja, nem számol az élő eszmék energiájával, ahogy a negatív mellett nem veszi tekintetbe a pozitív szabadság fogalmát (tehát nem csak valamitől lehetünk szabadok, hanem valamit megtenni, beteljesíteni is). Abból a megfelelően át nem gondolt tételből indul ki, hogy ha egy szemléletmódnak legalább részben feltárhatóak az előfeltevései, akkor az nem tarthat igényt az igazságra. Esterházy azonban életszerűbb viszonyt alakít ki ezzel a kérdéssel. Ez leginkább a műben jelenlévő istenviszony kettősségén keresztül figyelhető meg. Egyes részekben ironikus, elsősorban az egyházzal, de olykor Istennel kapcsolatban is a világ ésszerűtlenségeit, a hit gyengeségeit hánytorgatva fel. Tehát valóban beszélhetünk a vallás „nagy elbeszélésének" lebontásáról, de a regényben van egy legalább ilyen jelentős ellenkező irányú mozgás is: a vallásosság mint megoldás, mint a földi öröm és a mennyei üdv összekapcsolója.

Az igazán át nem élt hitre számos példát találunk, és ezeket tényleg „dekonstruálja", de nem önti ki a fürdővízzel együtt a gyereket is. Az igaz hitnek, a jelenségek áttekinthetetlensége mögötti esetleg érthetetlen, de nem megtapasztalhatatlan rend Istenének a lehetőségét nem tagadja. Mi a különbség az elutasított és a remélt hit között? A legfontosabb a személyesség gyengesége, illetve fölerősödése. Mivel Esterházynál a személyiség ereje elsősorban az öröm képességében nyilvánul meg, az igazi hit próbája a vallás és az öröm összekapcsolhatósága, nem is annyira gondolatilag, mint életmódban: „a Szentírást azonban szorgalmasan forgatta. Alkatának megfelelően: kimazsolázta. A szomorúság okait lajstromozta – minthogy az örömmel ellentétben, amely az üdvösséghez és Isten jelenlétéhez kapcsolódik, a szomorúság az Istentől elválasztó bűn keserű gyimelcse. (...) Elvileg világos a helyzet: az ember mérhetetlen szenvedése mögött látni a bűnt, mint annak igazi okát. Az Írás a Megváltóban rámutat az orvosságra: ha a szomorúság a bűnből ered, akkor az öröm az üdvösség gyermeke. Édesapám ezt azért ilyen tisztán nem látta át, inkább az a földies, sztoikus jellegű nézet volt az övé, amelyik igyekszik elkerülni a szomorúságot, tudva, hogy az Úrnak félelme üdíti a szívet, ujjongó örömöt ad: hosszú életet. Ezt: hogy az élet, az élet hosszúsága önmagában is öröm: ezt tudta az én édesapám. " Az elbeszélő itt nem a maga nevében beszél ugyan, tehát az elhangzotta-

kat semmiképp sem erőlteti az olvasóra, hanem hagyja, hogy az is „alkatának megfelelően" válasszon a regény értékrendszerének gazdag étlapjáról.

Ám a szabad választás biztosítása is illeszkedik a regény alapvető sugallatához: a helyes élet az egyéni alkatnak megfelelő hit (szemlélet, gondolatrendszer, beállítottság...) megtalálását és az ennek megfelelő életmód megvalósítását jelenti. Aztán persze az így megoldott kérdés számtalan újat vet föl: bármiben lehet hinni, vagy csak az isteniben?; a helyes magatartás lehetősége az üdv létezését is jelenti?; mi van akkor, ha a külvilág lehetetlenné teszi a kívánatos életvitelt?; stb., stb. A második rész családi arcképcsarnoka nagyrészt az így elért tartásnak a módozatait, lehetőségeit járja körül, méghozzá elsősorban a kiszolgáltatottság, a veszélyeztetettség helyzeteiben (Tanácsköztársaság, '45 és '56 utáni meghurcoltatások, elszegényedés). Az arisztokratizmus így eloldódik a sznobizmustól és a nosztalgiázástól, jellemkérdéssé válik. A személyes változatokon túl azonban kirajzolódik az egykori életmódnak egy általánosítható képe is, amely nem zárja ki a visszavágyódást. A második részt vezérmotívumként megszervező legfontosabb tulajdonságok: az igényesség, a nagyvonalúság, a műveltség, a bátorság, a tartás és a jelentéktelen dolgokra is figyelmes életöröm.

Az értékek – és a hozzájuk kapcsolódó értékhiányok – középpontba állítása gyakran példázatszerűvé teszi az egyes történeteket. A szereplők erős önazonosságuk megőrzése mellett mitikus nagyságúra növekednek, a cselekmény és az elbeszélő szempontjából mint egy-egy funkció megtestesítői válnak érdekessé. Ezáltal igen hatásosan képesek egyesíteni a nagy fokú személyességet az éppoly meghatározó személytelenséggel, az ábrázolást a szövegközpontúsággal. A személyek funkcióvá válása azt sugallja, hogy a világ egy erőtér, ahol egy életmód és az azt kifejező nyelvhasználat (vagy fordítva) rendje határozza meg a lehetséges szerepeket, az egyéniség helyét. De még akár a fizikai és erkölcsi törvények is közösek lehetnek, elmosva élő és élettelen, emberi és nem emberi határait: „Édesapám szerint az entrópia növekedése az emberiség bűnösségével hozható kapcsolatba; az Abendland hanyatlása vagy a rendszeres börzekrachok szükségszerű következményei a termodinamika második törvényének. És ha egy boldog család boldogtalanná lesz, nő az entrópiája. Lásd az Anna Karenina kezdőmondatát!" A szerepek azonossága miatt a szereplők sokszor

fölcserélhetővé válnak (például az első rész „édesapám"-jai; a második rész '19-es leninfiúi és az ávósok), másrészt a szerepek váltogatása miatt váratlan metamorfózisok következhetnek be.

Esterházy személyiségfelfogását az teszi igazán elmélyültté, hogy a jellem szabadságának és a szerep meghatározottságának következményeit egyaránt figyelembe veszi. A lehetséges sorsvariációk változatossága kihívja a megismerő szkepticizmusát is, de ezt legalábbis ellensúlyozza a szemlélődő ámulata, derűje. Innen a jelenségek és a viszonyulások hihetetlen, nehezen (vagy sehogy sem) rendszerezhető sokszínűsége. Mindennek fényében a futball is szimbolikus jelentőségűnek fogható fel: kifejezi a játéktér korlátozottságát, ugyanakkor a játék végtelenségét, és hogy talán a kettő feltételezi egymást. Egy adott játékosnak négy-ötféle poszt áll a rendelkezésére, de ha valamelyik foglalt, akkor annyi sem, és ezek egyike révén kell kibontakoztatnia képességeit – ha vannak, és ha a neki megfelelő poszt épp nem foglalt.

Az élettörténet-részletekben, gesztusokban, nézőpontokban, nyelvhasználati módokban megnyilvánuló szereplehetőségek külsőségeikben gyakran korhoz kötöttnek mutatkoznak (mint az arisztokrata életmód), lényegük szerint azonban archetipikusak. Az archetípus jelenléte különösen jól érzékelhető a bibliai és az irodalmi részletek felidézésekor, hiszen az idézés mintegy kanonizálja a megidézett művet. A bibliai idézetek gyakorisága mellett az elbeszélő nem tradicionalista (tehát nem csak az őshagyományban bízó) szemléletét jelzi, hogy fölhasználja Mózes, Noé, Jézus történetei mellett többek között az Édes Anna vagy Jerofejev Moszkva-Petuskijának szövegét is.

A regény hangnemét meghatározó derű, könnyedség, magabiztosság létrehozásában mindenképp nagy szerepe van annak, hogy az író a történelmet a családtörténet távlatában szemléli, a nagyvilágot képes „kisvilágnak" láttatni. Az irónia és a nézőpontok sűrű átrendezése megóvja a leegyszerűsítéstől, a hamisítástól. A családi optika arra szolgál, hogy megőrződjék a személyességnek, az élményszerűségnek az a foka, amely ellenpontozza az eszmék, a megfogalmazások, a tapasztalatok tárgyilagosságát, idegenségét. Az embert, a gyarló és igyekvő embert teszi meg a dolgot mértékéül. A belső megérzés, a személyiség építésének elsődlegessége az egész életmű egyik kulcsa, már a *Fancsikó és Pintá*ban szót kap mint a fontos és a lényegtelen, a „valóságos" és

a valótlan megkülönböztetésének letéteményese: „Olyan valakivel állok szemben (...), aki előtt érdemes, hogy legyek, hogy én legyek, hogy én én legyek, már amennyire telik tőlem, és függetlenül attól, jól járok-e evvel, avagy sem. Azt láttam meg, hogy ez valóságos jelenet, olyan, amelyre emlékezni lehet."

Így tudja összeegyeztetni az arisztokratizmust a plebejussággal, amikor az utóbbi marad meg az értékek menedékének: „Csak a kocsmákban a legfőbb érték az ember." Az ember középpontba helyezése, a társadalmi állás sokadrangú fontossága miatt Esterházy műveire is jellemző a Krúdy-regények Ady megállapította „nagy társadalomtalansága". Ezért nem éli meg katasztrófaként a család a '45 utáni rang- és vagyonvesztést, nem érzi lealacsonyítónak az „alantasabb" munkákat – válik többé a mű nosztalgikus múlidézésnél.

A regénybe sok elvont, filozófiai észrevétel, jellemrajz épül be, de ezek nem terhelik túl az olvasót, mert az nem kénytelen a maguk általánosságában szembesülni velük. Az elbeszélő az ilyen megállapításokat majdnem mindig adott helyzethez, adott beszélőhöz köti, szokása szerint személyessé teszi. (Amikor nem, mint az első rész 143. pontjában, ott a nyelvi játékok túlzásba vitele ellenére is nehézkesnek érzem.) A személyesség egyrészt leszűkíti a gondolat érvényességi körét, másrészt rögtön értelmezési keretet ad, és élményszerűségével elűzi a hivatásos filozófia unalmát. A helyzet és a beszélő érzékeltetéséhez Esterházynak nem kell a regényt fölösleges leírásokkal, jellemzésekkel, történetekkel terhelnie, sokszor csak a beszédmód jellemző erejét használja ki. A stílushatás árnyalásában természetesen nagy szerepet kapnak olyan korábban említett tényezők is, mint az idézetek vagy a kisformák, például az anekdoták hangulatisága.

(Esterházy Péter: Harmonia Caelestis. Magvető, Budapest, 2000)

Sturm László

HARMÓNIA, DISZHARMÓNIA

A karajt csonttal adták. Ünnepi alkalmakkor vásárolván belőle, megkértük a hentest, csontozza ki. Éles késével metszette körül a rózsaszín húst, s menten kiderült, hogy nem több az har-

mincöt, negyven dekánál. A kilónyi darab zömét csak ízesítőként használhattuk levesünkhöz, holott az elérhető áru legjobbika volt ez. Ínséges időket élünk ma is. Bár sokan írnak, és a szövetségek száma egyre gyarapszik, a testnél éhesebb lélek hasonlóan gyönge kínálattal kell beérje. Sok a csont, kevés a hús – az is karajáron. Esztendők múlnak el anélkül, hogy említésre méltó könyv jelenne meg, s hosszan szopogatjuk a lerágott cubákokat. Egy-egy új regény szenzációszámba megy, s akárhányszor csalódunk, mindannyiszor friss reménnyel esünk a koncnak. E csodaváró nyomorúságba robbant be a hír: elkészült létünk összegzése. A haragos kritikus ünnepi vezércikkben kért bocsánatot a szerzőtől, s megindult a vásárlók serege, hogy pénztárcáját nem kímélve áldozzon sóvár vágya oltárán. Biztató már a kötet adjusztálása is, komoly, vastag kiadvány, amivel ritkán találkozhatunk e műnemben. Borítója kemény, tükre formás, szedése, nyomása – a Kner Nyomdának hála – tisztes, és – lássunk csodát – sötétkék jelzőszalag díszíti. Kétségünk maradékát is feledjük, ha másért nem is, ezért megvételre érdemesítjük

Otthon püspöklila társa mellé tesszük, és mérlegelünk. Annak két szalagja is van: egy fehér és egy szürke, súlyra viszont csak a fele (pedig nincs kivel vetélkedni most, Nádas Péter nem ígért új regényt az idén). Szerkezetük hasonló, két tömbből állnak. A *Termelési-regény* és jegyzetei külön-külön és összefüggően egyaránt olvashatóak, ennél viszont csak sorban, az előrevont jegyzetek böngészőjét ugyanis semmi nem igazítja el e szövegek hovatartozását illetően. Mihelyst a tulajdonképpeni regényhez ér, magának kell felfedeznie utalásait. A szokásrend (és korábbi szerkesztési eljárásának) felforgatásával előző művére, illetve teremtő eljárására: a benyomások, élmények és ismeretek kaotikus halmazának formába rendezésére emlékeztetne a szerző. Amennyire indokolt az előbbi, annyira fölösleges az utóbbi: közhely, mit említeni is fölösleges.

A *Harmonia Caelestis* első fele, a *Számozott mondatok az Esterházy család életéből* alcímet viseli, s 371 pontba szedett gyűjteménye a kollektív tudat fragmentumainak. Kulcsszava „édesapám", annak valamennyi lehetséges értelmezési tartományában és árnyalatával, ami olyan benyomást kelt, mintha hangoztatója a személyes azonosulást tekintené fontosnak. Egy vagyok veletek, semmi sem idegen tőlem, ami emberi. Számtalanszor és igencsak tömö-

ren megfogalmazták ezt már elődei (József Attila például: *„A világ vagyok – minden, ami volt, van: / a sok nemzetség, mely egymásra tör.) A honfoglalók győznek velem holtan) a meghódoltak kínja meggyötör."*), s azokhoz képest soknak tűnik a 342 oldalnyi bizonykodás. Kivált a szöveggenerálás posztmodern formái láttán támad ilyetén benyomásunk. Újsághírtől kezdve a történelmi traktán át az anekdotagyűjteményből szkennelt adomáig akad itt mindenféle írásmű. Nehéz volna megokolni, miért sorakoznak egymás mellé, s miként kapcsolódnak. Hiába próbálkozunk e szöveghalmaz formájának visszamenőleges indoklásával, úgy sem derül ki, miért előlegzi meg ezen motívumokat. Szájtátin toporgunk a szerző vizuális jelrendszere előtt is: vajon mire véljük a szövegzáró vastag pontokat? Annak okát sem látjuk, miért használ időről időre a betűknél nagyobb felkiáltó-, kérdő- és zárójelet. A szöveghalmaz létének indoklása pedig még az Esterházy-filológiában járatosabb úgynevezett értő olvasót is nehéz feladat elé állítja. Annyit valószínűsíthetünk csupán, hogy az édesanya emlékének szentelt kitűnő írás párjául szánhatta. Ám *A szív segédigé*inek tiszta zengése mellett disszonáns hangok is megütik fülünket, az egyértelmű érzések és viszonyok hiánya pedig eleve kétségessé teszi a mementót. Az édesapa fogalmi körének kiterjesztése a társadalomra, illetve a nemzetre, majd az egész emberiségre ugyan nemes idea, de hasznavehetetlen alkotói segédeszköz, ama káosz-élményre utal ugyanis, ami elől éppen regényéhez menekül az olvasó. Mondhatnánk persze, következetes realizmus ez, csakhogy mi szükség rá? Mintha saját (jelöletlen) mottóját igazolná: *„Kevés ember tud a közelmúlttal foglalkozni. Vagy a jelenlevő élet ragad magához nagy erővel, vagy pedig a múltba merülünk... ."*, képtelen megragadni és érzékeltetni az apai időt, mivel hiányzik az áttekintő magaslati pontja, akárcsak tekintetének ereje.

A második rész, az *Egy Esterházy család vallomásai* olvasmányos lapjai régtől ismerős, sokáig hasztalan sóvárgott élménnyel traktálnak. Ajánlatos emlékezetünkbe vésni és alaposan megfontolni azonban mottóját: *„E regényes életrajz szereplői költött alakok: csak e könyv oldalain van illetőségük és személyiségük, a valóságban nem élnek és nem is éltek soha."* Bakot lőnénk, ha e történetek nyomán próbálnánk rekonstruálni a család fraknói ágának históriáját! A ténybeli igazságok szerepe alig több, mint Rousseau *Vallomásai*nál. Hozott anyagból dolgozik a szerző ugyan, de fabulál, amit pre-

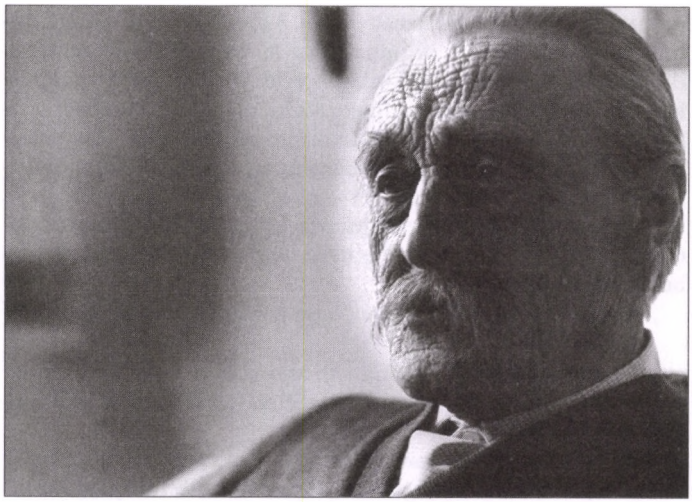

KÓS KÁROLY, 1969

cízen – és igencsak fölöslegesen – lapszusokkal jelez. „Mensch ärgere dich nicht" játékot játszat például az évtizedek óta megvakult nénikéjével, ki nemcsak elüti a másik bábuját, hanem lelkesen csatlakozik (1953. március 5-ét írunk éppen, amikor elterjedt Sztálin halálhíre) a pirosak irtásához is. Esterházy atmoszféráteremtő készségének hála az olvasó már nem lepődik meg a koravén gyermek párbeszédein, fel sem ötlik benne például, hogy megkérdezze: a hatéves majordomusz aláírására vajon mi szüksége lehetett a hatalomnak, és elbűvölten élvezi, mint keverednek az idősíkok és helyszínek az emlékezés – s nem a való logikája vagy logikátlansága szerint. Kortárs szerző tollából régen olvashattunk ilyen gördülékeny mesét. Örömmel vesszük tudomásul, végre egy fikció a történeti értekezések helyett, s legföljebb hangoltságán csodálkozunk. Nyomokban fedezhetjük föl csupán a tematikailag hasonló *Termelési-regény* üde báját: *„kint a pacal, bent a tea párolgott"* (432. l.), illetve: *„tudtuk, miattunk teszi, áldozatos, föláldozza magát, és ezt rendben lévőnek is tartottuk, egy anya csak áldozza föl magát, majd ha mi anyák leszünk, mi is föláldozzuk magunkat. Ha nem, nem. És a szárnya nem is rossz."* (434. l.). A szó megkeserült, s nem-

egyszer gyötrelmes a felidézett emlék. A csengő-bongó kacagás helyett minduntalan komor panasz hallik, amit ritkán fűszerez vidám anekdota. Hanyatlik a világ, s véle romlik a múltba tekintő kedélye. Az emlékképek feldolgozási módja is elüt a kedvelt régitől. Annak idején szellemes célzások formáját öltötte, s kibontatlan maradt – összefüggésrendszerében éppen ezért sokkalta egységesebbnek tűnt és hatásosabb volt –, most aprólékosan kidolgozott, ám szétcsúszó és a történet folyamán egyre kevésbé szerveződik egységes rendbe. Immár kivételnek számít a remekbe szabott párbeszédes jelenet:

„– Kegyelmes úr, Pestről izentek, hogy gróf urat likvidálnunk kell.

– Értem. És?

– Tessék szíves lenni visszahúzódni valahová.

– Hogy én bujkáljak? Bujkáljak a saját országomban, a saját otthonomban?!

– Igen. Nem. Természetesen erről nincsen szó. Hanem talán arra a kis időre, amíg a házkutatást megtartom... ha addig ott hátul a fásszínben... lehetne tovább olvasnia a gróf úrnak...

...

– Elnézést a kellemetlenkedésért, kegyelmes úr, immár elvonultunk.

– Kérem."

Iróniája ritkán csillan meg: *„Sterk még mindig hallgatott, az volt az érzésem, hogy komolyan vesz, és ezt becsültem benne, annál is inkább, mert ez nekem őt illetően csak fragmentálisan sikeredett."* Alig találkozunk az *„apánk lába egy sokhasznosíthatóságú apai láb volt"*-hoz hasonló szivárványos mondattal, a frappáns szintagma, mint: *„az a matt lefénylés!"* sem gyakori. Hajlamosabb summázatos kijelentésekre: *„... mindenki emlékezete az enyém is, az övé is, a testvéreimé is, a szomszédoké, és enyém az önkéntes rendőré, minden... Mondtam a magamét."*, lényeglátó politikai elemzőként fogalmaz: „(a vörösök) *ezt mindig is így látták, mindig a struktúrából kivetve, mert hiszen nem is ismerték a struktúrát"*. Olykor filozofikus regényértelmezést sűrít egyetlen mondatba: *„a dolgok vagy kicsinyek, vagy jelentősnek látszanak"*, máskor találó állapotleírással lep meg: *„Nem fiam, mi nem vagyunk szegények, mi csupán szegénységben élünk"*.

Szerkesztése elegáns, zenei pontosságú. Mese közben mintha egy hagyma héjával játszanék, egyre újabb és újabb rétegeket hánt le, s annyi magyarázó, értelmező, előzményeket bemutató kitérő végén a kiindulóponthoz kanyarodik vissza, honnét immár

bölcsebben, értőn lépünk tovább. Bravúrosan köti össze a nagyapa, az édesapa és saját korának világát. Életük vad hullámverése közepette is érzékeljük az események sodrát, amint a fényes előidőkből lassacskán mai életünk felé taszigál. A legenda műfaját idézi, viselt szerepükhöz növeszti elődeit, és nagy formátumú, jelentős személyiségként mutatja be valamennyiüket. E megértő módban fogalmazott, s a csúf vonások felett következetesen átsikló történetmondás hiányzik szépprózánk jelenlegi kínálatából, és hasonló örömet ébreszt ámuló olvasójában, mint ami 21 esztendeje töltötte el a *Termelési-regény* forgatásakor. Jólesik lapozgatni e kötetben, noha állításainak alig van közük a realitásokhoz. Szavai nyomán nem sejlik föl egy réteg portréja, mint ahogyan a parasztság képe bontakozott ki egykor a népi írók műveiből, s tárult föl a polgárságé Márainál, vagy a munkásságé Kassáknál. A hangsúlyozottan személyes szólás dacára csupán *Egy* (képzeletbeni) *Esterházy család vallomásai*nak füzére ez, s nem az Esterházy család valamelyik ágáé. Minél távolabbra merészkedünk a múltba, annál szembeötlőbb a tipizálás és a stilizálás szándéka, ami ritkán egyezik a valóságábrázolás követelményeivel. Mesélőnk az arisztokrácia nemzetbe ágyazottságát vélelmezi és érdemes voltát domborítja ki, diszkréten hallgat ugyanakkor az évszázadok során annyit kárhoztatott elkülönülésről és szerepbéli alkalmatlanságról, amiről pedig annyi jeles irodalmárunk panaszkodott. Esterházynál csak jó, vagy legalábbis megfelelő, korához illeszkedő ősalak bukkan fel, s a társadalom más rétegeinek szempontjai, érdekei mint alacsonyrendű, plebejus szempontok és értékek jelennek meg. Egy arisztokrata legföljebb akkor vádolható szégyenletes önösséggel, ha társaival kerül összetűzésbe. Pironkodunk is névtelen őseink miatt, kik alkották, fenntartották és éltették e nemzetet, de nem vitték ilyen sikerre. Lesunyjuk fejünket kuruckodásaink miatt, jóllehet a *Termelési-regény* olvasójaként még nem kellett zsibbadoznunk efféléért. Időközben változott, majdhogynem ellentétébe fordult az uralkodó történelemszemlélet.

E könyv második felében már a személyes emlékek dominálnak, noha zavaróan szétesőek. Meghasonlik a múltban oly tájékozott mesélő és a saját életében eligazodni képtelen, ellentmondásos fabulátor, aki a domináns nagyapa figuráját respektussal kezeli, édesapjához fűződő viszonyában azonban bizonytalan. Amennyiben neki állítana emléket csakugyan, hezitálása – minek

tekintse, hol jelölje ki helyét világában? – némileg meghökkentő. Folyvást sötétül a kép, mintha a szöveg maga lépne működésbe, és önhatalmúlag lendítené tovább fogalmazóját azon a ponton, ahová eredeti célja szerint eljutni kívánt. Ez nem a „regény, amint írja önmagát", hanem olyan vallomás, ami újabb meg újabb rétegeket szakít föl a vallomástevőben, s váratlan helyzetekbe taszítja. Ha feltolakvó emlékei vonják árnyékba, váltig tamáskodhatunk, miért nem hatottak a már elkészült fejezetekre (hiszen az egymást követő átírások során elegendő alkalom kínálkozik a hangsúlyok korrigálására), amennyiben pedig tudatos írói szándék nyomán feketül el a világ képe, azon tűnődhetünk, miért kell in statu nascendi ábrázolni az öneszmélést – másvalaki terhére.

Az apa romlásának aprólékos bemutatása révén érzékeltethető a maga teljességében az a pusztítás, ami társadalmunkat sújtotta ebben az évszázadban. Egy reményteljes ifjúból, a szemhatár urából előbb vagyontalan polgár, azután otthontalan földönfutó, belső száműzött válik, hogy utóbb véresre verjék és ártatlanul meghurcolják. Az elszenvedett sérelmek, illetve a kisiklatott élet feletti elkeseredés lelki tünetei jogfosztottságának szűntével mutatkoznak igazán. Semmibe vették, tehát ő is semmibe vesz másokat, s elegendő egy csepp alkohol, hogy látványosan demonstrálja viszolygását az uralkodó normákkal szemben. E haláltáncszerű zárójelenet azonban katartikus erejétől fosztja meg a regényt, holott igen nagy szüksége volna arra. Kozmás mellékízt hagy, s nem ösztökél kínos feszengésre amiatt, hogy a hallgató többség tagjaként felelősek lehetünk valami jó elsikkadásáért. Nyugtalanítóak a rájátszásai is, olyan motívumokat pendít meg, amilyenekről nagyon pontosan kellene szólania. Az elmúlt évek eseményei, s még inkább beszédes csöndjei után különösen érzékenyek vagyunk például a besúgás kérdésére. Ezzel dúsítania akkor volna érdemes a *Termelési-regény*ben olvasható históriai sűrítményt, ha valamennyi részletére kitérhetne, s nem hagyná – feltehetően dacból, szándékkal is – minduntalan ködbe veszni. Csakhogy nem beszélhet róla, miként elemi ismeretek híján a társadalom zöme sem. Félreértésekre adhatnak okot a homályos utalások, mint környékezik meg például hétesztendősen (sic!), s mint próbálják felhasználni kamaszként, majd hogyan kokettálnak vele katonaideje alatt.

A nemzedékek sorsa összeszövődik, ám talán alkalmasabb helyet is találhatott volna a szerző arra, hogy elmesse történetének

fonalát. Gondosabban válogathatott volna, mit sodor hozzá, s fölös gyanánt mit ejt el. Noha esztendők óta alighanem ez az első regény, ami a szépirodalom régen tapasztalt örömében részeltet, némileg kedveszegetten, sőt, csalódottan teszem le. Felindító ereje nem vetekszik a *Termelési-regény*ével, vagy akár a *Bevezetés a szépirodalomba* darabjaiéval. Hiányzik belőle a megfontoltság, az átértség és az ítélkezés biztonsága, vagyis a hit, az elszánás vagy akár a nekikeseredettség, minek híján nagy művészet nem lehet. Kitűnő munka így is, messze az átlag felett szárnyal. Földi próbálkozás, mennyei tökély nélkül. Bárki másnál megnyalnám a tíz ujjamat utána, Esterházynál csak bosszankodom: sok a csont és kevés a hús.

(Esterházy Péter: Harmonia Caelestis. Magvető, Budapest, 2000)

SNEÉ PÉTER

HAZAVÁLASZTÁS, HAZATÉRÉS

Nem tetszik a könyv címe.

„– Te milyen okos vagy, bár lány vagy"

– Gyurikám, ez olyan, mintha azt mondanád, milyen jól tudsz biciklizni, bár majom vagy." Ez a rövid gyerekkori párbeszéd a cím forrása. Egy lehetséges lekezelő elismerés vállalása. A *filozófus noha nő* különlegességének vállalása. Ez címként iróniával telítődik, hiszen önmagára mondja, így a *„Biciklizö majom"* az eredeti jelentést megsemmisítő, játékos önmeghatározássá válik. Elfogadja a világot, ahol csodálkozva ismerik el egy nő filozófiai tehetségét, nem ront rá harcosan, feministán, nem akarja megsemmisíteni vagy megváltani. Mosolyogva vállalja a megkülönböztetést, úgy számolja föl. Egy nő, aki filozófussá vált, pont, mint egy férfi, nem vált filozófiájának tárgyává saját nemisége, és mégsem úgy, mert közben nő maradt, volt saját női, asszonyi élete, amit most elmesélt, a filozófiai történetével együtt, melyek együttléte mégsem vált egymásra vonatkoztatottá, legalábbis közvetlenül nem, de valójában mégis.

Nincs férfi, aki Heller Ágnest filozófusnővé merné degradálni. Egyedül Heller Ágnes állíthatja magáról – magát, mint nőt mentegetve, vigasztalva, igazolva –, hogy ez az egész csak egy nagy női

játék volt. Hogy talán van egy eddig ismeretlen szellemi tér, az emancipált emberé, a valahai férfi egyetemesség birtokán túl, amit tehát ezentúl a férfiaknak is önmagukat legyőzve, a nőiséggel együtt lehet meghódítaniuk, elérniük. Különben avíttak és élettelenek lesznek, menthetetlenül.

De ez a gondolatmenet nem illik Heller Ágneshez. Így hát bizonyára nem is érvényes. Hiszen utoljára gyermekként volt számára női mivolta probléma. Amúgy hihetetlen erő és lélekjelenlét jellemezte, „férfiakat meghazudtoló", akár tizenéves zsidó lányként kellett a villamosra felugorva megmenekülnie a deportálástól, akár egy filozófiai monográfia megírásának nehézségeit kellett leküzdenie, mint gyerekes asszony, mint gondolkodó, a gondolkodástól rettegő párt tagjaként, mint szűkösen élő kelet-európai értelmiségi, akár ötvenévesen kellett az életét újrakezdenie az emigrációban.

Heller nemcsak nőként furcsa ebben a szakmában, hanem magyarként is. Hiszen semmivel sem furcsább szókapcsolat a filozófus nő, mint a magyar filozófus. Heller Ágnes az emigrációban angolul fogalmazó szerzővé válik, s az önéletrajzi könyve sem győz meg arról, hogy neki végre igazán sikerült a filozófiát és a magyart összeegyeztetnie. Ahogy mondjuk Hegel világszelleme letagadhatatlanul, sőt szinte provinciálisan német termék, Heller magyarsága filozófiája felől nézve csupa negatívum. Ez a könyv visszaadja a világpolgárt, a világra maradt értelmiségit, a honfitársainak, hiszen a könyv, az életút és a pálya elbeszélése a budapesti sárga villamosokkal kezdődik és a budapesti sárga villamosokkal ér véget. És az életút minden mozzanata erre az országra, mint szülőföldre vonatkoztatott. És szívszorító ez a könyv, mert világosan kiderül, hogy a kitaszítottság személyes és kollektív traumája miatt az elnémított, kompromittálódott magyarság nem válhatott szellemi hazává, az univerzalitás lett a menedék, először a marxista univerzalitás, majd egy polgári humanista individuum univerzalitása. „Miért léptem ki abból, ami igazán érdekelt? A szépségből, a versből, a csillagos ég titkaiból? Hiszen mindig ezek érdekeltek, mielőtt betöltöttem a tizenötödik évemet. Miért tértem vissza mindig mániákusan a morálfilozófiához, a történetfilozófiához? Miért akartam egy világot felépíteni? Azért, mert úgy éreztem, kötelezettségeim vannak. Felelősséggel tartozom a halottaimnak. Felelősséggel tartozom azoknak, akik

e modern világ áldozatai lettek. Elsősorban az Auschwitzban, de a Gulágban elpusztultaknak is."

Egy szívszorító zsidó magyar sors, az önelvesztés drámája, hogy a filozófiai identitáshoz mind a zsidó, mind a magyar szellemi identitását el kell vesztenie.

Értem a cím vagányságát, de nekem valahogy nem tetszik az idős asszony vagánykodása. Az ötlet jó, hogy a lehetséges csúfolódásból ironikus önmeghatározás lesz, de rosszul hangzik. Heller ír egy százéves amerikai milliomos nőről, aki negyvenévesnek nézett ki. S ő attól viszolygott. Bennem épp ilyenfajta idegenkedést keltett ez a cím. Hogy hatvanhét évesen az ember, ha közvetlen, ha nyílt, ha tréfálkozik is, másként tegye, mint mások, mint mondjuk a fiatalabbak.

Az egész kötetet jellemzi a címre vonatkozó nyelvi dilemma. Heller úgy beszél az életéről, mint egy szabadszájú húszéves pesti nő. Mintha szellemi identitásának univerzális fordulatával a különös, a nemzeti, közösségi dolgok iránti érdeklődése és érzékenysége megrekedt volna az épp meglevő szinten, s azután már a nemzetit, nyelvként és kultúraként is egyaránt csak konyhanyelvként volna képes értelmezni, használni.

Felróhatnánk mindezt persze Kőbányainak is, ő azonban, nagyon helyesen, nem tüntette el ezeket a nyerseségeket a szövegből, mert nem akarta átfogalmazni, átírni, mert jól látta, hogy a köznyelvi beszédfordulatokat a szerkesztőnek általában el kell hagynia az interjúból, ez a nyelvhasználat azonban magatartás, gondolkodásmód és erkölcs is, sors, eltüntetése tehát a portré meghamisítása lett volna.

Nézzünk egy példát. A „seggnyalók" ügyét. Sokszor szerepel ez a minősítés a könyvben. A bátorság, a nyílt beszéd egyik példája, hogy ő nem finomkodik. Csak az a kérdés, hogy a s... kifejezés a nyíltság eszköze-e? Ha valakinek, egy nekem nem kiszolgáltatott embernek szemtől szembe mondom, valamilyen cselekedetét minősítve, akkor ez kétségtelen nyíltság, bátorság. Ha leírom, vagy nyilvánosan állítom ugyanezt ugyanerről az emberről, akkor ez az alantassá minősítés eszköze. Akiről annyira rossz a véleményem, hogy s...-nak kellene neveznem, arról számos súlyos, konkrét, bizonyítható váddal kell rendelkezzem. S akkor ezeket kell előadnom. Ráadásul a s... alantassága a kifejezésben van, nem a bűnben, abban, hogy valakinek a kegyeit keressük, elvtelenül. Hiszen

ez inkább gyarlóság, gyengeség, mely majd mindannyiónk magatartásbeli jegye azok iránt, akiket erősebbnek, különbnek tudunk magunknál. Aki mások kegyeit keresi, hajbókol a hatalom előtt, behódol az erősebbnek, még lehet derék apa. Jó szakember. Viszont ha s... nak mondom, akkor emberi derekasságának lehetőségét teljes egészben megvonom tőle. S... gyermekének lenni morálisan éppoly katasztrófa, mint egy tolvaj gyermekének lenni. Az elmarasztalt bármely megszólalása, önvédelmi gesztusa nevetséges. (Talán mégsem döntött jól Kőbányai.)

Persze, ahol az elbeszélés a filozófusként is végiggondolt problémákhoz ér, ott a nyelv is megváltozik. Feszes és pontos lesz. A holocaustról szóló értelmezése számomra az eddig olvasott legtisztább, legérthetőbb és legnemesebb értelmezés volt.

Vegyünk egy mondatot: „A holocaust részben a keresztény antiszemitizmus gyümölcse ugyan, de egyúttal annak ellentéte is." (50. l.) Ez nagyon pontos mondat. Soha nem éreztem még megnyugtatóbban, elviselhetőbben megoldva azt a kapcsolatot, ami a kereszténység és a holocaust között van. Hiszen nem kétséges, hogy a holocaust a keresztény antiszemitizmus nélkül elképzelhetetlen, nem föltételezhető. Tehát én, mint keresztény családban élő, a bűnösség örököse vagyok. Amellyel a keresztségemmel, keresztény származásommal, kultúrámmal való számvetéskor el kell számolnom, amelyért feloldozást kell szereznem, magam és kultúrám számára egyaránt. De ha nem teszem hozzá rögtön, hogy a holocaust mégis valami más is, méghozzá a kereszténység közvetlen ellentéte is, akkor keresztény identitásom révén eleve bűnös volnék, eredendően, potenciálisan, nem volna keresztségem vállalásának olyan lehetősége, amelyre ne vetődne egyúttal a holocausthoz vezető keresztény antiszemitizmus árnyéka is. Soha nem nyerhetnék feloldozást. Márpedig az általam ismert meghatározások éppen ebben a tekintetben voltak számomra elfogadhatatlanok. Azt éreztem, hogy megfogalmazóik vagy használóik számára én, mint keresztény, örökké gyanússá váltam. Menthetetlenül. Mint ahogy az antiszemitizmus bármely változata ezentúl Auschwitzcal szennyezett. Akkor is, ha teljesen más szellemi anyagból van. S ezért elviselhetetlen számomra bármely antiszemitizmus, miközben egyetlen antiszemitát sem vádolok, még gondolatban sem a náci antiszemitizmussal, hacsak ezt ő maga nem vállalja. Mint racionális és helyes cselekedetet. Mert

ez a náci antiszemitizmus lényege. „Az idegent kiirtani nem gonosztett, hanem jótett. Kötelességteljesítés." (48. l.)

Mindezt csak azért mondtam el, hogy indokoljam, miért nem tetszett nekem a könyv címe. De most már csak emlékszem rá, hogy nem tetszett, mert értelmezgetés, magyarázgatás közben annyira megbarátkoztam vele, hogy nem idegen többé.

Heller Ágnes *A mindennapi élet* című könyve az első tíz könyvem között volt középiskolásként, sőt, megvettem nadrágok és zoknik helyett Lukács nagy esztétikáját is, s emlékszem, mint valami szent terhet cipeltem a kollégiumba a két nagy kötetet, akkor azt gondoltam, valami ilyesmi az, amit mások bibliának neveznek. De erről nehéz beszélni. Nem váltam igazi hívővé – amit sajnálok, rám fért volna, közelebb a kísértéshez, közelebb a megértéshez, közelebb a bűnhöz, közelebb a megváltáshoz (vajon?) – de most mégis, az én valahai választott hölgyem, amint fecseg az életéről, és nyilvánosan emlékezik, miként „számolta a numerákat", ez azért egy kicsit nekem sok, majdnem világvége. Úgy látszik, ahogy az égieknek sincs könnyű dolguk mostanság a földiekkel, úgy a halandóknak sem volt még soha ilyen nehéz a halhatatlanjaikkal.

Heller azt mondja, hogy ötvenhat feloldotta magyarságával, a magyarsággal kapcsolatos görcseit. Ismét beleolvasok ötvenhatról szóló könyvébe, mely a rendszerváltás évében jelent meg Magyarországon, s amelyet én akkor azonnal megvettem, elolvastam, és nagy csalódással tettem le. 1989-ben, a remények évében, amikor a filozófiát, és éppen a Hellerék által művelt filozófiát már-már el is felejtettem, és épp örülhettem volna, hogy nem lettem marxista (még marxista sem lettem) amivé válni szerettem volna egykoron (szorgalmasan magolva kisdiákként a gyönyörű „dialmatot" és a kevésbé gyönyörű, de azért még mindig nagyszerű „tudszoc" jegyzeteket, plusz Arisztotelészt, amit aztán Lukács és Heller iránti kamaszos rajongás váltott föl, és egy irodalomszak zárt le), még mindig erős nosztalgia volt bennem az elvesztett szellemi pálya iránt. Az egykori szellemi vonzalom érintetlenül raktározódott el bennem. Hiába lepleztem le magam is magam számára és önmagamban is a nagy bolsevik cselszövést a történelem elrablásáról. Azt az ötvenhatos könyvet vártam Helleréktől, amit magamban én is megírtam, elterveztem, és még annál is százszor különbet. Ez a könyv akkor a jövő kalauza lehetett

volna számomra, s talán nem voltam egyedül ezzel a várakozással, nyitottsággal. De egy személytelen ész okoskodásának tűnt a könyv minden mondata. Nem a szellemi haza megtalálásáról szólt, sem nyelve, sem szíve nem volt. Én azt vártam, hogy Heller Ágnes és Fehér Ferenc elmeséli a maga ötvenhatját, a filozófusok bölcsességével és önirróniájával, ehelyett bekönyvelték 56-ot a jeles világesemények számlakönyvébe.

Az interjúregényben aztán benne van 56 személyes története. Az utca iránti lelkesedéstől, a forradalommal való azonosulástól *egy* MSZMP megalakításán át *az* MSZMP-be való 57. májusi belépésig. A történet valódi, de nem hiteles. Vannak fontos döntések, magyarázatok nélkül, s vannak jelentős szellemi fordulatok konzekvenciák nélkül. Mintha Heller a maga 56-os felkeléséhez csak a hatvanas években jutott volna el (56-ban pedig egyszerűen tanácstalan volt), a filozófián keresztül, és a magyar kérdés felvetése nélkül. Magyarsága, 56 magyarsága alighanem 89-ig, hazatéréséig reflektálatlan maradt.

A *Biciklizõ majom*ban, miközben a hazatérés, az ismételt hazaválasztás szép történetét meséli el, egy nemzedék, a holocaust nemzedékének tragédiáját is elbeszéli, egyrészt közvetlenül, mindazzal, amit átélt, amit megértett, másrészt közvetve, mindannak révén, ami iránt elveszítette érzékenységét, ami a művészetek iránti vonzódással együtt törlődött, törlődhetett a kamaszlány összeégetett lelkéből. A történelem durván, kegyetlenül átírta a lehetséges választások és utak többségét.

Az életrajzi interjú utolsó oldalain szó van egy somogyszili házról, egy kis saját földről, ahol szerettek volna férjével letelepedni, ahol össze lehetett volna jönni barátokkal, tanítványokkal. De Fehér Ferenc 94-ben meghalt. (A feleség-filozófus szerint a remények kései beteljesedésének boldogságába.) A régi kúria rendehozatalára szánt milliók pedig eltűntek a vállalkozók kezén. A ház tehát nem készült el. De nincs is már többé rá szükség. Maradt az otthon, a budapesti otthon – immár végleges – otthontalansága, ideiglenessége.

Volt egy okos, érzékeny, akaratos zsidó magyar lány, aki kiűzetett az emberi, a földi hazából.

...Bocsásson meg, kérem, apám és nagyapám nevében, nekem is. Az én személyes háborús örökségem néhány hangulatos tábori kép, meg egy kiváló német serpenyő...

És van egy okos, érzékeny, bölcs magyar zsidó asszony, aki elrendezve tartozását, életét halottaival, visszatért a túlsó partról, magával hozva – hazahozva – történetét. Jó lett volna, ha hazára talál. Ha a haza visszatalált volna általa (is) elveszett önmagához.

A hazá(m)nak el kell találnia hozzá (is).

(Heller Ágnes: Biciklizõ majom. Kõbányai János interjúregénye. Múlt és Jövõ, Budapest, 1998.)

TAKÁCS GÉZA

HABENT SUA FATA LIBELLI

Botticelli képciklusa Dante Isteni színjátékához
Berlin, 2000. április 15. – június 18.

Sajátos művészeti újraegyesítés színhelye a tíz éve újraegyesített Berlin: először látható együtt a berlini Kulturfórum kiállítási csarnokában Botticelli képciklusa Dante Isteni színjátékához, amely a porosz állami műgyűjtemények háború utáni megosztottsága folytán részben Nyugat-, részben Kelet-Berlinben volt elhelyezve. A képciklus sajátos jellegét és sorsát felidézve óhatatlanul a „habent sua fata libelli" szólás kívánkozik ide, holott még azt sem lehet végső bizonyossággal állítani, hogy a képciklus eredetileg valóban könyvnek készült-e. A porosz műgyűjtemények két jelentős vezetője, Wilhelm von Bode vezérigazgató és Friedrich Lippmann rézmetszettár-igazgató kezdeményezésére 1882-ben Hamilton herceg gyűjteményéből 88 000 fontért – akkor horribilis összegért, ami annak idején több mint egymillió aranymárkának felelt meg – vásárolták meg ezt a kódexet, amelybe kötötték a ciklus jelentős részét, 85 pergamenívet. A vétel az angol közönség felháborodására történt. Ennek némi pikantériát kölcsönzött az a körülmény, hogy Frigyes trónörökös, a később mindössze néhány hónapig uralkodó III. Frigyes császár, aki a berlini múzeumok fővédnökének (nem csak reprezentatív) feladatát látta el, Viktória királynő veje volt... További hét ívet a Bibliotheca Apostolica Vaticana őriz, az Inferno II–VII, XI. és XIV. ívek elvesztek. A Hamilton-kódexet a berlini gyűjteményben szétbontották, az egyes íveket – melyek hátlapja elegáns kézírással az Isteni színjá-

ték szövegét tartalmazza – paszpartúba helyezték. Az anyag a háború után részben az amerikaiak, részben az oroszok kezébe került, és ennek alapján megosztódott a kelet- és nyugat-berlini gyűjtemények között. A német újraegyesítés után alapos konzerválási és publikációs munkák befejeztével a közönség most először láthatja együtt – a vatikáni ívek bevonásával – ezt a valóban egyedülálló művet.

Botticelli nem fejezte be a művet abban az értelemben, hogy egyenletes intenzitással dolgozta volna ki az egyes íveket, a legtöbb íven „csak" előrajzolást találunk, mindössze az Inferno X., XV. és XVIII. ívekre hordta fel teljességgel a színeket. A jelenetek szinte filmszerű szekvenciákban követik egymást, nagy összefoglaló ábrázolást Botticelli az Inferno tölcséréről és az ennek pozitív formában pontosan megfelelő Purgatorio hegyéről nyújt. Városépítési látomásként könyvelhető el a limbus hét párhuzamos falú, soktornyú ábrázolása, mint ahogy szinte mérnöki pontossággal ábrázolja a Phlegethon kőkávába szorított vérszínű könnyfolyóját. Meglepő a korruptak kínjainak ábrázolásánál (Inferno XXII.), hogy az ördögök különösebb indulat nélkül, mondhatni szakmai gusztussal szúrják lándzsára a korrupt tisztségviselőket. Egyáltalán a Gonosz megszemélyesítésébe, a szarvak, sárkányszárnyak, paták furcsa kavargásába szinte óhatatlanul némi elegancia, sőt helyenként humor vegyül; a valójában hátborzongató látvány a pokol lakóinak elgyötört arckifejezése. Hatalmas, dinamikus ívben fogja össze a fáklyák hosszan elhúzott lángja a földi paradicsom felvonulási jeleneteit (Purgatorio XXIX–XXX.). A Paradiso ábrázolása sajátos, egészen modern és ismét csaknem filmszerű, sőt fizikai fogalmakkal leírható látomásba torkollik. Dante és Beatrice körökkel elhatárolt terekben mozognak, hol lángok kíséretében, hol egészen üres – mondhatni légüres – térben, mozgásukat mintha láthatatlan szívóerő határozná meg, amíg a fényáramon keresztül (Paradiso XXX.) Clairvaux-i Bernáthoz érkeznek. A Mária-vízió egyáltalán nem, a menny rózsája csak jelzett, megkezdett ábrázolásban lelhető – talán Botticelli a keresztényi és művészi alázat sajátos vegyületében a legszentebb dolgokat már nem is tartotta ábrázolhatónak?

A kiállítás Berlin után szeptember 20-tól december 3-ig Rómában (Scuderie Papali al Quirinale) és 2001. március 17-től június

10-ig Londonban (Royal Academy of Arts) látható. A kiállításról figyelemreméltó katalógus jelent meg, Hein-Th. Schulze Altcappenberg szerkesztésében.

BRENNER JÁNOS

H: Tóth Klára X791.09

AMI ÉRTÉK, AZ NEM VÉSZ EL

Mostanában különösen sokan vannak, akik szeretik a fürdővízzel együtt kiönteni a gyereket. Mondják például a hatvanas évek filmművészetéről szólva, hogy az nem is létezett, pontosabban nem volt az más, mint ügyes propagandamunka, mai szóval élve jól sikerült országimázs. A rendezők pedig, akik elkövették azt a könnyelműséget, hogy már akkoriban is éltek, csupa talpnyaló, csupa kollaboráns, legjobb esetben is udvari bohóc. Fiatal, dinamikus személyiségek ideje járja napjainkban. Nincs helye a nosztalgiának.

Mégis, amikor júliusban a Duna Televízió a Sára-életművet vetítve a Feldobott kő című, 1969-ben bemutatott filmhez érkezett, eszembe jutott az a 15-16 éves diáklány, aki megnézve a filmet valami olyasmit érzett, hogy ez olyan szép, mint egy vers, meg kellene tanulni, s rögtön jegyet váltott a következő előadásra. És most ismét vettem egy nagy lélegzetet, és megnéztem újra, sokadszorra a filmet. Kíváncsi voltam, él-e még az a lány, de mindenekelőtt azt szerettem volna tudni, mi maradt az oly hibátlannak látszó műből, több mint három évtized és egy rendszerváltozás után. A nem fakuló emlékképek, a tudatomba égett arcok és mondatok mellé jön-e valami új, valami más jelentés?

Bizonyára sokan emlékeznek az egyszerű történetre, a nemes egyszerűséggel csak személyi kultusznak nevezett korszak éveiből. Pásztor Balázs, a filmrendezőnek készülő fiatalember karrierjét megtöri egy a káderlapjába csúszó hiba. Édesapja börtönbe kerül, mert két percre megállít egy vonatot, hogy ne okozzon csalódást az összecsődített tömegnek, s különösen az egykori vöröskatonának, aki orosz barátjával szeretne találkozni a pályaudvaron.

Balázs földmérő lesz, s biztos ami biztos, sokáig azt mondja, mindenkinek, hogy apja meghalt. Munkahelyén Iliász, egy volt görög partizán veszi szárnyai alá, aki bár föltétlenül hisz a szocia-

Sára Sándor Feldobott kő
című filmjéről

lizmus eszméiben, de abban is hisz, hogy a történelmi célok által nem sérülhet az ember. Töretlen hitéért drágán kell megfizetnie, a földjük kisajátításától tartó parasztok agyonverik a görögöt, aki „megy hozni igazság".

Balázs immár az ő szemével lát, amikor újabb munkája során egy cigánytelepre kerül, s átéli az ott lakók kiszolgáltatottságát, félelmét a hatalomtól. Iliász embersége, bátorsága és kegyetlen halála rádöbbenti saját felelősségére, hivatására is.

„Kevés dolog borít ki jobban, mint a hatvanas évek ürügyén űzött sanda emléktárgyipar" – írja Orbán Ottó, s mélyen egyetértek vele. De, akárhonnan nézem, a Feldobott kő nem veszített sem szépségéből, sem igazságából. A történetmondás sallangmentes, balladisztikus tömörsége ma is előnyére válik. Szereplőválasztása – Berek Kati színpadiasságán kívül – hibátlan. A fiatal Balázsovits Lajos arca egybeforrott a szereppel. Iliász, a görög, bámulatosan kevés vonással, mégis tűpontosan és élesen megrajzolt figura. A bolgár színésznő szinte csak a szemével játszik, s a vonzalom leheletfinom ábrázolása a fiú és az asszony között ma is megható. Élnek és hatnak ma is a klasszikussá érett jelenetek – a Himnuszt hallgató szekeresek, a tökéletes filmidézet a Talpalatnyi földből, a befőttesüvegben egymás mellett úszó arcok. Különös, de a maga idejében sok kritikát kiváltó, patetikusnak mondott dialógusok sem zavaróak. Pontosságuk, tömörségük inkább irigylésre méltó, különösen nyelvünk mai állapota felől nézve.

A legkeményebben s a leghibátlanabbul számomra most – vagy most is, ki tudná kibogozni, szétválasztani az élmények idejét – a cigányok jelenetsora szólt. Kiszolgáltatottságot ennél tömörebben, pontosabban, felháborítóbban azóta sem láttam filmen ábrázolni. Sokadszorra is ökölbe szorul az ember keze. Talán mert mindig vannak cigányok. És vannak tamilok és vannak szingalézek, és vannak hűtőkocsikban megfagyó vagy éppen hőgutát kapó vagy megfulladó kínaiak. Valakik mindig menekülnek valahonnan, és valaki kezében mindig ott csattog a hajnyíró vagy a gépfegyver. A dokumentáris valóság művészetté lényegítését – ezeken a képsorokon kellene és lehetne tanítani. Nem is emlékeztem már arra a meleg, szelíd örömre, ami az Altatót szavaló kis cigánylány csalogat a kőkemény, magukba zárt arcokra.

Ráadásul Iliász, a görög igazsága – „Nemcsak azt kell vállalnunk, akik vagyunk, hanem azt is, akik voltunk, sőt akik lehettünk

volna" – ma, amikor azt tapasztaljuk, hogy a politikai váltógazdálkodással sokaknál együtt jár a személyiség váltógazdálkodása is – időszerűbb, mint valaha. Pásztor Balázs sorsa, aki rádöbben, hogy ha apját nem vállalja, saját maga sem lehet, tanulságos lehet mindazoknak, akik már tegnapi énjükre sem emlékeznek. Félek azonban, hogy a személyiség integritása, folytonossága nem szerepel a divatos önépítési technikákat tanító hétvégi kurzusokon. A sikerember titka talán épp a felejtés.

Úgy tűnik, a *Földobott kő* érvényes film lesz, míg a világ világ, jóllehet azóta nagyot fordult a történelem kereke. Ettől azonban nem változott a „fent" és a „lent", a hatalom és a kiszolgáltatottak viszonya. *Van* hatalom, és *van* kiszolgáltatottság. A történelem ugyanazon tengely körül forog.

„Feledheted-e ezeket az arcokat? Számon kérik tőled a történelmet – és igazuk lesz. Kérd számon a történelemtől az embert." – foglalja össze a művész hivatását a filmet író Csoóri–Kósa–Sára. S jóllehet a szerzőhármas már csak a filmlexikonok tényei között szerepel, művészi ars poeticának a fenti gondolatsor ma sem utolsó. Akár a címet sugalló Ady-vers, A föl-földobott kő: „Föl-föl-hajtott kő, bús akaratban / kicsi országom, példás alakban / Te orcádra ütök."

„Látok én csillagra akasztva egy elárvult ostort. Nekem Ady Endre ostora tetszik." Milyen rég halott a költő, aki ezt írta, pedig most van ám igazán „émelyítően becukrozva a nép". De hiszen a gondolatgazdag, gyönyörű film, amit láttam, az is a magyar filmtörténet része már, s nem az élő magyar filmművészeté. Valahol, valami megszakadni látszik...

Tóth Klára

VITORLÁK HÁTÁN – ILLÚZIÓK NÉLKÜL

D. P.-nek

Lehorgonyzott vitorlás hajó stilizált váza nyugszik a szín hátsó fertályán. Fakóvörös vitorlavásznait hol föl-, hol bevonják. A fából ácsolt, puritán építmény lehetne legendákbéli kísértethajó, vagy akár használatban lévő, „eleven" tengerjáró, amellyel nap mint nap kifutnak a norvég halászok, hogy estére, immár

megrakodva, újra lehorgonyozzanak. És éppúgy lehetne családi ház, faluvége, keresztút, községi fórum is, amit csak Ibsen nyomán a rendező Barabás Olga – a *Peer Gynt* sűrűn váltakozó helyszíneként – beleképzel. Azt hiszem, jobban, pontosabban, költőiebben, és kivált szimbolikusabban nem is összegezhették volna – vizuálisan – a norvég drámaköltő mesék mezsgyéjén billegő színpadi poémájának színhelyeit és atmoszféráját.

A Határon túli magyar színházak XII. kisvárdai fesztiválján láttam e merőben szokatlanul színre vitt Ibsen-darabot a sepsiszentgyörgyi Tamási Áron Színház előadásában. Nem véletlenül szólok róla e hasábokon, ahol ez idáig csak az anyaországi színházi bemutatókat szemléztem. Az idei kisvárdai találkozó ugyanis revelációszámba menő produkciókkal adta vissza hitemet, hogy annyi kommersz, annyi spekulatív, vagy épp gondolattalan hazai előadás után, olykor friss levegőt is szívhat a kritikus. Van hát *tartalmi* megújulásra, színpadi gondolatébresztésre és expresszív szemléletességre példa a magyar színjátszásban. Paradox módon – a határon túl. Holott az elmúlt évtizedben az is meglehetősen gyöngélkedett... Kellett ehhez egy önmagát véresen komolyan vevő színházművészet (színházakra „lebontva"), szakmai felelősségérzet, alkotói mondanivaló és szuggesztív kifejezőerő. És, mindenek előtt, tehetség. Úgy tetszik, el kellett jönnie, be kellett lassacskán érnie annak a fiatal rendezőnemzedéknek, amely mindennek a birtokában van. S amelyik nem „színházat akar csinálni", amúgy pestiesen, nem anyagi mércével méri (még?) a munkáját – hanem egyszerűen mondanivalója van a világ és a magyar közösség számára. Akkor is, amikor „csak" szórakoztat. Vidáman, önfeledten, fölszabadultan. Nemzedékének tagjai még ilyenkor is képesek a színre becsempészni egy fuvallatnyi keserűséget, önmagunkban a leselkedő magányt – mint Vidnyánszky Attila, a beregszászi Illyés Gyula Magyar Nemzeti Színház főrendezője-vezetője, Csokonai *Dorottyá*jának (*Fársáng*) fergeteges színrevitelekor. Meg is kapta érte a fesztivál nagydíját. És tudnak vésztjósló hangnemben puritán balladát fogalmazni: a *Vérnász*t a néptánc ősi motívumaiból és moccanatlan, néma feszültségből, fenyegető csöndek egymásba szövésével jeleníti meg Bocsárdi László. A sepsiszentgyörgyi színház prózai színészei éppúgy remekelnek García Lorca tragédiájának megjelenítésekor, mint a Háromszék Táncegyüttes tagjai. Bocsárdi már-már

mozgásszínházat súroló expresszivitással égeti emlékezetünkbe a nem mindennapi élményt.

E, jobbára alig harmincas éveiket taposó rendezők a budapesti közönség előtt sem ismeretlenek: nem egy produkciójukkal szerepeltek már a Thália Színházban, a Határon túli magyar színházi esték: Vendégségben Budapesten című sorozatban. Közéjük sorolhatjuk a fiatal bukaresti rendezőnőt, Anca Bradut is, aki tavaly Giraudoux *Elektrá*jával, idén *A tavasz ébredése* című Wedekind-előadásával nyert díjat a kisvárdai fesztiválon, a marosvásárhelyi színház Tompa Miklós Társulatával. A kamaszodók önnön testükre, egyáltalán, a testiségre és a világ elvetemültségére való ébredését, magukrahagyatottságuk gyötrelmeit gyönyörű színpadi látomásban fogalmazta meg a rendezőnő. Hamisítatlan líra, nyiladozó értelem, bontakozó bölcselet szólal meg e különös, vizionárius előadásban – mintegy tragikus zenemű hangulatára és szigorú szerkezetére hangolva. Egy hatalmas, torzan elnyújtott zongora ott is terpeszkedik fenyegetően az üres színpad közepén, fölötte, alatta, körülötte, rajta zajlanak a legdrámaibb események (az első szeretkezés, a művi vetélés, az öngyilkosság stb.). Hangulatilag Ady Fekete zongorájára is asszociálhatunk... Mély csöndek ellenpontozzák a váratlan kitöréseket, a belső történések némán is vizualizálódnak, hogy annál velőtrázóbb legyen a kulmináció: amikor e kétségbeesetten vergődő, a hamisság, hiúság vásárában tétován kóválygó fiatalok a halált választják.

S most vissza a Peer Gynthöz. Volt, aki a szakmai tanácskozáson fölvetette: ez a Peer Gynt nem *az* a Peer Gynt. Mintha csak a szöveg maradéktalan átvétele, a jelenetek (kronologikus) nyomon követése foganhatna ibseni előadást. Magam nem egy olyan Peer Gynt-produkciót láttam, amely – kevesebb húzással ugyan (mert anélkül képtelenség volna végigülni) – teljességgel közömbösen hagyta a nézőt. Mert csak épp a darab líráját, népi ihletésű bölcseletét, fantáziavilágát lúgozta ki. Barabás Olga alaposan megkurtított Peer Gyntje viszont hamisítatlanul ibseni. A viking partok északi széljárása járja át a színpadi atmoszférát: fázósan dideregheti a lélek, amely a megkövesedett falusi konvenciók, társadalmi kötöttségek közepette saját, öntörvényű útját választotta. Mert alkata, született és választott szuverenitása másképp nem is engedhette volna. De megmelegedhet anyjának fészkében, ha időnként hazatér, legeslegvégül pedig – annyi önámító, szellemi-lelki baran-

golás, valódi világjárás után – Solvejg, a rá oly régen váró lány szerelmében.

Az előadás mindenekelőtt a képek, a takarékos, ám szuggesztív mozdulatok nyelvén idézi meg mindazt, amit számunkra a Peer Gynt mond. Szürrealizmus és népi humor, folklórinspiráció és groteszk ellenpontozás, olykor meg – kissé ellentmondásosan – falusi életképek révén. Mert való igaz, ekkora ívű drámai költeményt igencsak nehéz döccenők, buktatók nélkül színre vinni. Az asszociációs vezérfonalra fölfűzött elemek közt akadtak erőtlenebb jelenetek, de a nyomukban következő momentumok feledtették őket. A szokásostól eltérően, ám annál megrendítőbben fogalmazta képpé például a rendező Aase anyó halálba „ringatását", fia mesébe szárnyaló kalauzolásával. Tehetetlen anyját hátára – szárnyaira véve, már-már észrevétlenül röpíti át Peer a megfáradt Aasét az Óperencián – a megnyugvás földjére, a halálba... Végül is akkor teljesedik ki a harmónia, még itt, a földön, a sokat hányódott álomutas, Peer Gynt számára, amikor a szerelem patyolattiszta vitorlái között egymáshoz bújhat Solvejggel az árbockosárban. Annyi korábbi asszony, tévút, kikötő, szirén, zátonyra futás és hajótörés után, most először, a társsal. Nem véletlen, hogy e lírai képeket sorjázó előadás végén, megcsalattatások és illúzióvesztések után, ők ketten vitorlát bontanak és elhajóznak.

Metz Katalin

RENESZÁNSZÁT ÉLI A VÁROSI VILLAMOS?

Budapesten a BSZKRt 1923-ban 303 km-es vonalhosszat tartott üzemben, és egy év alatt mintegy 220 millió utast szállított. Noha a következő évtizedekben a vonalhosszúság kétharmadára zsugorodott, az utasok száma megkétszereződött. Azután a metró elszívta a forgalom jelentős részét. Ma egy autócentrikus társadalmi mentalitás mintegy leírta a közúti villamost, elavultnak és zavarónak ítéli. A városi közlekedés műfajában legfeljebb a föld alá bújtatott metró jogosultságát ismeri el. A kisebb vidéki városok – itthon és külföldön egyaránt – az elmúlt évtizedekben sorra igyekeztek a villamost megszüntetni és autóbuszokkal, trolikkal helyettesíteni. Ez egyáltalán nem bizonyult környezetbarát megol-

dásnak. Nincs-e mégis jövője egy korszerű felszíni városi vasúti forgalomnak?

A 19. század urbanizációja hamar megkövetelte mai szóval a tömegközlekedést szolgáló járműveket. Az első ebben a „műfaj"-ban a többüléses lovas kocsi, az omnibusz volt. Pest-Budán a reformkorban vezették be, 1832-től közlekedett. Arany János is megemlékezett róla Epilógusában: „Az életet már megjártam. Többnyire csak gyalog jártam, gyalog bizon,... Legfölebb ha omnibuszon". A fejlődés következő lépése a városi közlekedésben a lóvasút volt. A sínen gördülő kocsikat kisebb energiával tudták vontatni. Egy ló – akkor így számították – közúton 860 kg-ot tud vontatni, míg vágányon akár 2000 kg-ot, vagyis a két és félszeresét. Ez azt is jelenthette, hogy ha sínen futó kocsi elé fogják, egy lovat megtakarítanak. Párizsban a Concorde térről már rövid lóvasút indult. Ez az új városi szállítóeszköz azonban Párizsban nem aratott sikert, holott éppen Loubat francia mérnök lóvasútja New Yorkban hamar közkedvelt lett. Ezt követően már Párizsban is fontos szerephez jutott a lóvasút, és Haussmann nagyszabású városrendezését – III. Napóleon idején – jól kiegészítette. Európa és Észak-Amerika minden nagy városában gyorsan elterjedt a lóvasúti közlekedés. Pesten 1866-tól járt lóvasút, az első a mai Kálvin térről Újpestre. A lóvasút volt az „ipari forradalom" duzzadó városainak egyik jellegzetes ismérve. Méretei nemsokára bonyodalmat is okoztak. Alig 25 év elteltével, az 1880-as években Párizs közúti vasúti kocsikat vontató lovainak állománya már több ezerre nőtt, s ezzel meghaladta a Párizsban állomásozó lovasság lóállományát! A közegészségügy is kárát látta ennek, az utakat szinte lehetetlen volt tisztán tartani, és az állatorvosi állomány tekintélyes költségeket igényelt. Hasonló volt a helyzet más nagy városokban is. Ezért Siemens villanymotorja hamar elterjedt a városi közúti kocsik meghajtásánál. 1879-ben a Berlin Moabit-i kiállításon még csak kis guruló zsámolyhoz hasonló mozdonnyal vontatott néhány kocsit, amelyet a 4 hónapig nyitva tartott kiállításon 86 ezer ember próbált ki. Ezt követően sorra nyitották meg vonalaikat Európa és Amerika városaiban a villamos közúti vasutak, sárga, piros vagy zöld színű kocsijaik a városképet tarkították. Általában egyenárammal táplálták motorjaikat, a városok erőműveket, villamos telepeket és remízeket építettek. Sok helyütt a gázlámpákat leváltó elektromos közvilágítással közös vállalkozásban

épültek. Európában az egyik első közúti villamos a Bécshez közeli Mödling és Hinterbrühl között közlekedett. Ezt 1880-ban a magyar Egger Béla (1831–1910) építette fel a Ganz gyár keretében. A külterület feltárása mellett a villamosjáratok elsődleges feladata mégiscsak a belvárosi közlekedés volt. Így nagy jelentőségű, hogy már 1887. november 28-án kísérleti jelleggel megindult az első villamos vasút Budapesten is, a Nagykörúton, az akkor már tízéves Nyugati pályaudvar és a Király utca között. Akkor még 1000 mm-es nyomtávú vágányon, amilyent később több magyar vidéki városban is alkalmaztak. De Budapesten hamar felismerték a nagyvasúthoz való csatlakozás szükségét, és a hálózatot már 1435 mm-es normál nyomtávval építették ki. A városkép védelmére Pesten a belvárosi viszonylatoknál a kocsik előbb a vágány melletti csatornából kapták az áramot, később általánosan áttértek a felső vezetékre.

Az első világháború végén már 18 magyar városban járt villamos az utcákon, néhol megelőzte őket a lóvasút. Végül is Pozsony, Kassa, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Nagyszeben, Temesvár, Újvidék, Szabadka, Szeged, Zágráb, Fiume, Pécs, Szombathely, Sopron, Miskolc, Debrecen és Nyíregyháza építettek villamos közúti vasutat. Kolozsvárott és Brassón gőztramway közlekedett, de előbbi már 1909-ben beszüntette a forgalmát. Békéscsabán és Gyulán a csápjaival a vidéket feltáró gazdasági vasút látta el a városi forgalomnak egy részét. (Más vonalak is épültek, melyek nem sorolhatók a városi közlekedés kategóriájába, így a Tátrában, Trencsénteplichez, Sátoraljaújhelyen). Városaink villamosközlekedése mindenesetre világszínvonalon állt a vonalak lakosságuk számához viszonyított hosszával, a járatok műszaki felszereltségével egyaránt.

Noha a városi villamosok fénykora az első világháború előtti években volt, még ezt követően is sok új vonal épült Európa városaiban: Aradon a románok, Eszéken a jugoszlávok építették át a lóvasutat villamos üzemre. Európa egyik legkiterjedtebb hálózatát Szentpétervár mondhatta magáénak. Az 1929 évi nagy gazdasági válság idején sok közúti-vasúttársaság elvesztette rentabilitását, az autóbusz konkurenciája révén a fejlődés megtorpant, kezdték a vonalakat leépíteni. A metropolisokban a földalatti vasút is jelentett konkurenciát, mint említettük, később fővárosunk nagy útvonalairól is kiszorította a közúti villamost. Már az első világháború

előtt megjelent a trolibusz (Nagyszebenben, mely ebben úttörő volt, már 1904-ben kísérleteztek vele, de akkor még sikertelenül). Hazánkban a fővároson kívül ma csak három vidéki városban maradt meg, él és fut a villamos: Miskolcon, Debrecenben és Szegeden. Nyugat-Európában is radikális volt a leépítés, Franciaországban és Angliában szinte sehol sem maradt meg, Németországban és Olaszországban nemrég már csak egy-két városban járt villamos. A közvélemény elkönyvelte a közúti villamost korszerűtlen közlekedési eszköznek, amely csak ott maradhatott fenn, ahol a gazdasági körülmények, értsd a szegénység, nem engedték meg az áttérést más tömegközlekedési eszközök – autóbusz, trolibusz, függővasút, stb. – üzemére.

Ez a kis történeti bevezetés talán túl terjedelmes a rövidebb, de meglepő lényegi megállapításunkhoz: a közúti villamos ma reneszánszát éli. Először is azokban az országokban, amelyek már szinte teljesen száműzték, mindenekelőtt Franciaországban. De járnak már modern villamosok Amerikában is (Dallas), sőt nemrég Londonban is újra elindult a villamos. A metropolisokban az új villamosviszonylatok inkább a belvárosi metróhálózat kiegészítését alkotják, míg a százezres lakosszámú városok többnyire a várost átszelő járatokat vezettek be. (De van ez alól kivétel is: Dallasban a szép új kocsik a belvárosban is suhannak). Nézzük meg röviden, miért vált ez szükségessé, és mi tette lehetővé.

Az első ok kézenfekvő: a villamos járművű környezetbarát, nem szennyezi kipufogógázokkal a levegőt, jól megépített pálya és kocsipark esetében csendes is. Az autóval szemben további előnye az adott szelvényen átbocsátható utasok számának lényegesen kedvezőbb mutatója: az arány 1:40. Vagyis egy adott utca- illetve pályaszelvényben negyvenszer több utas „fér át" adott időegység alatt sínjárművel, mint gépkocsival. Ezenfelül a városi közlekedésben a független pályatest nagyobb biztonságos sebességet enged meg a sínjárműveknek, mint az autóknak, buszoknak, troliknak. Az előnyökkel szemben két komoly hátrány említhető: az egyik a magas építési költség, a másik a gazdaságos üzemeltetési lehetőség korlátai. Utóbbinál meg kell jegyezni, hogy közúti villamos gazdaságos üzeméhez a 100 000 lakosú települést tekinthetjük alsó határnak, metró építésének lehetősége a 700 000 lakost feltételezi. A számok helytállóak: Budapesten van metró, Szegeden, Miskolcon és Debrecenben villamos. Ami még nem jelenti, hogy

WEÖRES SÁNDOR, 1975

a közúti villamos ezekben a városokban korszerű is lenne. Mert annak kritériuma a gyalogos- és a gépjárműforgalomtól elkülönített pályatest, az alacsony padlózatú kocsipark, a kocsik nagy sebessége, sűrű és biztonságos követési ideje. És nemsokára a személyzet nélküli, automatikus üzem is ide fog számítani.

Franciaországban mintegy tíz évvel ezelőtt először Nantes és Grenoble városok építettek újból közúti villamospályákat, és helyeztek üzembe gyors, igényes belső berendezéssel és formatervezett járművekkel utasokat csalogató közúti vasutat. Most Párizs is építi Saint Denis-ből és a La Defense városrészből kiindulva a kiterjedt metróhálózathoz kapcsolódó külvárosi közúti vasútvonalait. Korszerű közúti vasút nyílt (ismét) Rouen, Rennes, Strasbourg, Nancy, Lyon, Montpellier, Orleans városokban, Lille-ben már évek óta személyzet nélküli kocsik közlekednek. Franciaországban a 2000. évben tehát kilenc városban összesen 134 km hosszúságban nyílik meg új városi vasút a forgalomnak (néhány km föld alatti metrót is beleértve). Londonban minap nyílt meg a greenwechi első új viszonylat. Németországban és Olaszországban nem szüntették meg ilyen radikálisan a közúti vasutakat, ezért az újjáéledés könnyebb s az adatok nem ilyen frappánsak. Stuttgart belvárosában az 1960-as években „kéregvasútként" az úttest alá helyezték a villamost, ugyanakkor München belvárosa alatt egy törzsvonalban nyalábként fogták össze a külvárosokba sugárirányban kivezető elővárosi viszonylatokat (melyekhez korszerű villamosjáratok is csatlakoznak). Tehát egy metró-villamos kombinációt hoztak létre. Bécsben is van a metrónak felszíni szakasza, csakúgy mint Párizsban. De Bécsben az S-Bahn kategóriájában közúti kocsikkal is járnak szerelvények.

Nem azért írtam le mindezt, hogy kuriózumokkal szolgáljak. Tudnunk kell: a városi forgalomban az autóközlekedés mindinkább korlátozott, és ezért a megoldás keresése közérdek. Ebből következik, hogy a ma még sok helyütt utópisztikusnak tekintett villamos-reneszánszon legalábbis el kell gondolkodnunk. Egyelőre tegyünk meg annyit, hogy legalább ne építsük el a még adódó lehetőségeket. Ez a veszély főként azokat a vidéki városainkat érinti, amelyek egyelőre sajnos csökkenő vagy jobb esetben stagnáló demográfiai mutatók mellett is már elérik az említett százezres lakosságméretet.

Ehhez példaként néhány gondolat: Szombathelyen a villamos 1897-től 1974-ig közlekedett a pályaudvartól a Kálváriáig. Egy vágányon, három kitérővel. Alig haladt gyorsabban, mint egy futó gyalogos. A vonal kacskaringózott, a kocsik nyikorogtak-csikorogtak az éles kanyarokban. De utaztak vele az emberek, sőt a kocsikon levelesláda is volt. Nagyapám, aki Szombathelyen lakott, csak ritkán ment el a postára, inkább a közeli villamosmegállónál bedobta a kocsiba a leveleit. Tudom, hogy ezt a vasutat nem lehet feltámasztani, mert régi formájában ma már zavarná a várost is. De Szombathelyen a városon át lehetne vezetni új nyomvonalon egy korszerű közúti vasutat, éppen a széles utak adnak erre lehetőséget. A városmagot is megközelítő és nem a vasúti pályaudvarra befutó, de eléje kanyarodó vonalat, amely – horribile dictu – akár Kőszegtől Rumig kötné össze azt a szinte egybeépített településfonalat, mely egyrészt siratja a megszüntetett vasútvonalát, másrészt panaszolja a gazdaságtalan nagyvasutat. Szinte egyetlen, majd 50 km-es vonallal egy regionális közúti villamost lehetne – sőt kellene – itt létesíteni. Debrecen szerencsésebb helyzetben van, hazai városaink között minden tekintetben a legkorszerűbbnek mondható a vonala, itt második (keresztirányú) viszonylaton, vagy a meglevőnek meghosszabbításán és az új lakótelepeket is bevonó hálózaton lehetne gondolkodni. Miskolcon ugyancsak. És Győr, ahol sohasem járt villamos, de a rohamos iparosodás megköveteli és lehetővé is tenné egy korszerű villamos létesítését? Nehéz a helyzet és semmiképpen sem szabad a régi vonalvezetést szem előtt tartani ott, ahol az egykori villamosvonal a város sétálóutcájává lépett elő, mint Pécsen. De a pécsi törzsvonal tengelyében a város ma kibővült, az új vonalon mégiscsak az autóbusznál korszerűbb kelet–nyugati kapcsolat kívánkozik ide is, mint egykor.

Meggyőződésem és a külföldi példák alá is támasztják azt, hogy a korszerű, gyors és biztonságos városi közlekedés lehetőségét a villamos reneszánsza nyújtja. A mai autócentrikus gondolkodásmód mellett sokunknak eszébe sem jutott még ez a lehetőség. Ezért először is körül kell nézni, azután meg lehet barátkozni egy elfelejtett lehetőség korszerű változatának felélesztésével. Mert a következő évtizedek városfejlesztési programjaiban legalábbis számolni kell azzal a lehetőséggel, mely külföldön már bizonyította életképességét és hasznosságát.

Kubinszky Mihály

Callmeyer Ferenc

7 2

Tanulmány

Cs.

PIRAMIS VAGY SÁTOR?

Sokat foglalkozom a második világháború történetével. Miként apám az első háborúnak, magam a másodiknak valamiképpen részese voltam. A második világháborút elemző olvasmányaim során jutottam el egy német építész lelki válságához, aki nem másnak, mint *Hitlernek* szolgáltában állt. *Albert Speer* volt ez az építész, és szolgálatáért a második világháborút követő nürnbergi perben húsz év fegyházat kapott. Ma sem kevés építésznek okoz gondot a kérdés, vajon a történelem monumentális építészeti alkotásait erkölcsileg elfogadható társadalmi-politikai körülmények hozták-e létre? A monumentális építészeti értékek, városépítészeti tettek általában nagy nevekhez fűződnek. *Kheopsz, Khefren* és *Mikerinosz* fáraók piramisai, a *Julius Caesar*tól *Trajanus*ig terjedő római építészet csodái: a *Colosseum*, a *Forum Romanum*, a *Panteon*. Majd *Justinianus* bizánci *Hagia Szófiá*ja ennek a sornak folytatása, és így jutunk el a reneszánsz pápákig, az építészet és művészetek nagy patrónusaiig. A sort talán a mai napig lehetne folytatni akkor, ha éppenséggel minden diktátor működésében volnának ilyen pozitív megítélésre alkalmas mozzanatok. A mi korunkat meghatározó két diktátor, *Sztálin* és *Hitler* nélkül nehéz megérteni mai építészeti problémáinkat, talán mai válságainkat is. A 20. század mindössze egy időpillanat volt, ámde hazai építészetünket, még ha sokszor ellenálltunk is, alaposan befolyásolta a sztálini kor, a szocreál.

Elgondolkodtató azonban, hogy azt a néhány kort, melyben az építtetői szerepet a korszellem s nem személyiségek képviselték, nem eléggé ismerjük. Ezek a korok még mai szemmel is demokratikusnak tekintett intézményeikkel jellemezhetők, ámde néhány kivételtől eltekintve építészeit sem ismerjük. Ilyen volt a görögök építészete, s ilyen volt a kora középkor „keresztény demokráciájának" építészete is.

Visszatérve Speerre, korunk építészetének benső kérdéseit sem tudom másként felfogni, mint lelkiismereti válság anomáliáit. Benne az értelmiségi felelősség most az építészek lelkében zajlik. Az építészetet a világtörténelemben a *megrendelő* és az *építész* konfliktusa szabta meg. Az építész mindig a korára reagált, s azt kereste, miként tudna megfelelni a kor kihívásainak. Egy-egy épület kialakításában megrendelőjének intelligenciaszintje és építészének tehet-

Az építészek és a monumentális építészeti alkotások. Albert Speer és Hitler építészete

sége együttesen meghatározó. Az építész ma is, és azt hiszem ez minden korban így volt, azzal az igényességgel ül le tervezni, hogy műve hosszú évszázadokra *jelet* fog hagyni, s e szándékában a megrendelő igényei is vele azonosak kell hogy legyenek. Titokban minden építészben motoszkál a vágy, hogy épülete túléljen korokat, vagyis valaha műemléknek fog minősülni. A hettiták, a mezopotámok, az egyiptomi fáraók szándékai az *örökkévalóságot* célozták meg, s építményeik, ha romjaikban is, hosszú ezer évek máig élő emlékművei.

Hitler is egyértelműen fogalmazott akkor, mikor építészét arra buzdította, hogy olyan épületeket hozzon létre, melyek még háromezer év múltán is hirdetik a Harmadik Birodalom nagyszerűségét. Részt akart venni maga is az építészi munkában. Speerrel való barátsága során igen színvonalas vázlatokkal kísérte annak városrendezési és építészeti terveit. Saját látványtervei, monumentális alkotásai elképzelése során az építészt jobb kezeként alkalmazta. Félelmetes birodalmának rommá váltak építményei. Milyen szörnyű volna bolyongani az emberi esetlegességet kizáró, tökéletességre törő, kemény vonalakkal megrajzolt, az emberi léptéket figyelmen kívül hagyó városokban, melyek a hatalom elismertetésére és ünneplésére készültek. A két diktátor – Hitler és Sztálin – tanult egymástól, s nemcsak építészetet!

Ma, amikor várostervezőink valamilyen benső kényszerből a „tökéletes" városra törekszenek, végre kívánják hajtani azt az elvet, hogy az utak feltétlenül vezessenek valamitől valamihez, az utak, terek zártak legyenek, s egy jó értelemben vett fegyelem uralkodjék, örülnünk kell a városépítészet emberi botlásainak. Ilyen botlás például a római *San Pietrónak Carlo Maderno* általi meghosszabbítása. E cselekedet által *Michelangelo* szép arányú kupolája csak messzi távból élvezhető. Vagy a budapesti *Szt. István-bazilika* a városi szövetben való esetlen elhelyezése. A botlások jelenlétükkel azonban kedvessé, jellegzetessé és nem utolsósorban rendkívül emberivé varázsolják környezetünket. A mottó: *engedjétek a várostervezőt tévedni*!

A kor, melyben élünk, már nem egyedül kőből- téglából épít. Megjelentek a legkülönbözőbb műanyagok, az alumínium, az acélszerkezetek, s az üvegnek is megnőttek az építésben a lehetőségei. Az építészetnek eltűntek az anyag korlátaiból származó görcsei. A tervezést az emberi kéz helyett a számítógép segíti, lehető-

ségei a forma és térképzés irányában korlátlanok. Ez az építészet a globalizálódó világ építészete, általa az építés folyamata is lerövidült. A *globalizálódó világ* pénzügyi diktatúrájának építészete vagy jellegtelen, vagy felfokozottan érdekes kíván lenni, az örökkévalóság távol áll tőle.

Az anyagválaszték korlátozottsága okozta, hogy a régi korok technikai megoldásai eléggé behatároltak, de stílusuk emiatt könnyen felismerhető volt. Ma, a zavaros 20. században belül az építészet irányzatai is zavarosak, mintegy *ötven-hatvan* stíluságramlatot tartunk nyilván, az eldobható épülettől a dekonstruktivizmuson és új Bauhauson, s az organikus építészeten keresztül a „modern" számos változatáig.

A bőség e zavara oda vezet, hogy maguk az építészek is csak nehezen tudják magukat besorolni a különböző stílusok művelői közé, a felhasználók pedig kapkodhatják fejüket, hogy céljaiknak, ízlésüknek melyik áramlat felelne meg a legjobban.

Amikor 1994-ben lezajlott a budapesti *Nemzeti Színház* sokadik tervpályázata, a zsűri kiválasztotta a mintegy hetven pályázó közül a célnak, az építészeti és városrendezési követelményeknek legjobban megfelelő épületet. Ezzel eleget tett a *tervpályázatok* mindenkori követelményének, hogy a részt vevő építészek a vélt legigazságosabb, ugyanakkor legdemokratikusabb formában ítéltessenek meg. Úgy látszott, hogy egy *százötven* éven áthidaló, állandó változásokat okozó, a helyszínt váltogató „nemzeti" bizonytalanság megoldódik. Az épület tervei bemutatásra kerültek. Mind a hetven pályázati terv megtekinthető volt. Az 1998. évi parlamenti választások után azonban a Nemzeti Színházzal kapcsolatos felfogás megváltozott, a Városligetben új helyszín kijelölésére került sor. Elemi erővel törtek fel az indulatok. Valószínűleg java részük politikai indíttatású volt. Ekkor derült ki, hogy a nagyközönség építészeti műveltsége elég hézagos. Bár mindenki elismerte, hogy ha nincs pénz, akkor a mindenkori építtetőnek, a politikusoknak szíve joga az építkezést leállítani és új megoldást keresni. Az elindult viták hozadéka ugyanakkor azt bizonyította, hogy milyen sokan vannak, akik eddig hallgatásukkal tüntettek, de most kíváncsian lesik a választ arra: vajon *szép-e* ez a színház, vajon *elég magyar-e*?

A nagyközönség kérdései jogosak voltak, hiszen neki építünk, s eléggé bizonyították, hogy sem az oktatás, sem pedig a szakma

nem tett meg mindent a társadalom építészeti ízlésének kimővelésére. A vizuális kultúra kialakításának az óvodában kell kezdődnie, s az iskolában végig kell kísérnie a tanulónemzedéket. Ezért állítható az, hogy amilyen egy ország intelligenciaszintje, olyan lesz a környezetének civilizációja is. A vita kialakulása annak bizonyítéka is volt, hogy van *közvélemény*, és az emberek nem közömbösek környezetük kialakítása iránt. Leginkább a tv-csatornák vállalkozhatnak az építészeti kultúrában a néző felkészítésére.

Ezek után lássuk az első kérdést, vajon *szép-e* a tervezett épület? Sommás felelettel a választ itt nem lehet megkerülni, mert ami az egyik embernek szép, a másiknak nem az. Csak az *Országházunk* múlt század végi esetét említem meg. A tervezését szintén pályázaton nyerte el *Steindl Imre*. A pályázók között ott volt *Schulek Frigyes* is. Pályaművét a számítógépes animáció felébresztette szunnyadásából, ma már térben is láthatjuk, hogy legalább olyan, ha nem szebb épület lett volna az a terv is. Mégis Steindl nyert, mert valakinek el kellett döntenie az elsőbbséget. Tudjuk, hogy ez a valaki *Tisza István* volt. Döntött, és döntése eredményét vallhatjuk ma a főváros egyik ékszerének. A korabeli sajtó pedig mennyire igyekezett az épület értékét még megépülte előtt lehurrogni! Ez a jelenség sem új keletű tehát, de rossz elképzelni, ha foganatja lett volna a sokszor nem releváns kritikának, ma bizonyára egy épülettel szegényebbek lennénk. Az is könyörtelen igazság, hogy minden új épület éppen újdonságával ingerli az embereket. Ilyen furcsa felhorkanást vált ki napjainkban a *székesfehérvári romkert* fölé emelt acél-műanyag tetőszerkezet…

A szépség megítélése tehát igen szubjektív ügy. Egy azonban bizonyos, a jövőben sem lehet népszavazást rendezni ilyen és hasonló kérdésben. El kell hinni, hogy a kiválasztás leghatékonyabb eszköze a tervpályázat. Leginkább persze az országos kiterjesztésű tervpályázat. A bírálóbizottságban a szakma hiteles építészekkel képviselteti magát, s felelőssége az építészet minőségének a megítélése. A Magyar Építész Kamara szakmai állásfoglalása a jelentősebb munkák megbízásba adását tervpályázat lebonyolításához kötné. Vannak országok, ahol még a legkisebb középület tervezési jogát is csak pályázaton lehet elnyerni. Ez az irányzat főleg a fiatal, még nevenincs építészek kiválasztásának kedvez, a nagy épületek pályamunkájának elkészítése rendkívül költség- és időigényes. Tudjuk, hogy a közelmúltban itthon és külföldön egy-

aránt mennyi szép középület, köszönhette létét tervpályázatnak, s a jövőben is bíznunk kell a módszer hatékonyságában.

Így épülhetett meg a világ egyik építészeti csodájaként nyilvántartott *Sidney-i operaház*, a *Louvre* udvarán a bátor építészeti tett, az *„Üvegpiramis"*. Ezek a pályázatok egy-egy neves személyiség felelős döntése alapján születtek. Ha pedig nincs ilyen aurával rendelkező személyiség, marad maga a szakértőkből álló zsűri.

De térjünk vissza a Nemzeti Színházra. A költségek ellenőrizetlenül emelkedtek hatmilliárdról majdnem húszra. Megállapítható, hogy a menedzselési rendszer, melyet az európai piacból kiszakadt magyar építészet a mai napig képvisel, rossz. Építészeink a háború utáni, a szocializmusra jellemzően szakosodott világunkba, abban a hitben nőttek fel, hogy a megrendelőnek mindössze *tervre* van szüksége. Addig fontos az építész, amíg az engedélyezési tervet kiügyeskedi. Ez a gyakorlat a lakásépítésben még ma is érvényes. De a *globális piac* másfajta építészt igényel. Az építésztől ma már egy építési folyamat vezérlését, s kulcsra kész épületet követeli. E folyamatban az építész megbízója szándékait pénzügyileg is képviseli, felelőssége, hogy az elvállalt pénzügyi kereten belül meg is valósítsa azt. Emlékszem drága jó *Weichinger Károly* professzorom tanítására. A professzort *Klebelsberg Kunó* akkori kultuszminiszter a Szilágyi Erzsébet Gimnázium elkészülte után felelősségre vonta, mert az épület az építész „jóslatával" szemben a tervezett összeg mintegy kétszeresébe került. A professzor úr szellemes válasza úgy hangzott, hogy ha *az építtetők a kezdet kezdetén tudnák, mennyibe kerül egy épület, nem is építenének.* Ez a világ ma már nem létezik, az építésznek nemcsak tehetségesnek, de jó *menedzsernek* is kell lennie. Semmi más nem történik, mint visszatérés *Ybl*, vagy *Schulek* emlékéhez, ők ugyanis így építettek.

A másik kérdés, vajon magyar-e az épület? Erre persze csak úgy adható válasz, ha elismerjük, hogy a romanika korában épült *jáki templom*, vagy a *Nemzeti Múzeum* épülete is magyar épület. Megítélésem szerint e földön minden nemzetközi stílusáramlat szerint épült épület a végén magyarrá válik. Ezek innen el nem tolhatók. Megkockáztatom, ha az *Eiffel-torony* hazánkban épül, azt ma a magyar építészet szép példájaképpen emlegetnénk.

A budapesti Nemzeti Színház végleges formában építészek nélkül, építészek ellenére fog felépülni. Az ország figyelmét százötven éven keresztül lekötő építészeti ügyre – sajnos – a latin köz-

mondás lesz érvényes: parturiunt montes muscus fit (vajúdnak a hegyek, egér van születőben). De ez már egy más történet.

A kilencvenes években új jelenség lett úrrá az építészetben (is). Az előzőekben már sokat idézett mumus: *globalizmus* megjelenése. Vele együtt az *újgazdagok rétegének* ízlésvilága is megjelent az épített környezetben. Ez a réteg elsősorban a beépített anyagok válogatás nélküli használatában érdekelt. Ez a réteg sajnos nem elég művelt ahhoz, hogy a huszonegyedik század építészeti stílusának meghatározója lehessen. Nem lehet olyan hitben ringatózni sem, hogy majd az építész megmondja, milyen épületet szeressenek. Az építtető diktál, ezt nem tudomásul venni struccpolitika lenne.

Világjelenségről van szó. A liberális piacgazdaság, az ellenőrizhetetlen informatika szinte kivédhetetlen kísérőjelenségéről. Elterjedésében az *elektronikus média* a felelős, mely lerombolt országhatárokat és világrészek közötti távolságokat, bűnös a nemzeti vonások oktalan feláldozásában, az identitás felelőtlen elfeledtetésében.

A kérdés az, vajon fenyegeti-e építészetünket a *globalizmus* réme? Miként a világ minden országát, ám ez nem vigasztaló. Jobban fenyeget azonban minket, mint például a szomszédos Ausztriát. Ott nem volt százötven év török, majd Habsburg-elnyomás, s az oroszok is elég hamar odahagyták. Magyarország ezen a vonalon rendkívül sérülékeny. Arculatunk megőrzése nemcsak alapkövetelmény, de közvetetten üzlet is. A jellegzetes és máshol fel nem lelhető esztétikus településkép a turizmus éltetője, a nemzeti jövedelem alakulásában is kifejezhető érték. Ne felejtsük el, a leglendületesebb ágazat, a turizmus felfutása éppen a globalizmus jelensége. Ez a világot beutaztató iparág azonban a lokális ízeket keresi. Mert a világutazó Londonban Londont, Párizsban Párizst, Bécsben Bécset keresi. Vallom, hogy hazánkban pedig Magyarországot.

Hazánkban az egészséges patriotizmusnak a negyvenes évektől következetesen végrehajtott kiirtásával épített környezetünk is rendkívül veszélyeztetetté vált.

*

Amikor a mai kor az építészt a gyorsan megtérülő épület tervezésére biztatja, a *piramis és sátor* szindrómával állunk szemben. A harmadik évezred első századának építészeti anomáliái szimbo-

likusan értelmezve a *piramis és sátor* építése körül zajlanak. A diktatúrák tudtak piramisokat alkotni, s úgy érezzük, hogy ma a demokratikus társadalomnak nem marad más hátra, mint sátor építése. Az örökkévalóság helyett az állandó változást jól követő „sátor", a fogyasztói társadalom eldobható építészete. Nem biztos, hogy ez a feladat túlzottan vonzó.

Ez a *piramis és sátor* problémája. Paulhans Peters építész mondása él: *„... az állandósult cserélődés demokráciája a mindig változó többség által meghatározó, ezért a demokrácia épülete nem a statikus templom, hanem sokkal inkább a sátor, mely az állandó változást lehetővé teszi. A demokrácia jelek nélküli."*

Paradox dolog, hogy az építész demokráciára esküszik fel, abban szeretne élni, és közben piramisokat tervezni. Ez azonban nem megy, és mi, építészek, azért mégis inkább szavazunk a demokráciára, mint a piramisra.

Callmeyer Ferenc

A MAGÁTÓL ÉRTETŐDŐ MEGLEPETÉS

Az elnökválasztást sokan a koalíció szakítópróbájának tartották. Az 1998-as koalícióalakítás idején sok elemző gondolta úgy, hogy Orbán Viktor csapatának kreativitását éppen az az ötlet bizonyította a legmeggyőzőbben, hogy az elnökjelölés jogának átadásával mellékvágányra terelte a FKgP elnökének karriertörekvéseit. Úgy vélték: a kezelhetetlennek, korlátlan ambíciójú, kiszámíthatatlan politikusnak tartott Torgyán Józsefet hiúságán keresztül fogta meg s késztette kompromisszumra, s fogadtatta el vele saját kormányzási stratégiáját. Egyúttal azt is fölvetették, hogy nem túl nagy ár-e Torgyán köztársasági elnöksége a gyors kormányalakításért?

Ne felejtsük el: minderre akkor került sor, amikor a rendkívül szoros eredményt hozó választásokon a korábbi kormányoldal úgy gondolta, hogy választási kampányában önmagában sikeres lehet annak hangoztatása, hogy egy esetleges Fideszgyőzelem az FKgP kormányba kerülését, pártelnöke miniszterségét jelentheti. Ez az elképzelés pedig arra épült, hogy a közvélemény-kutatások szerint Torgyán József egyike volt a legelutasítottabb politikusoknak. Az persze igaz, hogy ezért hosszú éveken át mindent megtett.

Nemcsak a Horn-kormány követhetetlenül folyamatos bírálatával, a ceterum censeóként visszatérő „mondjon le!" követelésekkel, előadói stílusával, a parlamentáris körülményességtől igencsak távoli nyelvi fordulataival, hanem korábban, az Antall-kormány idején mutatott magatartásával, olykor uszító hangú propagandájával, és így tovább. Nem volt véletlen, hogy a Fidesz szinte még az utolsó utáni pillanatban is tiltakozott az ellen, hogy az FKgP-vel készül koalícióra lépni. Ugyanezt célozta az is, hogy Orbán Viktor az első forduló eredményeinek ismeretében egyoldalúan bejelentette a Fidesz jelöltjeinek visszaléptetését a jobban végzett FKgP-s aspiránsok javára. Ezzel az esetleges tárgyalásoknak, rossz akusztikájú alkufolyamatnak elejét vette, s az egyeztetés helyére az (e kérdésben igen egyszerű) választási matematika lépett. Ami nem tette eleve elmondhatatlannak azokat a kijelentéseket, hogy a Fidesz természetesen egyedül akar többséget elérni, s ezért nem is készül a kisgazdákkal való koalíciós kormányzásra. Ez a várakozás (természetesen) nem válhatott valóra, arra azonban alkalmas volt, hogy az erről szóló negatív kampány élét elvegye.

Nagyobb problémát jelentett a koalíciós együttműködés kereteinek megteremtése. A Fidesz ismét sikeres taktikát alkalmazott. Négy éven keresztül volt alkalma tanulmányozni, hogy milyen az, amikor egy koalíció rosszul működik, ami mögött a magukat együttműködésre kárhoztató pártok ideológiájának, értékrendjének különbözősége, a politikusaik szociokulturális különbözősége áll. Ez a koalíció eleve másként jött létre. Noha a résztvevők alighanem erősebben különböztek egymástól, mint az MSZP–SZDSZ koalíció együttműködői, de őket nem egy pártvezetői „puccs", hanem a választói akarat hozta össze. Ezért a megállapodás célja nem az volt, hogy a koalíciós szerződésben miként járjanak túl a szerződő felek egymás eszén, rögzítvén azokat a megállapodásokat, amik szerint éppen erre nem készülnek.

A korábban kialakított Fidesz–MDF együttműködést a Fidesz–FKgP megállapodás kiegészítette, amihez, éppen a konstrukció (akkor!) váratlan, korábban elképzelhetetlen volta miatt, nem kevés kompromisszumkészség kellett. Két év alatt kiderült: ennél többről volt szó, a tárgyalófelek felelős és konstruktív megállapodásáról.

A magyar politikai közvélemény felkészületlensége, a közvélemény-formáló politológusok szűklátókörűsége és gyönge elem-

zőkészsége bizonyosodott be a koalíciós megállapodást követő majd két évben. Számtalanszor elhangzott, hogy „Torgyán Józsefből köztársasági elnök lesz, s akkor az Isten irgalmazzon nekünk!". Eközben nem kellett ahhoz invenciózus elemzőnek lenni, hogy világos legyen: Torgyán Józsefből nem lesz köztársasági elnök. Nem azért, mert a magyar alkotmány szerinti „gyönge" elnöki szerepkör nem elégíti ki, mert az elnöki reprezentáció, a protokoll világa nem az ő terepe, s hogy maga is föl tudja mérni, hogy korábbi szereplései alapján nem a magyarság egységét, hanem megosztottságát reprezentálná, s olyan pártpolitikai szenvedélyeket szítana az elnöki székben, amely a mai koalíció biztos és látványos bukásához vezetne. Ha ő igazán elnök akart volna lenni, nyilván átlép ezeken a megfontolásokon.

Amit viszont nem felejthetett el: a saját pártja jövője. Torgyán József a kisgazdapárton belül az a karizmatikusnak tekintett vezető, aki egyensúlyt tud teremteni a pártja egyes vezető politikusai mögé sorakozott, egymással rivalizáló csoportjok között. Távozásával önjelölt utódai rövid időn belül földarabolták volna pártját, s ennek kockázatát már nem vállalhatta. Hogy alkalmasint a Fidesz és az MDF frakciója éppúgy (csak nagyobb arányban) nem a párt állásfoglalásának megfelelően szavazott volna, ahogy aztán azt a vezetői fogadkozások ellenére az ellenzék pártjai tették? Hogy az ellenzéki frakcióktól, melyeknek tagjait egyenként és testületileg annyiszor sértette meg, nem adtak volna rá szavazatot, azt tán mondani sem kell, s hogy a parlamenti megmérettetést – már elnöki címét odahagyva – nagy valószínűséggel elbukta volna – az megint más kérdés.

Ezért inkább csak az ellenzéki politikusok és politológiai segédcsapataik számára volt igazán meglepetés Torgyán József jelölésének elmaradása. Számukra viszont nagyon is az volt. Oly állhatatosan, oly mélyen átélve ájuldoztak már a Torgyán dr. elnökségében rájuk leselkedő veszély miatt, oly buzgalommal fogalmazgatták téziseiket arról, hogy milyen ne legyen a leendő köztársasági elnök (a leírásból egyébként bármely ma született, félvak balos szavazó szendergésében is csak Torgyán Józsefet vizionálhatta maga elé, hogy mikor megszületett Mádl Ferenc jelölése, fölsülésüket csak a váratlanság, a meglepetés bámulatos volta feledtette/szorította háttérbe. Pedig, ha legalább újságokat olvastak volna: attól függetlenül, hogy kommentárokban, újságírói kérdésekben igen

gyakran fölbukkant Németh János neve, hírként, tényleges háttérinformáció megszellőztetéseként Mádl Ferenc volt a leggyakrabban említett lehetséges jelölt. S azt is lehetett tudni, hogy az ő integratív személyisége jószerével egyedülálló abból a szempontból, hogy versenyképes lehet azzal a mítosszal szemben, amit a média Göncz Árpád-képe jelent.

Így aztán a jelölés, a tudatosan gerjesztett előzetes közvélekedéssel szemben, rendkívül simán zajlott. Jellemző a baloldali ellenzék elemzőinek és stratégáinak elemző- és stratégiaalkotó képességére, hogy miközben elhitték saját propagandaszövegeiket Torgyán elnökségéről, s folytatták egyoldalú, negatív propagandájukat (milyen elnököt nem akarunk), képtelenek voltak alternatívát fölmutatni, s teljes titokban maradt, hogy milyen elnököt kívánnának. Közelébe sem jutottak annak, hogy alternatívát jelenítsenek meg, s némi kötelező hezitálás után maguk is a kormánypártok jelöltje mögé sorakoztak. Ami végeredményben azt jelenti, hogy ismét eljuttottak az egykor a maguk hatalmi monopóliumának bebetonozását célzó „csak egy alternatíva van" gondolatáig – a képlet szerint ez nem az övék...

Mert eközben kétségtelen: Mádl Ferenc a ma kormányzó koalíció politikai ideáljainak megtestesítője, az elmúlt évtized politikai történéseiben játszott szerepével is emblematikus alakja. Tagja az Antall-kormánynak, a Fidesz–MDF együttműködés kezdetén, 1995-ben közös köztársasági elnök-jelölt, a Polgári Együttműködés elnöke, s így a mai koalíció mögötti társadalmi koalíció megteremtésében is kiemelkedő szerepe van. Nemigen képzelhető el olyan közéleti szereplés, amely markánsabban jelenít meg egy olyan politikai attitűdöt, amely elutasítja a balliberáls politikai erők hatalmát. Ugyanakkor a személyiség visszafogottsága, a politikában tanúsított önmérséklet, tolerancia és a határozott saját álláspont képviseletével egyidejű nyitottság annak ellenére is a polgári kormányzás ideálformáját jelenti, hogy ma a gyakorlati politizálásban ez nemigen valósul meg. (Mivel a politika nemcsak az állítások, hanem a viszonyulások mestersége is.)

Figyelemre méltó, hogy az ellenzéki oldalon az elnökjelölt-állítással kapcsolatosan felvetődött nevek mindegyike valamilyen szempontból az ötlet képtelenségét bizonyítja, s ennek nyomán megdöbbentő e pártok tanácstalansága. Sőt, ami ennél súlyosabb dolog: a saját határaik közötti konstruktivitásnak sincs ezekben

ÁPRILY LAJOS UNOKÁJÁVAL, 1962

sok nyoma. Ezt a szétesettséget aztán a pártvezetők látványos nyilatkozatait követően kisiklott (vagy legalábbis annak látszó) parlamenti szavazás bizonyította.

Az elnökválasztásnak – a kormány sikeres jelöltállítása után – az ellenzék számára igen nagy jelentősége volt. A támogatására tett ígéretek az MSZP és az SZDSZ ellenzékiségének konstruktívitását, békülékenységét bizonyíthatták volna. A támogatás azonban csak a deklarációk szintjén valósult meg, a szavazáson azonban ismételten bebizonyosodott (főként) az MSZP kiszámíthatatlansága, megbízhatatlansága. (Gondoljunk például az alkotmánybírák megválasztására, amikor az előzetes bizottsági megegyezés ellenére az MSZP- és az SZDSZ-frakció nem szavazta meg az akkori ellenzék jelöltjét, mert saját embereit addigra már célba juttatta, s más formában hasonló volt a múlt évben a NATO-repülések korlátozását célzó MSZP-s javaslat.)

Az elnökválasztás szavazásainak menete nem pusztán az ellenzéki pártvezetők nyilatkozatainak hiteltelenségére lett/volt példa. Rájuk nézve súlyosabb jelentése van e történetnek saját pártjukkal kapcsolatosan. Két fordulón keresztül Mádl Ferenc megválasztását szinte bizonyosan az MSZP képviselői akadályozták. Magatartásuk azonban nemcsak őellene irányult, hanem legalább ennyire Kovács László ellen is. Ha másként nem, annak jelzésével, hogy a frakció nem elhanyagolható részben nem fogadja el a mai vezetés döntéseit, s mihelyt titkosan szavazhat, szembefordul az így láthatóan kevés informális tekintéllyel rendelkező Kovács Lászlóval.

Az SZDSZ számára Göncz Árpád mandátumának lejárta alkalmat adott az óriásplakátos akcióra, ami az elnököt visszamenőlegesen inkább kompromittálja, mint mítoszát építi. Ennél nagyobb vesztesége a pártnak, hogy egy olyan rejtett hatalmi pozícióból kopott ki, amelyben éppen annak (párt-összefüggéseiben) informális jellege volt számára különösen kellemes. S itt fölösleges volna fölsorolni mindazt, ahol ez megmutatkozott: a taxispuccs idején mutatott magatartástól kezdve a Kunos kegyelmi kérvényével kapcsolatos álláspont mögötti nyilvánvaló pártelkötelezettséget. Valószínű, hogy a továbbiakban Göncz Árpád még akkor sem lehet az SZDSZ új aduja, ha a párt megpróbálja fölhasználni saját népszerűsítésére (lásd: óriásplakát), hiszen a Göncz-legenda kialakításában döntő szerepet kapott pártokfelettiségének bizonyga-

tása, amivel a mögötte álló média rendkívül magasra tudta népszerűségi mutatóját tornázni. Pártpolitikai kontextusban azonban alighanem neki is osztoznia kell az egész politikai szféra iránti bizalmatlanságban.

Mádl Ferenc megválasztásával a koalíció igen jelentős lépést tett újraválaszthatóságának bizonyítására: a hivatalba lépő köztársasági elnök közvetlenül és a szimbolikus politikai térben egyaránt azt az értékrendet reprezentálja, amelyet a kormány hirdet és amelyre hivatkozva cselekszik. Bármennyire is paradoxon: ha az új köztársasági elnök ezt az értékrendet, amely egyben a saját értékrendje is, meggyőzően képviseli – s ebben bizonyosak lehetünk –, akkor a pártokfelettiség alkotmányos normáit is megvalósítja, s ezzel a 2002-es választásokat is nagymértékben befolyásolhatja.

GÁSPÁR G. JÁNOS

A MOZGÓ CÉLPONT

Chirac, Fischer és Közép-Európa

Az európai csatlakozás körüli, olykor szenvedélyes eszmecserék egyik újabban használatos kifejezése lett a „mozgó célpont" (*moving target*). Itthon, a tagságra esélyes ország közvéleményében azt jelzi, tömören, hogy hiába az erőfeszítés, hiába a jó felkészülés, a sürgető felhívások, Magyarország számára egyebek között nehézséget jelent már az is, hogy az Európai Unió maga is változik. Ettől a csatlakozás előtt tornyosuló akadályok még nagyobbaknak látszanak. Nem tudni, mire kell készülni.

Nyugtalanít bennünket, hogy míg az ország ugyan hatalmas erőfeszítések árán gazdasági növekedésének ütemét az EU-ban meglévő ütem kétszeresére növelte, miközben felére csökkentette a munkanélküliséget, egy számjegyűvé lett az infláció, lendületes a jogharmonizáció, mégis, mintha az európai döntéshozók egy része inkább a kibúvókat keresné a megoldások helyett, amit a lehetséges csatlakozási időpont kitolása jelez. Az ország legkésőbb 2002-ben készen áll majd a belépésre. De, Orbán Viktor miniszterelnök megfogalmazásával élve, a mozgó célpont, úgy tűnik, mindig éppen öt évre van tőlünk. Magam ehhez még hozzáte-

szem, a teljes jogú tagság ábrándja olyannak kezd látszani, mint az a kolbász, amelyet a népmese szerint a szánkó hajtója lógat egy boton a szánhúzó kutyák elé, hogy gyorsabban ügessenek át a hómezőn.

Bízzunk benne, hogy végül kialakul a közös politikai akarat, s Magyarország belépési szándéka teljesül. Addig is folytatódnak a már-már megszokottnak is tekinthető érvelések a bővítés mellett, de tovább tart a 30 tagúra bővülő közösséggel kapcsolatos fenyegető veszélyek falra festése is, csakúgy, mint a riadalmak a 18 hónapja hanyatló euró körül, továbbá az „erősödő együttműködés" koncepciójának értelmezése, megvitatása, az „Európai Unió reformjával foglalkozó kormányközi konferencia" témáinak és napirendjének taglalása stb. Mindez, sok hasonló üggyel együtt az unió politikai életének rutinjához tartozik. Ám az elmúlt hetekben két különös esemény is történt, olyasmi, ami hirtelen, rövid időre magasabb szintre emelte, távlatokba állította az európai integrációs folyamatokat. Joschka Fischer beszéde május 12-én a berlini Humboldt Egyetemen, majd Jacques Chirac szereplése június 27-én a Reichstag előtt alapkérdéseket feszegetett az Európai Unió jövőjével kapcsolatban. Ezek a megnyilvánulások, politikai filozófiai ambícióik miatt önmagukban is figyelmet érdemelnek, hiszen a két vezető ország legjelesebb politikusai fejtették ki őket. Minthogy azonban gondolataik nem függetlenek a saját sorsunktól sem, érdemes szemügyre venni, hogy milyen tanulságokat mutatnak számunkra itt, a Lajtán túl.

Fischer beszédében arra kereste a választ, hogy mi a célja, mi a beteljesülése az Európai Uniónak. A jelenlegi helyzet eredetiségét abban látja, hogy a történelem folyamán első ízben sikerült meghaladni azt az erőegyensúlyon alapuló békerendszert, amely a Német-római Császárság óta létezik, s amely a nemzetállamok egymás mellett élésében teljesült ki a 19–20. században. Ha az egyensúly felborul, így Fischer, hatalmas háborús katasztrófák következhetnek be. Az Európai Unió közös intézmények keretében az euró bevezetésével, a közös kül- és biztonságpolitikával, az egységes jogrenddel és rendészeti eszközökkel szabályozott belső terével, valamint a keleti bővítés szándékának kinyilvánításával már létre is hozta az egység jó néhány meghatározó elemét. Állítása szerint a koszovói válság példája mutatja a legjobban, hogy Kelet-Európában még a régi típusú nemzetállamok hatalmi egyen-

súlya a jellemző, amelyet a nacionalista jellegű válságok bármikor felboríthatnak. Ezért a bővítés egyik igen fontos célja, hogy, a fenyegető robbanást elkerülendő, ezen országok mielőbb az egyesült Európa részét alkossák.

Az új Európával kapcsolatos látomásszerű elképzelése ezért abból indul ki, hogy egyszerre van szükség a keleti bővítésre és az intézményi reformok mélyítésére. Egyébként, fejti ki Joschka Fischer, nincsen válasz arra a kérdésre, hogyan tud majd ülésezni az Európai Tanács harminc kormányfővel, mit jelent az, hogy egy-egy országra csak tizenöt évenként kerül sor az elnöklésben stb. Eszmefuttatásának ezután következő és a legnagyobb port kavaró részében arra a következtetésre jut, hogy a dilemmát a nemzeti szuverenitások részbeni feladása által, egy új föderatív, egyesült Európa megteremtésével lehet feloldani. Az Európai Tanács rendjéből továbbfejlesztett kormányzást éppen úgy elképzelhetőnek találja Fischer Európa élén, mint egy erős, közvetlenül választott elnököt és törvényhozást. A nemzeti szuverenitást korlátozó mozzanatokat egy általános egyezményben kell szabályozni. Fischer tervének újabb sarkalatos része ehhez kapcsolódik. Minthogy a folyamat hosszúnak ígérkezik, mondja, a megállapodáshoz vezető út folyamán egyes fejlettebb országok képezzenek magot, amelyhez a jól fejlődők csatlakozhatnak később is. Ez az úgynevezett *„Kerneuropa"*, benne mindenekelőtt a német-francia tandem adhatja az élvonalat, az avant garde-ot a föderatív Európa kialakulásában.

Ismeretes, hogy Fischer fejtegetései azonnal éles elutasításban részesültek, különösen a francia euroszkeptikusok részéről. Chevènement francia belügyminiszter már-már szélsőséges hangvételű szembenállást fogalmazott meg a nagy nyilvánosság előtt, német nagyhatalmi arroganciát stb. emlegetett.

Jacques Chirac francia elnök azután nagy hatásúnak szánt beszédben fejtett ki egy másik álláspontot a francia EU-elnökség előestéjén. A Reichstag előtt Chirac határozottan kiállt a nemzeti önrendelkezés megóvása mellett, hansúlyozva, hogy néhány európai intézményben való részvétel már eleve a szuverenitás korlátozását jelenti. Ezzel mintegy Chevènement és Fischer közé helyezte magát, de határozottan elvetette a föderatív elképzelést, ahogy kifejezte magát, az európai szuperállam gondolatát. Miközben Fischeréhez hasonló eltökéltséggel beszélt a keleti bővítésről,

az intézményi reformok körét, melyeket rövid időn belül megvalósítandóknak mondott, egyszerűbben határozta meg. Lényegében az európai intézmények nagyobb átláthatóságát és demokratizálását sürgette, továbbá különös módon a mellett is kiállt, hogy meg kell határozni, hol húzódnak Európa határai.

Az európai szuperállam gondolatának elvetésén túl Chirac még két vonatkozásban mondott figyelemreméltót. Egyrészt átvette Fischer gondolatát a folyamatokat előmozdító, élcsapatot alkotó államszövetséggel kapcsolatban. Másrészt felvetette egy európai alkotmány elkészítésének a lehetőségét.

*

Az efféle politikai vitákat illetően a reakciók általában azért szenvedélyesek, mert megszólalnak, akik érintve érzik magukat, elemezhető továbbá, hogy az adott gondolatok milyen közegbe illeszkednek és milyen rejtett üzeneteket hordoznak. Végül, bár ez talán a legnehezebb, véleményt lehet mondani maguknak a gondolatoknak a tartalmáról is. A továbbiakban, igaz a teljesség és a kidolgozottság igénye nélkül, mindhárom vonatkozásra szeretnék kitérni.

A csatlakozás első körében esélyes országok hangulatát a különféle szlovén, cseh, lengyel, észt megnyilatkozások alapján elég jól lehet jellemezni. Fischer és Chirac beszédét követően az egyik újból és újból hangoztatott ellenvetés az volt, hogy elfogadhatatlan az országok kategorizálása első, másod- és harmadosztályúakra. Az utóbbiak nyilvánvalóan a frissen belépők lennének. Kavan cseh külügyminiszter már Fischer terminológiájával is elégedetlen volt elavult federalistának minősítette, szlovén kollégája pedig országának a jugoszláv föderációban szerzett keserű tapasztalatai miatt ellenkezett vele. A francia és a német reformtörekvések következménye, egybehangzó vélemények szerint, késedelmet fog jelenteni a keleti bővítésben olyannyira, hogy a színfalak mögött, egy kommentátor szerint, a tagjelölt országok politikusai egyetértenek abban, 2005 előtt semmire sem lehet számítani.

A közép- és kelet-európai bírálatok közül magam kiemelendőnek tartom azt a feltevést is, hogy az Európai Unió jövőjéről folytatott vita során a felvételre várók szempontjait úgymond senki sem kérdezi, azaz mire belépésükre sor kerülhet, a klub alaposan

megváltozhat majd. A többsebességű Európa létrejötte pedig azt jelentené, hogy a formális belépés dacára sem módosulna a helyzet, hiszen a tagországok között a ma is jellemző különbségek fennmaradnának. Az a benyomásom tehát, hogy a Fischer és a Chirac által kifejtett új gondolatok, a beszédeikből kibontakozó jövő képe mintha erősítené a tagjelölt országok euroszkeptikus közvéleményét. A pukkasztó nyilatkozatairól híres Václav Klaus volt cseh miniszterelnök, aki ma a legerősebb ellenzéki párt vezére, kijelentette például, hogy a szorosabb európai integráció veszélyezteti a nemzeti identitást, Fischer elképzelései pedig Európa felbomlásához fognak vezetni. De még egy olyan liberális, nyugati orientációjú személyiség, mint a lengyel Adam Michnik is azt nyilatkozta, hogy ő először mindig lengyel akar lenni, s csak utána európai.

Azt is látni kell természetesen, hogy a széles horizontok felvázolása politikusok részéről igencsak ritka az Európai Unióban,nincsen különösebb hagyománya. A vita ellanyhulóban van, a megszokott tevékenységek kerülnek ismét az előtérbe. A tagországok hozzáállása a felvetettekhez ráadásul meglehetősen bonyolult. A Joschka Fischer által mondottak minden bizonnyal megértésre találnak a német közvélemény számottevő részében, de érdemes felfigyelni arra is, hogy Schröder kancellár nem mondott semmit velük kapcsolatban a nyilvánosság előtt. Pedig Fischer néhány nappal jelen sorok írása előtt immár külügyminiszterként, nem pedig magánemberként, miként az első alkalommal, újból elmondta gondolatait az Európai Parlament előtt. Még az előbbinél is határozottabban állt ki a föderatív Európa és egy „erős", közvetlenül választott elnök intézménye mellett. Schröder ellenben korábban euroszkeptikus felfogásáról volt ismert, elkötelezettsége Kohlénál mindenképpen lagymatagabb, s a belpolitikában teljesen leköti az adó- és a nyugdíjreform. A nagy európai reformok terepét, a dicsőséget tehát Schröder láthatóan átengedi külügyminiszterének.

Chirac elnök beszéde kapcsán szintén érdemes szemügyre venni a körülményeket. A nehéznek ígérkező francia EU-elnökség nyitányaként Chirac a francia köztársasági elnök külpolitikaformáló szerepét kívánta kidomborítani a kormánnyal szemben, egyben Schröderrel új lendületet kívántak adni a francia–német együttműködésnek. Mindennek komoly belpolitikai jelentősége

volt mindkettőjük számára. Franciaországban burkoltan már folyik a készülődés a 2002-ben esedékes elnökválasztásra, ahol Chiracnak a miniszterelnök Jospin lesz az ellenfele. Az európai alkotmánnyal kapcsolatos elképzelését, sőt az egész beszédét éppen az előbbiek miatt a kormányzó párt meglehetős ingerültséggel fogadta. A szocialista párt elnöke ki is jelentette, hogy a beszédben kifejtettek végiggondolása éveket fog igénybe venni.

Nagy-Britannia, Svédország, Dánia, Spanyolország, de más országok is a többsebességű Európa gondolatát a legnagyobb gyanakvással kezelik, mert meggyőződésük szerint kimaradnának belőle. Ráadásul kormányaikat aggasztja, hogy az efféle elképzelések mennyire növelik meg az európai integrációt ellenzők nem lebecsülendő méretű táborát.

Igaz, Chirac nem mondott ellent Fischernek azzal kapcsolatban, hogy közvetlen választással döntsön az Európai Unió lakossága az elnök személyéről, s hogy legyen egységes európai kormány. A belpolitikai bonyodalmak, a rövid távú feladatok, a két év múlva esedékes francia és német választások azonban visszahozzák a rövid távú döntések, a napi ügyintézések, a rutinszerű kis lépések megszokott, szürkének mondható európai közegét. Ez az a közeg, amelyben nehéz okosnak lenni. S amelyről nehéz megjósolni, mik lesznek majd a szándékai a csatlakozni szándékozó országokkal.

*

Befejezésül jellemezni kell még azt az ellentmondást, amely a két elméletalkotó beszéd ambíciója és tartalmának szegénysége között feszül. Felszínes például Fischernek az a fejtegetése, amely a keleti „blokk" államait sommásan egybeseperve nacionalista képződményeknek írja le őket. Mintha a bővítés célja egy futótűz megelőzése lenne. Erre azért érdemes kitérni, mert egyrészt állításai már önmagukban is korrekciókat kívánnak, másrészt azért, mert előítéleteken nyugszanak, ilyeneket hordoznak és erősítenek. Minthogy ilyenkor a történelemórára emlékeztető cáfolatsorok csak unalmat és ingerültséget váltanak ki, ezúttal kíséreljünk meg egy másik megközelítést. Az állam természetére és történetiségére vonatkozó plurális gondolkodás néhány olyan tételére té-

rek inkább ki, amelyek az elmúlt években fogalmazódtak meg. Ezek elavultnak mutatják sőt megkérdőjelezik Fischer és Chirac állam- valamint nemzetfelfogását.

Igaz, ahhoz még nem szükséges különösebb felkészültség, hogy a mai német közgondolkodás két jellemző tulajdonságában felismerjük a szupranacionalista föderalizmus gondolati és érzelmi alapjait. Egyrészt a második világháború tragédiája, a hitleri fasizmus tetteinek érzelmi és tudatos feldolgozása, a német felelősség folyamatos vizsgálata, az egész önvizsgálat évtizedei során, elsősorban az egykori szövetségi köztársaságban a *nemzet* mint kategória gyanús, veszélyes tartalmak hordozója lett, még a kifejezést is jobb kerülni abban a környezetben. Ehhez járul továbbá a német történelmi hagyomány is, amelyben a tartományi elkülönülés, a helyi önállóság, autonómiák végtelenbe vesző sora eleve lehetetlenné tette, hogy olyan összegyalult, egységes nemzet alakuljon ki, mint Franciaországban. Az abszolutizmusból, majd a forradalomból kibontakozó modern Franciaország partnere az a Német-római Császárság lett, amely 1806-ban-ban szűnt csak meg, s amelynek a 17. században közel 300 alkotóeleme volt. Joschka Fischer számára tehát e két ok miatt könnyű párhuzamot keresni az Amerikai Egyesült Államok modellje és az európai föderáció elképzelése között, csakúgy mint a hatalmi egyensúlyt a Birodalomével egybevetni. A francia nemzetállami beidegződések számára mindez elképzelhetetlen. A franciák számára viszont annak felismerése okoz gondot, hogy másféle nemzetek is elképzelhetőek, mint az övék. Ennyit arról, hogy mindkét szónok hazája történelméből kiindulva alkotta meg vízióját.

A két beszéd érvrendszere mögött egyébként az a bírálható feltevés húzódik, hogy a hosszú időtartamban végbemenő változások egységes, sőt homogén történelmi folyamatba illeszkednek a különféle törések, durva váltások, visszaesések dacára. Az így láttatott folyamat ráadásul fejlődésként értendő. Ez történetfilozófiai kérdés. A közös európai valuta, a maastrichti egyezmények és a többi egységes szabályozás mind-mind azt a látszatot kelti, hogy a nemzetállam előbb-utóbb föderatív szuperhatalommá lesz, mert ez történelmi szükségszerűség, vagy, másként kifejezve természeti törvény eredményeként jön létre. Más szóval aki így láttatja a múltat és a jövőt, az azt tételezi fel és azt is sugallja, hogy a világon csak egyetlen, történelmileg is igazolható útvonal létezik.

Ezen a fejletlenből a fejlett felé vezető útvonalon az utas csakis jó és rossz következményekkel találkozhat, s hogy mi a jó és mi a rossz, az magától az úttól függ.

Ennek a felfogásnak súlyos következményei lehetnek. Mérlegelésük éppen a hozzánk hasonló kisebb országok számára elkerülhetetlen, s egyben nagy óvatosságot, önuralmat és a saját értékeinkre alapozott kritikai álláspontokat kíván mindannyiunktól. Ha ugyanis a történelmi változásokat kikerülhetetlen fejleményeknek fogják tekinteni, akkor a számunkra olyannyira fontos különbségek, melyek saját kultúránk, hagyományaink, meghatározó részét alkotják, az általános feltételek elemeiként lesznek értelmezhetőek. A veszély az, hogy ebben az esetben torzulásnak, irreleváns mozzanatnak, a megkésettség bizonyítékának, maradványnak, csökevénynek, ellenállásnak lehet őket minősíteni. A fejlettség, a haladás nevében. Sok-sok ilyen neofita buzgalomtól hevített, pocskondiázó valamint lekezelő megállapítást, eszmefuttatást hallottunk már ezzel kapcsolatban.

Nos, éppen az efféle felfogásban a modern állam, illetőleg a leendő szuperállam olyan univerzális modellként áll elő, amelynek elvontsága, megkérdőjelezhetetlen, történeti képződményként való vizsgálata és értékelése pedig feleslegesnek és érdektelennek mutatkozik. Az Európai Unió mint alakulat értelmezésénél ez az irányzat máris jól kitapintható. A múlt, a sokféleség, a mások értékei iránti érzéketlenség miatt egyre általánosabb az a felfogás, hogy az integráció folyamata egyirányú, egyenes vonalú és egyetlen oksági kapcsolatsorba rendeződik. E gondolat sulykolói és a nemzeti identitás hívei közt dúl napjaink egyik leghevesebb kulturális konfliktusa, amelynek felbukkanásai, váratlan és gyakran torz megnyilvánulásai időről időre, például a városi vandalizmus formájában idején értetlenséget, rémületet keltenek.

Ennek a veszélynek a felismerése különösen fontos egy olyan ország esetében, mint a miénk. Nem felejthetjük el, hogy ebből a szempontból Magyarország kétszeresen is áldozata a hidegháborúnak. Egyrészt azért, mert saját nemzeti múltjának folyamata egy sajátos avantgardizmus jegyében évtizedekig érdektelennek, sőt károsnak minősült, s mert a történelmi mélységben, a sokrétűség és az egyediség megértésében, saját helyünk felfogásában mondhatni legfontosabb érzékszerveink károsodtak. Másrészt azért vagyunk áldozatok, mert a hidegháború légkörében

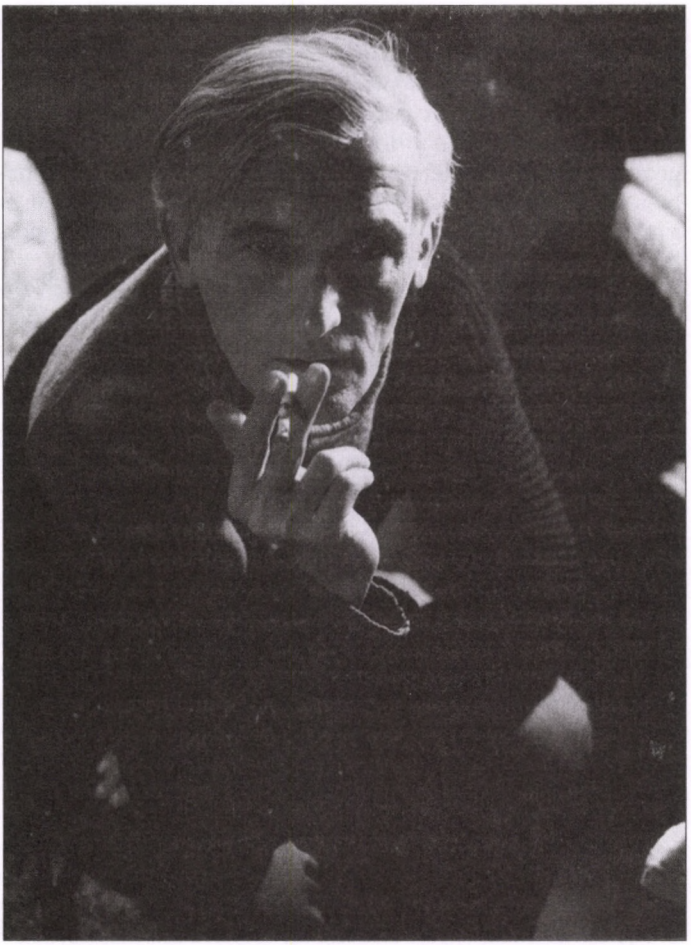

PILINSZKY JÁNOS, 1980

általánossá lett az a nézet, hogy a kétpólusú világ leegyszerűsített és központosított államrendszerei a fejlődés fejlettebb fokozatát képviselik, azoktól visszalépni nem is lehet.

A politikusi gyakorlat ezért nem nélkülözheti a problémák történeti megközelítését. A történelem persze nem szimbólumok lengetését, közhelyek ismételgetését jelenti, hanem az eredeti körülmények érzékelését. A most lezajlott Fischer–Chirac vitával és a magam ellenérzéseivel kapcsolatban végezetül három szempontot tartok megfontolandónak:

Nem fogadom el, hogy egy központi hatalomnak mindig központosító szándékai voltak, vannak, vagy kell, hogy legyenek. Ebből szokás egyébként azt a hibás következtetést levonni, miszerint a központosítás elmaradása az uralkodó elit hibája vagy kudarca.

Nem fogadom el, hogy az ellenkezés, netán lázadás mindig a modern állammal szembeni valamilyen ellenállást jelent. Ez a felfogás azért veszélyes, mert kizárja annak a lehetőségét, hogy a hatalmi centrum elképzelésével szemben a periférián bármiféle reális alternatíva létezhet.

Nem fogadom el azt sem, hogy a nemzeti és a helyi különbségek kiküszöbölhetőek, netán kezelhetőek valamilyen uniformizálás jegyében. E mögött az a felfogás húzódik meg, hogy a modern bürokratikus és személytelen államszervezet számára ezek az eltérések közömbösek. Például érdektelen szempont lehet, hogy az európai államfőt majd közvetlenül kell választanunk, miközben saját köztársasági elnökünket a parlamentünk választja meg egy több mint hétszáz éve rejtélyes módon továbbélő közjogi hagyomány jegyében.

Az 1990-es években a most elmondottak vonatkozásában jelentős változások történtek. Vége az ideológiáknak, nő az általános bizonytalanság a folyamatok megítélésében, amihez még minden eddiginél erősebb kritikai tevékenység és önkritika is társul. A nemzeti értékek hangoztatása is szinte krédó lett. Mindez egyébként akár belső erőnket, tartásunkat, önbizalmunkat, ellentmondó képességünket is erősítheti. Aminek, tudniillik a növekvő öntudatnak pedig akár kellemes következményei is lehetnek. Milyen jó lenne például, ha már nem foglalkoztatna annyira és olyan szorongatóan, hogy a célpont mozog-e vagy sem.

Granasztói György

SUMMARIES

Magyar Szemle, Vol. IX, Nos. 7-8. August 2000, Budapest. Editor-in-Chief Gyula Kodolányi.

Prodigal Fathers. Editor's Note by *Gáspár Gróh.*

József Hámori, brain researcher, Semmelweis University of Medicine, Budapest, and former Minister of National Cultural Heritage (1998-99). **Hundred Years of Hungarian Brain research: 1870-1970.** Beginning with the mid-19th century, Hungarian brain research has flourished in schools of a variety of scientific approach and philosophical persuasion. The article traces the continuity of interests and the achievement of the internationally known major figures.

Balázs Gulyás, brain researcher, Karolinska Institut, Stockholm. **The Memory of János Szentágothai.** A short memoir on one of the great school founders of Hungarian brain research after World War II, János Szentágothai, his personality, his faith.

Brain Waves and the Power of the Spirit of Co-Operation. A Conversation Between Editor-in-Chief Gyula Kodolányi and Tamás Freund, brain researcher, Deputy Director of the Institute of Experimental Medicine, Budapest, who was awarded with the Bolyai Prize in 2000. Professor Freund (b. 1959) describes the experimental findings he published in Nature and The Journal of Physiology. Through these he and his team has defined two of the brain's important activities, theta and gamma oscillation. Professor Freund also makes broader observations on the operation of the brain, of humans, of communities.

Erzsébet Moussong-Kovács, psychiatrist, Budapest. **The Hospital - The House of Our Age.** The doctor-patient relationship and the atmosphere of hospitals is a major and characteristic factor of healing.

György Haas, journalist, Vienna. **Plans for the Slavic Corridor.** At the peak of the voraciuos drive dissembling the Austro-Hungarian Empire in 1919., Czech politicians campaigned for the creation of a "Slavic corridor" across Western Hungary, connecting the new states of Czechoslovakia and Jugoslavia and separating Austria from Hungary. A remnant of the sense of reason and justice in the Entente powers rejected the proposal.

Ferenc Mező, Assistant Professor of Geopolitics, University of Debrecen. **The Caucasus after the Collapse of the Soviet Union,** Part One. The region of the Caucasus is the home of a multitude of nations and ethnic groups. Innumerable historical and political fault lines will continue to make it one of the most complex geopolitical entities in the world, a field of multiple tensions.

At a Double Handicap: Hungarian Building Firms at Home. *János Sztancs Adonyi*, journalist, talks to architect Mátyás Borostyánkői and building engineer József Éhn, Budapest. In Hungary architects and builders are at a disadvantage both in private and public commissions. Multinationals neglect or exploit them, and neither laws nor procurement practice gives them the edge EU countries ensure for their nationals.

The Nighttime Tisza. *Attila Szepesi*, poet and essayist, Budapest, writes of memories of his happy and colorful childhood in the poverty and political oppression of post-1947 Budapest.

Katalin Dávid, art historian, Budapest. **On the Photographs of Edit Molnár.** Opening thoughts at the retrospective exhibition of the photographer of the great generations of the 60's to the 80's at Vigadó Galéria, Budapest in May.

Gyula Kodolányi, poet and essayist, Editor-in-Chief, Magyar Szemle. **Muse, Model, Medium.** An essay on reception and achievement in the arts, on the occasion of the death, at the age of ninety-six, of Erzsébet, the widow of sculptor Béni Ferenczy (1890-1967).

1 % Metaphysics. Passage from an essay on King St. Stephen by Sándor Sík (1929), selected by *György Szabados*.

Survey - Books and Events

GÁSPÁR GRÓH. Questions of the Writer's Fate. Review of *Írósors (Writer's Fate)*, a collection of critical essays by Mátyás Domokos on novelist and essayist László Németh (1901-1974). Nap Kiadó, Budapest, 2000.

LÁSZLÓ STURM. The Harmony of Loss. A critical appreciation of the latest novel of Péter Esterházy, *Harmonia Caelestis.* (Magvető, Budapest, 2000.)

PÉTER SNEÉ. Harmony, Disharmony. An essay on Esterházy's *Harmonia Caelestis.*

GÉZA TAKÁCS. Home-Choosing, Homecoming. On the "interview-novel" *Ape on a Bike* János Kőbányai made with philosopher Ágnes Heller about her life and work. (*Bicikliző majom,* Múlt és Jövő, Budapest, 1998.)

JÁNOS BRENNER. Habent sua fata libelli. On the exhibition in April to June in Berlin of Botticelli's series on Dante's Divina Commedia.

KLÁRA TÓTH. Our film columnist looks back - looks once more at the definitive film of Sándor Sára, *Földobott kő (Stone Cast in the Air,* 1969.)

KATALIN METZ. With Full Sail, Without Illusions. Our theatre critic saw a production of Ibsen's Peer Gynt az the Tamási Áron Színház in Sepsiszentgyörgy (rom. Sfintul St. Gheorghe) in Transylvania, directed by Olga Barabás.

MIHÁLY KUBINSZKY. The Renaissance of Tramways. A brief survey of the beginnings of public transport in cities over Europe, of the general decay of tram transport from the Sixties, and the current revival of trams from Germany to Britain, as the fastest, most ecomic and ecological means of inner city transport.

FERENC CALLMEYER. Pyramid or Tent? The tent may be the most democratic form of architecture, yet architects strive to build pyramids in democrarcies, too, says the former Chairman of the Hungarian Chamber of Architects.

JÁNOS G. GÁSPÁR. Surprise of the Obvious. The nomination and election of Ferenc Mádl as President of the Republic from August was a masterly stroke from Prime Minister Orbán, and a missed chance for the socialist-liberal opposition.

György Granasztói. The Moving Target. Hungarian entry into the EU has seemed always five years away during the last ten years - a sobering reflection in the wake of the Fischer-Chirac debate on the future of the Union.

Illustrations to this issue, showing Hungarian writers and artists, are from Edit Molnár's retrospective exhibition at Vigadó Galéria.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Adonyi Sztancs János (1958, Nyíradony): újságíró, az Üzleti7 főmunkatársa. F. m.: *Kőmagas hógolyó* (versek), 1989); *Száz herefullánk* (erotikus versek, 1992); *Meseautó* (gyerekversek, 1996).

Brenner János (1954, Budapest): okleveles építészmérnök, építésügyi asszesszor, PhD; építésügyi igazgató a német Szövetségi Közlekedési, Építés- és Lakásügyi Minisztériumban.

Callmeyer Ferenc (1928, Miskolc): építész, 1997–1999 az Építészkamara elnöke, Ybl Miklós-díjas (1957, 1993).

Dávid Katalin (1923, Szeged): művészettörténész. Kutatási területe a keresztény ikonográfia és tipológia. Főbb művei: *Van Gogh levelei* (1964), *Chagall* (1966), *Pannonhalma* (1968), *Egyházi gyűjtemények kincsei* (1981), *A megváltás tipológiája* (1992).

Gáspár G. János: könyvtáros, szerkesztő. 1990 óta ad közre politikai elemzéseket.

Granasztói György (1938, Budapest). történész, egyetemi tanár, a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetének főigazgatója. 1990–1994 között nagykövet a Belga Királyságban, valamint a NATO és az Európai Unió mellett. Publikációi elsősorban társadalomtörténeti témájúak.

Gróh Gáspár (1953, Budapest): irodalomtörténész, kritikus, a MEH Stratégiai Elemzőközpont munkatársa, óraadó a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. A *Magyar Szemle* rovatvezetője.

Gulyás Balázs (1956, Budapest): orvos, agykutató. Kutatási területe a kérgi látóközpontok élettana, magasabb mentális folyamatok lokalizálása az agyban. 1995-től az MTA külső tagja. 6 könyv, 18 könyvfejezet, több mint 50 közlemény szerzője.

Haas György (1933, Budapest): 1965-től Bécsben élt emigrációban. Közíróként nyugaton megjelenő folyóiratokban publikált és a Szabad Európa Rádió tudósítója volt. 1990-től a FKgP külpolitikai tanácsadója. 1990 után Magyarországon megjelent könyvei:

Európáért – Beszélgetéseim dr. Habsburg Ottóval (Tevan Kiadó, 1992); *Egy élet a demokráciáért* (Tevan Kiadó, 1996); *A második Trianon* (Tevan Kiadó, 1995).

Hámori József (1932, Fegyvernek): biológus. 1998-tól az MTA tagja. 1992-től az Európai Akadémia tagja. Kutatási területe az idegrendszer szerkezete, alkalmazkodóképessége. 1998–1999 kulturális miniszter. Főbb művei: *Nem tudja a jobb kéz, mit csinál a bal* (1985), *Veszélyeztetett értelem* (1988), *Az emberi agy aszimmetriái* (1999).

Kodolányi Gyula (1942, Budapest): költő, a *Magyar Szemle* főszerkesztője, 1971–1990: az ELTE tanára, 1990–1994: miniszterelnökségi államtitkár. F. m.: *A tenger és a szél szüntelen* (1981), *A létezés-szakmában dolgozom* (1983), *Álom az álomban* (1985), *Hatalmak* (1989), *A létezés hálói* (amerikai költők, ford., 1990), *Január* (1997), *Kentaur-szárnyak* (esszék, 1999).

Kubinszky Mihály (1927, Sopron): építészmérnök. A Soproni Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára volt. 1992: Ybl-díj, 1996: Prof emeritus cím.

Metz Katalin (Marosvásárhely): színikritikus. A Kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetemen szerzett diplomát. 1987-ben települt át Magyarországra, a Magyar Nemzet munkatársa. F. m.: *Forgószélben. Harag György, a rendező-mágus* (1998).

Mező Ferenc (1967, Gyöngyös): A debreceni KLTE történelem–földrajz szakán végzett 1996-ban, 1997-től ugyanott tanársegéd. Szakterülete a geopolitika, a közigazgatás. Számos publikáció, valamint egyetemi fejezet és tankönyv szerzője.

Moussong-Kovács Erzsébet (1921, Szatmárnémeti): orvos, neurológus, pszichiáter. Számos szakmai publikáció szerzője, az *Orvosi Pszichológiai Tankönyv* társszerzője.

Sík Sándor (1889–1963): piarista szerzetes, költő, műfordító, esztéta, irodalomtörténész.

Sneé Péter (1953, Budapest): az ELTE Bölcsészkarán végzett magyar–népművelés szakon. Szellemi szabadfoglalkozású. Rendszeresen jelennek meg publikációi.

Sturm László (1967, Budapest): irodalomtörténész, az irodalomtudományok kandidátusa. Kutatási területe Krúdy Gyula és a századelő magyar irodalma.

Szepesi Attila (1942, Ungvár): költő. 1970 óta jelennek meg kötetei. Újabb művei: *Erdőmaszkok* (esszék, 1999), *Széltorony* (vá-

gatott versek, 1999). József Attila-díj: 1980, Weöres Sándor-díj (2000).

Takács Géza (1953, Pápa): a Kossuth Lajos Tudományegyetem történelem–magyar szakán végzett. Az Alternatív Közgazdasági Gimnázium tanára. 1979 óta jelennek meg kritikái, publicisztikái. Az *Iskolakép* című folyóirat szerkesztője.

Tóth Klára (1953, Nyíregyháza): filmkritikus, publicista.

A NAP KIADÓ KÖNYVEI

Az *In memoriam* sorozat kötetei

Nemes Nagy Ágnes – Erkölcs és rémület között (Szerk.: Domokos Mátyás–Lengyel Balázs)	1650 Ft
Mándy Iván – A pálya szélén (Szerk.: Domokos Mátyás–Lengyel Balázs)	1450 Ft
Tamási Áron – Zeng a magosság (Szerk.: Tamás Menyhért)	1650 Ft
Füst Milán – Szellemek utcája (Szerk.: Kis Pintér Imre)	1700 Ft
Dsida Jenő – Tükör előtt (Szerk.: Pomogáts Béla)	1700 Ft
Karinthy Frigyes – A humor a teljes igazság (Szerk.: Domokos Mátyás)	1700 Ft
Radnóti Miklós – Erőltetett menet (Szerk.: Réz Pál)	1950 Ft
Tersánszky Józsi Jenő – Virgonc szavak virgonc királya (Szerk.: Tarján Tamás)	1950 Ft
Sinka István – Anyám balladát táncol (Szerk.: Medvigy Endre)	1950 Ft
Szabó Lőrinc – Homlokodtól fölfelé (Szerk.: Domokos Mátyás)	1950 Ft
Vas István – Óda az észhez (Réz Pál)	1950 Ft

Az *Emlékezet* sorozat kötetei

Székely János emlékezete – Egyedül	1600 Ft
Baka István emlékezete – Búcsú barátaimtól	1600 Ft

A *Reprint* sorozat kötetei

Ballagi Mór: A magyar nyelv teljes szótára	6000 Ft
Szily Kálmán: A magyar nyelvújítás szótára	3700 Ft
Scriptores rerum Hungaricarum (Szerk.: Szentpétery) I–II.	6000 Ft
Pauler Gyula–Szilágyi Sándor: A magyar honfoglalás kútfői	4900 Ft

A KORTÁRS KIADÓ KÖNYVEI

Az első határnyitás. Sopron, 1989. augusztus 19. Az 1999-es konferencia anyaga. 186 o., 1120 Ft

Balázs Attila: *Ki tanyája ez a világ.* Népregény. 164 o., 1300 Ft

Bogdán László: *Öt korsó sör a Golgotában.* Elbeszélések. 260 o., 1300 Ft

Domokos Gábor: *Hajnali történetek.* Elbeszélések. 138 o., 750 Ft

Fábián László: *Madaraskönyv.* Elbeszélések. 160 o., 950 Ft

Fenyves Marcell: *Nyolctilalmas a világ.* Versek. 50 o., 750 Ft

Gróh Gáspár: *Egymásért vagyunk.* Kritikák. 240 o., 1300 Ft

Hajnal V. Csaba: *Egész.* Versek. (Új Látószög sorozat) 64 o., 550 Ft

Molnár Miklós: *Szajré.* Elbeszélések. 240 o., 1300 Ft

Reményi József Tamás (szerk.): *Barbár imák költője, Sziveri János.* Tanulmányok. 240 o., 1500 Ft

Romlás és reménység. Esszék a magyar évszázadokról. 264 o., 2000 Ft

Szörényi László: *Studia Hungarolatina.* Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról. 186. o., 1260 Ft

Szőnyi Zsuzsa: *Vándor és idegen.* Mária-levelek, Emlékek. Szerk.: Hafner Zoltán (Phoenix Könyvek) 182 o., 1400 Ft

Tóth Erzsébet: *A lisszaboni járat.* Versek. 80 o., 980 Ft

Varga Imre: *Zen Benedek.* Esszéregény. 160 o., 1200 Ft

AZ ORPHEUSZ KIADÓ KÖNYVEI

Antonin Artaud: *A színház és az istenek.* Válogatott írások. 386 o., 2200 Ft

„Veled egy lángban ellobog". Modern román költők versei. Ford.: Zirkuli Péter, 168 o., 898 Ft

Vladimir Holan: *A létezés művészete.* Válogatott versek. Ford. Vörös István, 108 o., 1400 Ft

Rába György: *Remények és csalódások.* Elbeszélések. 180 o., 1200 Ft

Tóth Éva: *Az eltaposott pillanat.* Válogatott és új versek. 140 o., 980 Ft

Vasárnapi földrengés. Öt bolgár költő versei. Ford.: Utassy József. 152 o., 1200 Ft

Lázár Balázs: *Szárny angyal nélkül.* Versek. 86 oldal, 989 Ft

Antal István: *Regény.* 56 o., 1000 Ft

Zakar Edit: *Az ősznek asszonya.* Versek. 100 o., 980 Ft

Viola József: *„Élni".* Elbeszélések. 100 o., 1200 Ft

L. Simon László: *met AMORF ózis.* Lettrista és konkrét művek. 140 o., 690 Ft

Pierre Reverdy: *Üvegtócsák.* Válogatott versek. 200 o., 1400 Ft

Győrffy László: *Ezredvég villanófényben.* Publisztikai írások. 200 o., 1400 Ft

Károlyi Amy: *Látkép visszafele.* Új versek. 120 o., 1200 Ft

Fehér Bence: *Főnixmadár.* Versek. 106 o., 989 Ft

A SZÉPHALOM KÖNYVMŰHELY KÖNYVEI

Rugási Gyula: *XX. századi freskó. Határ Győző életművéről.* Tanulmányok. 140 o., 890 Ft

Kalász Márton: *A rózsafestő.* Új versek. 100 o., 850 Ft

A magyar irodalom évkönyve, 1999 (Szerkeszti Buda Attila). 360 o., 1400 Ft

Jámborné Balog Tünde: *Medárd lépcsőin.* Elbeszélések. 190 o., 880 Ft

Jókai Anna: *4447 – Tartozik és követel.* Életműkiadás. 380 o., keménytáblás, 2200 Ft

Kiss Benedek–Mezey Katalin–Utassy József: *Furcsa világ.* Gyermekversek Rényi Krisztina illusztrációival. 108 o., 980 Ft

Kristóf Attila: *A sátán nyelve.* Regény. 170 o., 890 Ft

Lakatos Menyhért: *Füstös képek.* Regény. 4. kiadás. 456 o., 1790 Ft

Molnár Vilmos: *Az olvasó fizetéséről.* Novellák – a Kriterionnal közös kiadásban. 150 o., 880 Ft

Pomogáts Béla: *Változatok az avantgárdra. Esszék, tanulmányok.* Aranyhal-sorozat. 280 o., 1200 Ft

Röhrig Géza: *Sziget.* Új versek. 200 o., 980 Ft

Tatay Sándor: *Meglepetéseim könyve – Lődörgések kora.* Két önéletrajzi regény. 377 o., 1690 Ft

Várkonyi Nándor: *Varázstudomány II. – a rejtett ember.* A kultúrtörténeti mű második kötete. 560 o., vászonkötésben, védőborítóban. 3500 Ft

MAGYAR SZEMLE

Megrendelem a folyóiratot ..... példányban.

egy évre postaköltséggel 1728 Ft; külföldön 75$
fél évre postaköltséggel 864 Ft; külföldön 38$

Az előfizetési díjat a részemre megküldött postautalványon egyenlítem ki.

Név: .....

Cím:.....

Dátum:.....

Aláírás: .....

Kérjük, vágja ki és borítékban adja föl a szerkesztőség postafiókcímére. Postafordultával csekket küldünk. A hiányzó, régebbi számokat beszerezheti a szerkesztőségben.

Előfizethet banki átutalással vagy drótpostán is.

Cím: Blahó Erika szerkesztőségi titkár, Magyar Szemle, telefon/fax 311 6477. Postacím: Budapest 1399, Postafiók 701/216. Drótposta: msza@mail. datanet. hu.
Bankszámla: 11707024-20332033.

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM 17. SZÁM NYÁR

Családfa
Tomka Béla: Társadalmi integráció a XX. századi Európában: Magyarország esete

Magyar lelkiállapot
Sági Matid: Hogyan legyünk pesszimisták? Viszonyítsunk a sokkal jobbhoz!

Kortörténet
Szalai Júlia: A magánnyugdíj-rendszer néhány társadalmi vonásáról

Századforduló
Prepuk Anna: A zsidóság a millenniumon

Gondolkodók
Michael Oakeshott: A politikai képzés

MAGYAR SZEMLE

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Csengery u. 82.
Postacím: 1399 Bp., Pf. 701/216
Tel/fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány

Felelős kiadó:
Dr. GRANASZTÓI György

ISSN 1216 6235

Tipográfiai terv:
BANGA Ferenc

Műszaki szerkesztés:
BÁCSI István

Nyomdai munkálatok:
PRESS + PRINT Kft.
Kiskunlacháza
Felelős vezető:
TÓTH Imre

Előfizetésben terjeszti a
Hírlap-előfizetési és Elektronikus
Posta Igazgatóság.
Árusításban megvásárolható
a hírlapkereskedelmi rt.-knél.

Előfizetési díj:
egy évre 1728, fél évre 864 Ft

Külföldről megrendelhető
a Magyar Szemle Alapítvány
számlaszámán:
MNB 11707024–20332033
vagy
levélben, melyre csekket
küldünk. Előfizetési díj:
postaköltséggel együtt egy
évre 75$, fél évre 38$

A MAGYAR SZEMLÉT AZ ALÁBBI HÍRLAPÁRUSOK ÁRUSÍTJÁK BUDAPESTEN: Frankel Leó utcai aluljáró; Flórián üzletközpont; Bécsi út 122–124.; Déli pályaudvar, lapüzlet; Kosztolányi tér; Bukarest Étterem, lapüzlet; Újpest, Árpád úti metró; Kálvin tér 1.; Kígyó utcai lapüzlet; Deák téri aluljáró, lapüzlet; Váci u. 10.; Szabadsajtó u. 6.; Petőfi Sándor u. 17.; Párizsi udvar; Nyugati téri lapüzlet; Jászai Mari téri aluljáró; Erzsébet krt. 17., lapüzlet; Baross téri lapüzlet; Ferenc körúti aluljáró; Bajcsy-Zsilinszky u. 76., közlönybolt; Lehel tér, Gogol utcai lapüzlet; Móricz Zsigmond körtér, 6-os villamos végállomása; 114. postahivatal; Moszkva tér, Gomba; Örs vezér tere, Sugár.

A MAGYAR SZEMLÉT ÁRUSÍTÓ KÖNYVESBOLTOK BUDAPESTEN: ATLANTISZ KÖNYVSZIGET (V., Piarista köz 1.); BENCÉS KÖNYVESBOLT (V., Ferenciek tere 5.); ÍRÓK BOLTJA (VI., Andrássy út 45.); LITEA KÖNYVESBOLT (I., Hess András tér 4.); CUSTOS-ZÖLD KÖNYVESBOLT (II. Margit krt. 7.); PONT KÖNYVESBOLT (V., Mérleg u. 6.); OSIRIS KÖNYVESBOLT (V., Veres Pálné u. 4–6.) MAGYAR RÁDIÓ, PAGODA; VINCE KÖNYVESBOLT (I., Krisztina krt. 24.); a BALASSI KIADÓ könyvesboltjában (II., Margit u. 1.) korábbi számaink is kaphatók.

Második kiadás. Ára 1960 forint, lapunk előfizetőinek a szerkesztőségben 1500 forint.

Bízom abban, hogy ez a nemzetben gondolkodó kör, ez a néhány vállalkozó, aki a Bolyai-díjat alapította, egyfajta mintát szolgáltat a többiek számára, és meg fog erősödni a felelősen gondolkodók tábora. És azok, akik a 80-as évek vége felé történt furcsa privatizációk során nem alkalmasságuk révén jutottak hatalmas állami vagyonokhoz, hanem esetleg más okokból kifolyólag, ezek bizonyítani fogják alkalmatlanságukat a gazdaságban is. Én már azt se bánom, ha kimentik az így szerzett vagyonokat külföldre, de legalább tisztuljon meg tőlük a magyar társadalom. Azok, akik a semmiből csináltak valamit, mint a Bolyai-díj alapítói, szinte semmiből építették föl a vállalkozásaikat, bizonyították rátermettségüket, és egyben bizonyították azt is, hogy törődnek a társadalom valamennyi rétegével, az egész ország sorsával. Ha ilyen irányban mozdul el a magyar vállalkozói réteg, akkor talán az sem tűnik illúziónak, hogy elérjük azt, hogy a tudomány támogatására fordított összegnek közel fele a vállalkozói szférából jöjjön. Ez egy optimálisnak tűnő modell, de ehhez nem csak a magyar vállalkozók mentalitása kell hogy megváltozzon, hanem igazából talpra is kell hogy álljanak, állami segítséggel meg kell erősödjenek, ne attól kelljen félniük, hogy mikor mennek csődbe.

Freund Tamás

9 771216 623000